

સન્નિધિ

SANNIDHI

પઢેગી બેઠી, પઢેગા દેશ

વર્ષ 2015-16

અજય રાવલ
રમેશબહાદુર સિંહ
ગાર્ગી ગોહેલ

શ્રી ઉમિયા કેવીસી એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ

ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા, અમદાવાદ-380060

ફોન: (079) 27466424, e-mail: principal.umiyacollege@gmail.com

Sannidhi

Year : 2015-16

Edited by
AJAY RAVAL
RAMESHBAHADUR SINGH
GARGI GOHEL

વર્ષ 2015-2016

પ્રત 500

॥ પ્રકાશક ॥
પ્રિ. ડો. સંગીતાબહેન પુષ્કર ઘાટે
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર
એન્ડ
શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, સોલા,
અમદાવાદ-380060
ફોન : (079) 27466424
email : principal.umiyacollege@gmail.com

॥ ટાઈપ-સેટિંગ ॥
પ્રિન્ટ ઓ'ટાઈપ
પ્લોટ 662-2, સેક્ટર 13-એ, ગાંધીનગર
॥ મુખપૃષ્ઠ ડિઝાઈન ॥
મનીષ કોન્ટ્રાક્ટર

॥ મુદ્રક ॥
બુક પબ
હિંગળાજ માતાના મંદિરના ખાંચામાં, નવરંગપુરા
પોલીસ સ્ટેશન પાછળ, અમદાવાદ
મોબાઈલ નં. 98250 30340

પંખી-પરી બ્રહ્મલક

અનુક્રમણિકા

(1) પ્રાર્થના / વાત આપણી	-	4
(2) Annual Report	- Dr. Sangeeta Ghate	5
(3) અભિવ્યક્તિ		10
પ્રા. દીપક ભાનુશંકર ભટ્ટ, અંકિતા શામળભાઈ દેસાઈ, પરમાર કૌશલ્યા વજુભાઈ, પટેલ માનસી જે., ગજજર માલતી, ઉર્વિતા એન. ડાંખરા		
(4) કદલીવન: ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઘટના	- ડૉ. ગાયત્રી આર. દવે	16
(5) કબીરના પદોમાં ભક્તિભાવ અને વ્યંગ્ય કટાક્ષ	- પ્રા. કૌશિક ર. ત્રિવેદી	18
(6) રેણુ અને મેઘાણીની નવલકથામાં ગ્રામચેતના	- બળદેવ મોરી	20
(7) 'ચાહવું' એટલે હોવું: જીવનશ્રદ્ધાળુ રઘુવીર ચૌધરી 'જ્ઞાનપીઠ' 2015થી વિભૂષિત	- અજય રાવલ	22
(8) ડાંગડાયરી	- નરેશ શુક્લ	25
(9) પ્રેમચંદ કી રચના પ્રક્રિયા	- કૃષ્ણ વીર સિંહ સિકરવાર	27
(10) મોહન રાકેશ કૃત લહરોં કે રાજહંસ નાટક મેં આધુનિક બોધ	- મીનાબા જાડેજા	30
(11) કવિવર રામદરશ મિશ્ર કી કવિતા યાત્રા	- ડૉ. રમેશબહાદુર સિંહ	31
(12) રાજેન્દ્ર યાદવ કે ઉપન્યાસોં મેં અર્થાભાવ સે ઉત્પન્ન સમસ્યાઈં ।	- સુમિત્રાબહેન કે. પટેલ	34
(13) દલિત આત્મકથાઓં મેં સ્ત્રી ઓર લોકજીવન	- ચન્દ્રભાન સિંહ યાદવ	36
(14) ગાંધીજી અને સ્વચ્છ ભારત	- ડૉ. જયેશ માંડણકા	39
(15) મહિલા અને કાનૂન	- પ્રા. ડૉ. બી. સી. રાઠોડ	41
(16) જેન્ડર અસમાનતા અને યૌન અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય	- પ્રા. ધનશ્યામ પટેલ	44
(17) ડૉ. આંબેડકર એકના...	- પ્રા. દિનેશ. જે. ક્ષાઝરિયા	46
(18) "ભારતના આદિવાસીઓની સાંપ્રત સમસ્યાઓ"	- પ્રા. હિન્ના પટેલ	48
(19) The achievement	- Pro. Ajitha Nair	52
(20) Postmodernism and Postcolonialism in 'The Namesake'	- Gohel Gargi	55
(21) Problems and Remedies in English Classrooms of Higher education	- Dr. Rupal Patel	58
(22) Leadership lessons from bhagavad gita	- Dr. Sagar S. Vyas	64
(23) Stephen Hawking's Disability	- Nakul Solanki	66
(24) The Plastic Problem	- Dr. Shilpaben J. Patel	67
(25) Mobile Commerce (M-commerce)	- Dr. Manish M. Chudasama	68
(26) Recent Trend in FDI	- Dr. Sangeeta Ghate	69
(27) E-Commerce in India	- Parashar J. Dave	72
(28) Bitcoin: An Economic perspective	- Dr. Hetal Pandya	74
(29) Taxation System in India	- Milin Danak	79
(30) A Study of Forensic Accounting a useful tool to combat Fraud	- Prof. Niraj B. Patel	82
(31) A profitability analysis of banks in india	- Vaidehi Rasesh Shukla	86
(32) Artificial intelligence	- Mona Patel	92
(33) The New Higher Education	- Trupti R. Thakore	96
(34) જીવનોપયોગી સુવાક્યો	- સંપા. શિલ્પાબહેન મિસ્ત્રી	100

પ્રાર્થના

વિપદે મોરે રક્ષા કરો એ નહે મોર પ્રાર્થના-
 વિપદે આમિ ના યેન કરિ ભય,
 દુઃખતાપે વ્યથિત ચિતે નાઘ વા દિલે સાન્વના,
 દુઃખે યેન કરિતે પારિ જય,
 સહાય મોર ન યદિ જુટે નિજેર બલ ના યેન ટુટે-
 સંસારેતે ઘટિલે ક્ષતિ, લભિલે શુદ્ધ વંચના,
 નિજેર મને ના યેન માનિ ક્ષય.
 આમારે તુમિ કરિખે ગ્રાણ એ નહે મોર પ્રાર્થના-
 તરિતે પારિ શક્તિ યેન રય.
 આમાર ભાર લાઘવ કરિ નાઘ વા દિલે સાન્વના;
 બહિતે પારિ એમનિ યેન હય,
 નમ્રશિરે સુખેર દિને તોમારિ મુખ લઘબ ચિને-
 દુખેર રાતે નખિલ ધરા યે દિન કરે વંચના
 તોમારે યેન ના કરિ સંશય.

- રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (ટાગોર)

વિપત્તિમાં મારી રક્ષા કરો એ મારી પ્રાર્થના નથી, વિપત્તિમાં હું ભય ન પામું એમ ઈચ્છું છું. દુઃખ-તાપમાં કે વ્યથિત ચિત્તમાં ભલે સાંત્વના ના આપી, દુઃખ પર વિજય મેળવું એમ ઈચ્છું છું. ભલે મને સહાય ન મળે, પણ પોતાનું બળ ન ટૂટે એમ ઈચ્છું છું. સંસારમાં ક્ષતિ પામવા છતાં, માત્ર વંચના મેળવવા છતાં, પોતાના મનમાં ક્ષતિ ન પામું તેમ ઈચ્છું છું. તું મારો બચાવ કરજે, એ મારી પ્રાર્થના નથી, તરી શકું એટલી શક્તિ રહે એમ ઈચ્છું છું. ભલે મારો ભાર હળવો કરીને સાંત્વના ના આપી, હું એ વહી શકું એમ ઈચ્છું છું. નમ્ર મસ્તકે, સુખના દિવસે તારો ચહેરો ઓળખી લઈશ - દુઃખની રાતે સમગ્ર પૃથ્વી જે દિવસે વંચના કરે, ત્યારે તારા પર સંશય ન કરું તેમ ઈચ્છું છું.

(અનુવાદ: ભોળાભાઈ પટેલ)

વાત આપણી

વિશ્વ સતત પરિવર્તનશીલ છે. હજુ હમણાં 01 એ ‘સન્નિધિ’ આજે 10 એમ થતાં - એકમાંથી દશ-એકમ દશકો થયો - એ અવસર આનંદદાયક રંગરૂપ ગુણ - આકાર આકારિત થતા જોવાનો રોમાંચ આજે અકબંધ. જોકે, યાત્રાનો આનંદ ક્યાંય પહોંચવામાં જ થોડો સીમિત છે? આ માર્ગે મળ્યું એની પણ નોખી મજા છે - સમય વહે છે, પણ સંવેદનોને બાંધી શકાય છે એ સ્થિર થયેલાં સંવેદનો - હૃદયતાર ઝણઝણાવે છે - ત્યારે સન્નિધિ પ્રાકટ્યે સેવેલી મનીષા જેનામાં સંભાવનાનો એક અંશ છે - એની માવજત થવી જોઈએ - એ કંઈક ફળીભૂત થયેલી દેખાય એ વાતનો રાજીપો છે - તો આ ‘સન્નિધિ’ આપણી નિકટતાનું માધ્યમ બન્યું એ પણ ઓછું સુખકર નથી.

જે ક્યારેક અમારા પરિવારમાં જ હતા એની સાથે પણ આ સન્નિધિ દશાબ્દીમાં ફરી એકવાર ‘સન્નિધાન’ થયું એ પણ સુખદાયક ને જેના થકી આ યાત્રા અહીં સુધી પહોંચી એ સર્વેના ખાલી છીએ.

- અજય રાવલ

Annual Report for the Academic Year 2015-16

Dr. Sangeeta Ghate
Principal

Namaskar,

It gives me great pleasure to extend my greetings through 'Sannidhi' - our college magazine.

Our college, which was founded primarily to cater to the nearby region's aspirations, and was thus known as college of rural and suburban region, has now become one of the premier institutes of Higher Education in Gujarat. In this new avatar it has shed its initial regional image. In keeping with this change we now speak of "pursuit of excellence" instead of "taking education to the people". We now aim to ensure that this pursuit of excellence is transformed into a center of higher learning in India.

We have maintained high standards of teaching and learning, general administration, efficient evaluation etc. We continuously

strive to develop a system for conscious, consistent and catalytic action to improve the academic and administrative performance of the college. We firmly believe in comprehensive and all-round development of the students, with sound academic performance and dynamic personality.

Umiyahas embarked upon this journey several years ago and continues to carry its goal further by offering quality education to its students; it continues to be a center for sound learning.

Our committed team is highly qualified and well versed in their primary requirement, i.e., teaching. All departments are involved in organizing workshops in technical and non - technical subjects, expert lectures, seminars and various competition and quizzes.

Classroom sessions go hand in hand with the practical teaching such as English Language Laboratory and Digital Language Laboratory. We are involved in the activities of transformation of the student both internally and externally. We have to transform them in their attitude, behavior and performance wise also.

I heartily congratulate the team members of 'Sannidhi' Editorial Board for their untiring effort in bringing out each issue diligently, meticulously and with such regularity. I am happy to say that this is a landmark 10th edition.

I take this opportunity to thank our honorable President of Shree Umiya K.V.C. Education Trust Shree Babubhai J. Patel, Ex. Presidents Shree Ishwarbhai M. Patel, Shree Rameshbhai M. Patel, Late Shree Mansukhbhai M. Patel and Late Shree Ramdada, as we call him affectionately. I also thank each and every member of the Trust and college team who have worked relentlessly and in a true spirit for achieving our vision.

New Events At A Glance:

- In order to teach students to express their ideas and views clearly through spoken communication skills, we designed a course module of 3 months on Reading, Writing, Listening and Speaking. 56 students participated in it.
- We signed MOUs with Gujarat Sahitya Parishad to start a

- course on 'BhashaSajjata' in which 67 students participated. The lectures were delivered by Smt.Tilottamaben, ShriPraffula Dave, ShriYogendraVyas and ShriRatilalBorisapra. They enlightened the students with their views and ideas.
- We also signed MOU with Rural Development and Management Institute. A 30 hours course on 'Social Reformers of the 20th Century' was conducted in which experts like Dr.Manda Parikh, Dr.ChandrikabenRaval, Dr.GaurangJani, Swami NikhileshwarAnandji, Shri P.J.Divetia, Dr.Anandiben Patel, ShriKapilDeshval& Dr.Vidhyut Joshitook lectures and provided valuable insight.
 - Another MOU was signed with M/s Munimji Training and Placement Pvt. Ltd. According to which a 30 hours' course on Gujarat Value Added Tax had been constituted which was attended by 327 students.
 - Student Support Programme was started in which senior students taught their juniors after college hours. This helped weaker students to cope up with the syllabus. Since students are more open and free with their peers and friends this initiative has become very popular among them.
 - This year we had also organized G.K. Quiz. 173 students participated in the elimination round conducted before the final round.
 - We celebrated 'Nutrition Week' during which a series of lectures and demonstrations were arranged for students aged between 17 to 24 years. The theme was 'Nutrition-A Way To Happiness'.

- Special initiatives were undertaken under Career Placement Cell. Careers in Law, Higher Education, Banking and Insurance were discussed as alternative career option.
- We launched Mobile Library for making books easily available.
- Students participated in various competitions like Poster Making, Quiz, Slogan Writings, Elocution and Debates organized by the Forest Department on O-Zone Day.
- Under Campus Birds Counting Program our students of Semester II and IV took initiative of bird species' counting. Nearly 16 bird species were registered in and around our campus.

Achievements

- Mayor Smt.Minakshiben Patel awarded medal to the students of Civil Defense for their excellence on 4th July 2015.
- The students of Civil Defense were applauded for their remarkable work done by the Department of Civil Defense as well as the Ahmedabad Municipal Corporation officials.
- Our platoon received the 3rd prize for Republic and Independence Day parade.
- PoojaBharwad of B.Com Semester IV represented in the Republic Day Celebration Parade held at Delhi. She received the Trophy of Best Company Senior, Cadet Gold Medal. Besides, in the inter-group competition, she was awarded with Guard of Honour Gold Medal.
- In Judo competition held at the Gujarat University, SuhaniPrajaapati won the Championship Trophy in the

under-78kg category.

- Our team won the Champions Trophy in Volley Ball held at Ahmedabad (Rural).
- In Power Lifting competition for 'A' Zone held at the Gujarat University, our students received the Runners Up Trophy.
- Our boys' team was Runners Up at inter-college softball tournament.
- At Gujarat University Youth Festival, our college Team won 9 medals in several areas such as - Mime, Photography, Poster-making, Extempore, Clay-Modeling, Mimicry, Poetry-recitation, Cartooning & Collage-making.
- At Inter Zonal level, our college won four medals in competitions in Photography, Extempore, Poster-making and Collage.
- Our student SimranKaur won first prize in Collage-making at GLS institute in Inter-College level competition.
- Kinjal won second prize in Cartooning at GLS institute in Inter-College competition.
- AkanshaLuhar won second prize at GLS institute in Inter-College competition.
- DeepikaBarot won third prize in Gujarati film song in Inter-College competition at MP Arts College.
- In the Inter-college competition held at Umiya College, NehalDadga received 1st prize in poetry recitation.
- Shivangi Patel of B.Com Semester VI received the Best Player Trophy in Softball [West Zone].
- Shivangi Patel of B.Com Semester VI received the Championship Trophy in Power Lifting held at University.

- In All India University Judo Competition, Suhani Prajapati was selected for playing at Inter University game.
- In All India Inter-Zone Softball tournament, our two students Shivangi Patel and Bindu were selected and won the third prize.
- 3 Students were selected for Softball tournament which was held at Anantpur.
- In Khel-Mahakumbh, our students received first prize in Judo, second prize in Discus Throw and Shot-Put for District level.
- Six students were selected at Inter University Softball tournament held at Lovely University.
- Patel Bindu qualified for Softball team selection for World Championship. Samrutha Bharwad reached up to selection round for Asia Tournament of Softball. We are very proud that both the players represented our college at National and International levels.

DEPARTMENTAL ACTIVITIES

Gujarati Department

- Under 'Meet the Author' Programme, we invited Dr. Mithilesh Chaturvedi, a critic and writer, who enlightened the students with his views.
- A seminar was organized on Vaachikam-2 with the help of Gujarati Sahitya Academi at our campus. The programme was presided over by Dr. Balwant Jani, Dr. Jiten Makwana and Prof. Arvind Vaghela.
- 67 students attended a workshop of ten days organized with the help of Gujarat Sahitya Parisadon 'Bhasha Sajjata'.

Commerce Department

- Jigar Shah [CA] conducted a month's workshop on G-VAT at campus. Nearly 157 students attended this workshop.
- Students were taken for industrial visit to Meghmani Ltd. Dahej. The students prepared a project report on their visit.
- 3 students participated in Idol-making competition held at C.U. Shah Commerce College.
- 3 students participated in ustak Gyan Pratibhashodh Kasoti and Principal T.J. Rana Trophy.
- Prof. Hemal Pandya of S.D. School of Commerce delivered a lecture on 'Research Methodology' in which nearly 350 students participated.
- Prof. Kandarp Chavda of J.G. College of Commerce delivered a lecture on 'Project Guidance' in which nearly 225 students participated.
- 38 students attended a six months' course on 'Munimji - Practical Accounting'.

English Department

- Under 'Meet the Author' Programme, we had invited Dr. Damodar Mauza, an author and a critic from Goa.
- Organized a 21 days' workshop on 'Social Reformers of 20th Century' from 21-Jan-2016 to 12-Feb-2016. 37 students of Semester IV and Semester VI participated in the workshop.
- Arranged a Seminar on 'Daughter - the Pearl of the Home' by Shri Rajubhai Patel in which nearly 55 students participated.
- Students of B.A. Semester-IV and Semester-VI presented speeches and poetry recitation

was held on Shelley's birthday celebration.

- A week-long celebration on Shakespeare was held which was organized by B.A. Semester-VI students. During this, information regarding Shakespeare's Tragedies, Comedies and Historical plays were imparted to the students.
- 25 students participated in a workshop on 'Wedding Album' by Girish Karnad.
- Subject related movies such as - David Copperfield, A Passage to India, Bishop's Candlestick, Romeo Juliet, Julius Caesar and Blue Umbrella were shown to students.

Hindi Department

- Under 'Meet the Author' Programme, we had invited Dr. Suresh Rituparna, a critic and a writer, from Delhi.
- To celebrate Premchand Jayanti, presentations on works of Premchand were made by the students.
- On the Janma Jayanti of Great Saint Tulsidas, Dohas of Saint Tulsidas were recited by the students.
- To create awareness amongst the people about the importance of 'Our Rashtra Bhasha', all students participated in a rally to celebrate Hindi Day, which was organized by Rashtra Bhasha College.
- From 4th September 2015 to 10th September 2015, Hindi week was celebrated in which poetry recitation, regional vocabulary competitions were organized.
- All the students of the department attended a lecture delivered by Dr. Jashwant Pandya of Gujarat

Vidhyapith regarding 'The Importance of Hindi' as a National language.

- 19 students participated on 'Social Reformers of 20th Century' workshop organized by Rural Urban Development & management Institute - RUDMI.

Sociology Department

- Students visited Adani Mundra Port, Adani Power and Adani Refinery for educational visit. The students prepared a detailed report on their visit.
- 36 students participated in a workshop on 'Social Reformers of 20th Century' from 21-Jan-2016 to 12-Feb-2016.
- Faculties and students visited Brahmo Samaj, an NGO.
- A quiz was organized by the department.

COMMITTEES

CWDC(URMI)

- Lecture on 'Safety and Security of Women' was delivered by Principal Judge Shri D.G. Soni on 1st October 2015. Nearly 300 students attended this lecture.
- 35 students participated in an essay competition organized on 'Women in Present India' on 9th September 2015. Six students were declared winner and awarded certificates.
- Seven students attended a seminar on 'Women Empowerment' held at St. Xavier's College.
- Nearly 250 students attended a lecture on Nutrition delivered by Smt. Rajshri Kajale of Apollo Hospital as a part of Nutrition Week Celebration.

- On 8th March 2016, International Women's Day celebration was organized.
- All students participated in Brain Storming and long forgotten games were organized for the students.
- Nearly 109 students visited the Legislative Assembly to attend the ongoing Assembly Session and met our Chief Minister Smt. Anandiben Patel.
- 330 students appeared for Book Knowledge test organized by CWDC on Nari Shikshan-Avashyak Shikshan.

NCC

- 50 students enrolled in NCC during 2015-16.
- A weekly parade is held in college campus on every Thursday.
- Vaishali, students of Semester-VI was selected as Commander for TSC Delhi.
- Six students were selected for NIC which was held at West Bengal. They represented Gujarat. Suhani, one of our students, bagged the (SW) Trophy.
- Pooja Bharwad, the lone candidate to be selected for the RDC Parade. She was selected as 'The Best Company Senior'. She received the Gold Medal in Inter-group competition and went on to bag the Guard of Honour Gold Medal.

NSS (SARVODAYA)

- Every Saturday our NSS Volunteers visited the adopted village 'Khoraj'. They used to clean temples, taught in primary schools, spread awareness regarding cleanliness and public hygiene.

- Every Friday, the students of NSS unit visited 'Jivan Sandhya Old Age Home'. They help the inmates of 'The Old Age Home' with routine works, organized Kirtans & Bhajans and celebrated festivals like Janmashtami, Uttarayan, Holi, Diwali, Rakshabandhan and Navratri, etc.
- Annual camp for a week was organized at Titoda. Various activities and rallies were undertaken such as cleanliness drive, spreading awareness about female infanticide, de-addiction etc.
- NSS unit collected and distributed sweets to the inmates of Old Age Home Jivan Sandhya and under privileged children in nearby area/primary school.

LIBRARY (GYAN PARAB)

- A Mobile Library was started this academic session.
- New Arrivals of Books in each subject were displayed, so that the students get detailed idea about all type of books, journals, periodicals and magazines available.
- Needy Students' Library is successfully running in our college. Large numbers of students take benefit of the library which remains open from 7:30 a.m. to 6:30 p.m. including public holidays.

RED RIBBON CLUB

- Various activities were undertaken such as AIDS Day, especially to create awareness about this menace.
- To observe AIDS Day, Road Show was organized.

- In association with Red Cross Society, Thalassaemia Test was conducted for the students of BA/B.Com Semester-I.

PLACEMENT CELL (UDISHA)

- A lecture was delivered on 'Preparation of Banking Exam' by ShriPrashantSarvaiya. Nearly 209 students attended this lecture.
- ShriSanjeev Gupta delivered lecture on 'Career in Teaching in Higher Education' which was attended by 230 students.
- 'Guidance about NET & SLET' was delivered by ShriNeeraj Patel, and approximately 175 students attended this lecture.
- Dr. Shailendra Gupta delivered a lecture on 'Skill Development and Employment' which was attended by 300 students.
- ShriSanjeev Sharma delivered a lecture on 'Leadership Skills' which was attended by 150 students.
- 175 students attended an interview carried on by Bhavik Consultancy, out of which 3 of our students were selected.
- 300 students attended an interview carried out by Vodafone,

out of which seven students were selected.

- Nearly 150 students attended a lecture on 'Careers in Law' delivered by Principal Judge ShriDheerajkumar J. Soni.
- 25 students went to the Accounting Software Company Tally at Prahlad Nagar, who selected 3 students.
- Deepikavala who is working as a DeputyMamlatdar mentored our B.Com and B.A. students to prepare for GPSC examination.

ALUMNI ASSOCIATION (NOSTALGIA)

- Alumni Association is registered.
- Meetings are regularly held.

SAPTDHARA

- Inter class competitions on various themes such as Light Music, Folk Song, Patriotic Songs, Folk Dance, Garba, Antakshri were organized.
- Competitionssuch as on Poetry Recitation, Elocution, Poetry Completion, MessageWriting, Cartooning, On-the-Spot Painting, Collage and Mehndi were organized.

- One Act Play, Skit, Mime, Mono-acting and Mimicry competitions were held. Intensive training was imparted to the selected students.

CIVIL DEFENSE

- The Platoon received the 3rd prize for Republic Day Parade held at Mandal.
- 12 students were awarded Trophies.
- The students of Civil Defense were applauded for their remarkable work done by the Department of Civil Defense as well as Ahmedabad Municipal Corporation.
- The Mayor Smt.Minakshiben Patel awarded medals to the students of Civil Defense for their excellence on 4th July 2015.
- The Department of Civil Defense imparted advanced training to 20 students on situations such as how to cope up with challenges of terrorist acts.
- A Rescue Team Programme was organized at Cantonment Hall on 20th December 2015; 20 students received Silver Medal while the college won the Gold Medal.

પિતાની ભેટ (સફળતાના સાત મંત્ર)

1. દરેક બાબતમાં ઉત્તમતાનો આગ્રહ રાખજે અને તેની કિંમત ચૂકવવા તૈયાર રહેજે.
2. સંપૂર્ણતા માટે નહીં પણ શ્રેષ્ઠતા માટે મથજે.
3. જે તુચ્છ છે તેને પારખી લેતાં શીખજે. ને પછી તેની અવગણના કરજે.
4. ઘસાઈ જજે, કટાઈ ન જતો. પોતાની જાતને સતત સુધારતા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેજે.
5. એટલું સમજજે કે સુખનો આધાર માલમિલકત, સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા ઉપર નહીં, પણ આપણે જેને ચાહતા ને સન્માનતા હોઈએ તેવા લોકો સાથેના આપણા સંબંધો પર રહે છે.
6. મને એની ખબર નથી - એમ કહેતાં ડરતો નહીં. મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ - એમ કહેતાં અચકાતો નહીં. હું દિલગીર છું - એટલું બોલતાં ખચકાતો નહીં.
7. ક્યારેક નિષ્ફળ નીવડવાની પણ તૈયારી રાખજે.

(મહેન્દ્ર મેઘાણી, અરધી સદીની વાંચનયાત્રા)

તમને મારા સમ છે

એકલતાને તાપણે
સળગી જવાય એવી, એકલતામાં
અમને રહેવા ન દો તો
મારા સમ છે તમને
આમેય,
કડેડાટના અવાજો આવ્યા વિના
કંઈ કેટલાંય સપનાઓ
જીવતાં જ દટાઈ ગયાં છે
આ કાટમાળ નીચે
ને ડૂબી ગયાં છે
આંસુઓમાં
પ્રતીક્ષાનાં સાત ગુણ્યા સાત વહાણો
કોઈ બારણું ખોલશે
એવી આભાસી શ્રદ્ધા પાસે
એક મન્વન્તર વિતાવ્યા પછી

ખબર પડી, કે
બારણું તો તમે ચીતરેલું છળ હતું!
લીલી ચટાક વેદનાને
વાસનાના નહોરોથી
ઉતરડી ઉતરડીને
સ્પર્શના ઉઝરડાઓ
ક્યાં-ક્યાં સુધી ઉપસાવ્યા કરવાના છે?
સિસિક્કસની પાસે પથ્થરો ખૂટતા નથી
ઓડિસ્યૂસના હાથનું હલેસું તૂટતું નથી
ને નથી ખૂટતી
અશોકવનની સીતાની પે...લી... ઝંખના
કદાચ તમે
જેને જેને જળ કહો છો
તેનાથી જ રૂંધાયું હોય મારું ગળું
માટે જ કહું છું
રહેવા દો...
તમને મારા સમ છે

પ્રા. દીપક ભાનુશંકર ભટ્ટ

નહીં જ હોય

અહીં દુનિયામાં એવી કોઈ ક્ષણ નહીં જ હોય,
લેવાયો શ્વાસ તે આભાસ પણ નહીં જ હોય.
મસ્જિદ ને મંદિર અપાર વિશ્વાસે ઊભા
સાવ ખાલીખમ પથ્થર પણ નહીં જ હોય.
મૃતદેહ પર હવે માથું મુજ નહીં પટક
આ ઘર અવાવરું છે કોઈ પણ નહીં જ હોય
ઘસાઈને મરી મટે છે તું આજે જેમના માટે
વર્ષો પછી કદાચ એ સગપણ નહીં જ હોય.
આ દુનિયા તો ઘણી સદીઓથી આમ જ ચાલે છે
એમાં કોઈ જાણીતું ખાસ કારણ નહીં જ હોય.

જિંદગી

બહુ જણાએ નકારી છે જિંદગી
ના તો કોઈ ઝેરની કટારી છે જિંદગી
માફ કર, મારા ગુનાઓને ખુદા
માણસ વચ્ચે મેં ગુજારી છે જિંદગી
ના ફરિયાદ કે ના કોઈ માંગણી
જેવી મળી તેવી સ્વીકારી છે જિંદગી
શું આશા રાખવી બીજા જનમની
જીવો એમ લાગે એક ભારી છે જિંદગી
ના કે બધું બરાબર જ હોવાનું
કેટલાકની તો એ લાચારી છે જિંદગી

અંકિતા શામળભાઈ દેસાઈ
ટી.વાય.બી.એ. (ઇંગ્લિશ)

“મારી મા”

“જગતમાં જો કઈ ઈશ્વર સમાન સ્થાન ધરાવતું હોય તો તે છે માતા.”

મા વગરનું ઘર સૂનું સૂનું લાગે છે. એટલે જ જગતના કેટલાય કવિઓએ માનો મહિમા ગાયો છે, છતાં પણ પૂરેપૂરી રીતે તેમને સમજાવી શક્યા નથી અને માની વ્યાખ્યા ક્યારેય કોઈ બાંધી શક્યું નથી. ‘મા’ શબ્દ જ એટલો મીઠાશ ભર્યો છે કે તે બોલતાં જ ‘મા’નું સમગ્ર ચિત્ર આંખ સામે તરતરવા લાગે છે. તેથી જ ઉમાશંકર જોષીએ પણ કહ્યું છે કે,

“બાળકને જોઈને જે રીઝે, રીઝે બાળક જોઈ જેને,

વત્સલ મૂરત સ્નેહલ સૂરત, હૃદય હૃદયનાં વંદન તેને.”

માનો પ્રેમ ક્યારેય ઓછો થતો નથી. તે હંમેશા વધતો ને વધતો જ જાય છે. માતાને બાળકના વિકાસની પ્રસ્થાનરેખા ગણવામાં આવે છે. બાળકના ગર્ભસ્થાપનથી જ કેળવણીની શરૂઆત થાય છે. માતા એ બાળકની સંસ્કારશિલ્પી છે. તે ફક્ત સંસ્કારો આપવાનું કાર્ય કરતી નથી, પોતાના લોહીથી બાળકના જીવનનું સિંચન કરતી માતા બાળકના દરેક શ્વાસને ઓળખે છે. માતાના ગર્ભમાં રહેલા બાળક પર માતાના વિચારો, વાંચન અને વાતાવરણની ગાઢ અસર પડે છે. આથી જ સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ઉત્તમ વિચારો, વાતાવરણ અને પુસ્તકોનાં વાંચન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

માતા બાળકની સૌ પ્રથમ સંસ્કારગુરુ છે. તે બાળકમાં સંસ્કારબીજ વાવી તેનું સંવર્ધન કરે છે. “માતાનું સ્મિત બાળક માટે સ્નેહનો મંત્ર બની જાય છે.” માતાની હાજરી બાળક માટે ચોવીસ કલાકની હોય છે, જે બાળકને સ્નેહ, પ્રેમ અને હૂંફ આપે છે. માતાના સ્નેહનું હાલરું સાંભળી બાળક મોટું થાય છે. બાળકની કાલીઘેલી ભાષા

સાંભળી માતા તેનું અર્થઘટન કરે છે. બાળકના ચહેરાના હાવભાવ દ્વારા બાળકની પસંદ-નાપસંદને સમજે છે. બાળક પણ માતા સ્પર્શને ઓળખે છે. ઘરની બધી વ્યક્તિઓના હાથમાં રડતું બાળક પોતાની માતાના ખોળામાં ગાઢ નિદ્રા પામે છે. કેમ કે, “માતાની ગોદ એ વિશ્વની શ્રેષ્ઠ યુનિવર્સિટી છે.” માતાનો ખોળો બાળકને સલામતી બક્ષે છે. માતાની આંગળી પકડી ચાલતાં શીખતું બાળક સૌથી પહેલો ઉચ્ચાર પણ ‘મા’ શબ્દનો જ કરે છે.

બાળકના જન્મથી લઈને બાળક બોલતાં અને ચાલતાં શીખે ત્યાં સુધીના તેના જીવનવિકાસના દરેક તબક્કા પર તેની માતાની આંખો તેનું અવલોકન કરતી રહે છે. બાળકના જીવનઘડતરમાં માતાનો ફાળો અમૂલ્ય છે. માતા બાળકના સૂતાં પછી ઊંઘે છે અને બાળકના જાગતાં પહેલાં ઊઠી જાય છે.

માતા બાળકને સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ જેવા મૂલ્યોના પાઠો ભણાવવાની સાથે સ્નેહ વરસાવે છે. તો બાળકને સાહસ, શૂરવીરતા, નીડરતાના પાઠો ભણાવે છે. જેમ કે શિવાજી, અભિમન્યુ. આખી પૃથ્વીનો આધાર જ મા છે. તેથી કવિ બોટાદકરે કહ્યું છે કે,

“જનનીની જોડ સખી ! નહિ જડે રે લોલ,

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ...”

‘મા’ એક શબ્દમાં જ એટલી તાકાત છે કે તેની સામે બીજો કોઈ શબ્દ ટકી શકતો નથી. તેથી જ ખલિલ જિબ્રાને કહ્યું છે કે,

“માનવ જાતિના હોઠ પરનો સૌથી સુંદર શબ્દ છે મા અને સૌથી સુંદર સાદ હોય તો તે છે મારી મા!”

ઉર્વિતા એન. ડાંખરા
એસ.વાય.બી.એ.

आपके सितारे

आज कल मीडिया वाले भी गजब ढा रहे हैं,

पंडितो को स्टुडियो में ही बुलवा करके
लैप-टोप में ही सबका भविष्य बता रहे हैं ।

जो लुट रास्ते में चलती थी,

उन्हें टीवी पर ला रहे हैं,

सब की निजी जिंदगी में,

टाँग अड़ा रहे हैं ।

इनसे कोई समस्या नहीं है मुझको,

दरअसल ये इन्सानो दिमाग,

जलन के मारे चकरा रहा हैं,

इसलिये मेरी कलम गजब ढा रही है ।

जो काम लोगों को आज करना है,

वो कर रहे हैं, परसों,

ये सोचकर कि उन्हें जीना है बरसों ।

ये वास्तु ये तारें भविष्य जानने का है अच्छा तरीका

या पैसे कमाने का सबसे अच्छा जरिया,

ये हम सबका अपना-अपना नजरिया ।

कभी-कभी मैं सोचती हूँ, कि काश मैंने गणित में,

नंबरों की जगह न्युमरोलोजी पढ ली होती,

वास्तु की सारी किताबें मैंने लिखी होती ।

ए सब लोगों, मेरी बात गौर से सुनो,

जिसकी जिन्दगी में उतार-चढ़ाव नहीं,

तो वह इन्सान ही नहीं ।

ये सब ईश्वर की ली गई परीक्षा का हिस्सा है,

जिसे आपको सही-सही लिखना है ।

परमार कौशल्या वजुभाई

टी.वाय.बी.ए. (गुजराती) रोल नं. 636

ઇન્ડિયા : દશા-દિશા

“મેરા જૂતા હૈ જાપાની,
ચે પતલૂન ઇન્ડિયાની
સરપે લાલ ટોપી ટુસી
ફીર ભી દિલ હૈ હિંદુસ્તાની.”

આ ગીત કોણે નહીં સાંભળ્યું હોય અને કોણ ખુશ નહીં થયું હોય એ અદાકારી પર? પણ ભારતનું પણ આજે વર્ષ 2015-16માં એક બીજું ગીત જુઓ:

“મેરા જૂતા હૈ ઇન્ડિયન
ચે પતલૂન હિન્દુસ્તાની
સરપે લાલ ટોપી હિન્દી
ઔર દિલથી હિન્દુસ્તાની.”

વાત ફિલ્મની કે ફિલ્મીગીતની થોડી કરવાની છે? તો આ શું છે? અરે એ જ તો છે, ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’ જેને વર્ણવ્યું છે અને આ જ છે ‘યહ મેરા ઇન્ડિયા’ની વાત. તો એવું તે શું થયું આટલાં વર્ષોમાં કે આવો ફેરફાર? આવો બદલાવ?

તો બધું જ બદલાયું- દિશા સાથે દેશની દશા. દિશા વિકાસની ને સુકાન નવા સુકાનીઓના હાથમાં. એક હતા પ્રથમ વડાપ્રધાન પં. જવાહરલાલ નેહરુ જેણે આધુનિક ભારતનું સ્વપ્ન જોયું ને સાકાર કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો, ને આજે એના આ સપનાને ચરમસીમાએ પહોંચાડવાનું જેમણે મન બનાવ્યું છે એટલું જ નથી, મનની વાત મનમાં નથી રાખી પણ સરેઆમ જાહેર કર્યું છે. સપનું ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’નું. ન માત્ર ભારતમાં પણ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં આ જ વાત દુનિયા સામે મૂકી- કમ એન્ડ મેક ઇન ઇન્ડિયા. આ સ્વપ્ન જોયું છે આપણા વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ.

હવે વિચાર આવે છે કે વિશ્વમાં ભારત જ શા માટે? તો કારણ કે વિશ્વમાં ભારત જ માત્ર એક એવો દેશ છે જેની પાસે 3ડી છે. ના, ના, 3ડી ટેકનોલોજી નહીં પણ 3ડી પાવર, જે છે Democracy, Demand અને Demography. આટલું જ નહીં પરંતુ જે દેશની વસ્તીના 65 ટકા વસ્તી 35થી ઓછી ઉંમરની હોય અને વિશ્વની તુલનામાં જ્યાં સૌથી ઓછો મજૂરીખર્ચ થતો હોય ત્યાં બીજું જોઈએ જ શું? આ પરથી આપણ વડાપ્રધાને તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે, “જો આ 3ડીનો યોગ્ય તાલમેલ કરવામાં આવે તો દરેક ગલીમાં વાસ્કો-દ-ગામા પેદા થશે જે ભારતને શોધતો શોધતો અહીંયાં આવી પહોંચશે.”

પણ જેવી રીતે એક સાંધો ત્યાં તેર તૂટે એમ આપણી સામે ફરી એક મોટી સમસ્યા ઊભી થાય કે આ બધું કરવા માટે આર્થિક અને બિનઆર્થિક સવલતો તો જોઈએ ને. તો આ બધી સવલતોનું નામ એટલે ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’.

25 સપ્ટેમ્બર, 2014ના રોજ વિજ્ઞાન ભવન ખાતે મોટી સંખ્યામાં આવેલા ઉદ્યોગપતિઓની હાજરીમાં આ યોજના ખુલ્લી મૂકતી

વેળાએ પ્રધાનમંત્રીએ સૌથી જરૂરી એવી આર્થિક સવલતો માટે એફડીઆઈ પર ભાર મૂકી તેને ભારતની એક જવાબદારી ગણાવી અને અન્ય દેશો માટેની સુવર્ણ તક દર્શાવી. એફડીઆઈનો અર્થ Foreign Direct Investmentથી બદલી First Develop India કર્યો. આ બધી જ બાબતો માટે ખાસ જરૂરી એવું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માંડી સ્માર્ટ સિટી જેવી બધી જ સવલતો પૂરી પાડી અને આપણા અશોકચક્રને આપણી આર્થિક વિકાસયાત્રાનું પૈરું બનાવી વિકાસયાત્રાનું પ્રયાણ કર્યું.

ઓટોમોબાઇલ્સથી લઈને વેલનેસ સુધીનાં 25 ક્ષેત્રોને આવરી તેનો વિકાસ કરવાનું લક્ષ્ય નક્કી કર્યું. જેના ભાગરૂપે ફૂડ પ્રોસેસિંગ માટે 98 બિલિયન રૂપિયાના ખર્ચે 42 મોટા ફૂડ પાર્ક સ્થાપવા, ભારતીય ચર્મ ઉદ્યોગ જે અત્યારે 11 બિલિયન યુએસ ડોલરના ઉત્પાદન સાથે દુનિયામાં મોખરે છે તેની નિકાસમાં આવતાં 5 વર્ષમાં 24 ટકાના દરે વાર્ષિક વૃદ્ધિ કરવી, રેલવે ક્ષેત્રે 100 એફડીઆઈ દ્વારા રેલવેનું આધુનિકીકરણ અને વિકાસ કરવો... આવું તો કેટલુંય. ટેક્સટાઇલ્સ, ટૂરિઝમ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વગેરે ક્ષેત્રોમાં કરવાની જાહેરાત કરી અને દેશના કુલ જીડીપીમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રનો ફાળો 2022 સુધીમાં 16 ટકાથી વધારી 25 ટકા જેટલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. જેથી આજે ભારતના કેટલાય એન્જિનિયરો, ડોક્ટરો જેવો કુશળ વર્ગ જ વિદેશોમાં જઈ રહ્યો છે. તે ભારતમાં જ computer technology અને મેડિકલ જેવાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની સેવા આપે. ન માત્ર આટલું જ પણ આપણે શોધેલી પરમાણુ શક્તિનો આપણે વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરી શકીએ એ માટેના પણ પ્રયાસો હાથ ધરાયા છે.

આ બધું જ કરવા માટે આપણને જેની ખાસ જરૂર છે એવા એફડીઆઈનો આજે ઘણા લોકો વિરોધ કરી રહ્યા છે. પણ મારે એ બધાંને એ કહેવું છે કે, મિત્રો આ તો એક જાતનો આંબો છે, જેવી રીતે આંબો વાવ્યાનાં 20-25 વર્ષ પછી તેનાં મીઠાં ફળ મળે છે તેવી જ રીતે આના પણ મીઠાં ફળ આપણને આજે નહીં પણ આવતાં વર્ષોમાં મળશે. મિત્રો, જો વિકાસ જ આ એક પગલું ભરવામાં આવે તો દરેક ક્ષેત્રોમાં રોજગારીનું સર્જન થઈ શકે અને તેની સીધી જ અસરથી બેકારી, ગરીબી, મોંઘવારી જેવા વિષયકમાંથી આપણાં ભાઈ-બહેનોને મુક્તિ મળે, તો બીજી બાજુ ભારતીય ઉદ્યોગો પુરઝડપે વિકાસ થતાં ભારતીય કંપનીઓ મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓ બનશે અને આ બધા જ પ્રયત્નોથી આપણે આપણા ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામનું ઇન્ડિયા 20-20નું સ્વપ્ન સાકાર કરી બતાવીશું તથા એટલું નિઃસંદેહ કે એ સફળતા હશે મેક ઇન ઇન્ડિયાને ત્યારે આપણે સૌ સાથે ગાઈશું.

મેરા જૂતા હૈ ઇન્ડિયન,
ચે પતલૂન હિન્દુસ્તાની,
સર પે લાલ ટોપી હિન્દી
ઔર દિલ ભી હિન્દુસ્તાની.

પટેલ માનસી જે.
ટીવાચબીકોમ - સેમ. 6 (ઈંગ્લિશ મિડિયમ)

દેવદાસી પ્રથા

સદીઓથી ભારત દેશમાં દેવદાસીની પ્રથા ચાલી આવી છે, જે આજે પણ કેટલાંક મંદિરોમાં જોવા મળે છે. જીવનભર દેવીમાને પોતાની જાત સમર્પિત કરી તેઓ તેમની સેવામાં રહે છે. એક જ પતિ નહીં કરતાં તે અનેકનું પડખું સેવે છે. ઈતિહાસ કહે છે, એક સમયે સોમનાથ મંદિર આસપાસ લગભગ ૩૦૦ જેટલી દેવદાસીઓ વસતી હતી ને પ્રભુને રીઝવવા નૃત્ય કરતી. ચૌલાદેવી પણ આવી જ એક દેવદાસી હતી, જેને ગુર્જરનરેશ ભીમદેવે પોતાની રાણી તરીકે સ્વીકારી સન્માનિત કરી હતી.

શહેરથી ઘણે દૂર રળિયામણું એક ગામ વસ્યું હતું. ગામની ભાગોળે મોટું તળાવ, આસપાસ વડવાઈઓ ને કલરવ કરતાં પક્ષીઓથી વાતાવરણ મહેકી ઊઠતું. ગામમાં વસતી કેટલીક બાળાઓ અહીં રમતી, પાણીમાં ધુબાકા મારતી ને વડવાઈ પર ઝૂલતી. દીપુ અને પન્ના બે ખાસ સહેલી. બપોરે વીતી પણ ઘેર ના પહોંચતાં પન્નાની મા આવી પહોંચી. ‘ચાલ પન્ના, તારે આજ નૃત્યશાળામાં નથી જવાનું? કેમ હજુ સુધી ઝૂલ્યા કરે છે? ને દીપુ, તને પણ તારી મા બોલાવે છે.’ પન્ના એ દીપુનો હાથ પકડ્યો, ‘ચાલ દીપુ, આપણે હવે જલદી નૃત્ય માટે પહોંચી જઈએ.’ બંને દોડ્યાં. વર્ગમાં પહોંચી નૃત્યશિક્ષિકાને નમસ્કાર કરી ઘૂંઘરું બાંધી પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. ભવિષ્યમાં આ ઘૂંઘરું સાથે જ જીવન પૂરું કરવાનું છે એ વાતથી સાવ અજાણ તેઓ હોંશભેર નૃત્ય શીખી રહી.

મોડી સાંજે પન્ના ઘેર પહોંચી ત્યારે મા હરખભેર બે-ત્રણ પડોશણને રેશમી કીમતી સાડી બનાવી રહી હતી. આ મારી પન્ના પહેલીવાર પહેરશે. તે ઉત્સાહભેર બધાને બતાવી રહી હતી. ‘મા મારી સાડી?’ ‘હા બેટા, બે દિવસ પછી તારાં લગ્ન છે.’ ‘કોની સાથે મા?’ દસ વર્ષની પન્ના આશ્ચર્યસહ પૂછી રહી.

‘કેમ વળી, દેવીમા સાથે!’ પન્ના હરખભેર દોડતી દોડતી સખી દીપુને આ સમાચાર આપવા પહોંચી ગઈ.

બે દિવસ પછી મંદિરમાં ફૂલોનો શણગાર, તોરણો, હવીશ, દીવા, સાથિયાથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યું હતું. વાતાવરણમાં ચારે બાજુ ધૂપની ને મીઠાઈની સુગંધ આવી રહી હતી. પન્ના પહેલીવાર ભારે રેશમી સાડી, દાગીના, માથામાં ગજરો નાખી તેનો ચહેરો માટલામાં હરખભેર જોઈ રહી. પોતાના અંધકારમય ભવિષ્યથી સાવ અજાણ પન્ના લગ્ન માટે થનગની રહી. પૂજારીઓએ વિધિ શરૂ કરી. પૂજારીએ પૂછ્યું, ‘તમારી મરજીથી આ લગ્ન કરાવો છો ને?’ પન્નાની માએ સોગંદપૂર્વક કહ્યું કે, તે મરજીથી દેવી અમ્માને દીકરી સમર્પિત કરે છે ને તે કોઈ માનવી સાથે જીવનભર લગ્ન નહીં કરે.

બીજા દિવસથી પન્ના તેના જેવી સહેલીઓ સાથે સાડીભેર રોજ ભિક્ષા માગી ભોજનની સામગ્રી લઈ આવતી. પન્નાને ભિક્ષા માગતાં ખૂબ જ દુઃખ થતું. આમ લોકો પાસે કંઈ ભીખ મગાય? તે માને ફરિયાદ કરતી પણ મા સમજાવતી, ‘આપણે તો દેવદાસી, આમ જ ભીખ માગી ખાવાનું. એમાં શરમ શેની? આ તો આપણો ધંધો છે?’ તે કદીક કહેતી, ‘મા, મારે પણ ભણવું છે.’ ભણવાથી

કંઈ પેટ ના ભરાય. આ ઘૂંઘરું જ આપણો પેટનો ખાડો પૂરશે.’ તો કદી પૂછતી, ‘મા, મારા પિતા કોણ છે?’ ‘આપણે બેટા, પિતા ના હોય. દેવદાસીને તો ફક્ત મા જ હોય.’ તે પન્નાને દેવદાસીની રીતરસમ સમજાવતી. ‘પણ મા, તારી અમ્મા ક્યાં છે? તે કોણ છે?’ ‘એ પણ બેટા, દેવદાસી હતી...’ પન્ના ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ.

પાંચ-છ વર્ષ વીત્યાં, તેમાં નાનકડા શરીરમાં આછો શો ફેરફાર થવા લાગ્યો. જોકે હજુ પૂરી જવાની ખીલી નહોતી, પરંતુ માને તેની નથ ઉતારવાની ઉતાવળ થવા લાગી. પન્નાને સમજણ આપી રહી, ‘જો પન્ના, જે સૌથી વધુ પૈસા આપે તે તારી નથ ઉતારશે. તે પછી તારે તેની સાથે રહેવાનું.’

‘તે થોડા વખત પછી છોડી દે, તો?’

‘તો પછી કોઈ બીજા સાથે!’

‘મા, મને આવું બધું ના ગમે.’

‘આપણે એને ખુશ રાખવાનો, તો એ આપણને જીવનભર રાખે.’ મા સંસારના પાઠ પઢાવતી.

એક રાત્રે મા-દીકરી વાળુ કરતાં હતાં ત્યાં માએ સમાચાર આપ્યા, ‘કાલે તારી નથ ઉતારવાની છે. કોઈ તને લઈ જશે. તારે એની સાથે રહેવાનું.’ પન્ના ઘડીભર સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. બીજે દિવસે પન્ના રિક્ષામાં બેસી તે પુરુષ સાથે ગઈ. ગામથી સહેજ આંધે એક નાના મકાનનું તાળું ખોલી તે પુરુષે તેને આવકારી. ‘તારે હવેથી અહીં જ રહેવાનું. હું રોજ રાત્રે આવીશ.’ પન્ના દિવસભર એકલી ઘર સંભાળતી ને રાત્રે તે પુરુષને ખુશ રાખતી. ચાર મહિના થયા કે અચાનક તે પુરુષે કહ્યું, ‘ચાલ તને તારી મા પાસે મૂકી આવું. મારી પત્ની પિયરથી આવી ગઈ છે. તારા વિશે જાણી ગઈ છે ને તને રાખવાનો વિરોધ કરે છે.’ પન્ના મા પાસે પાછી આવી ગઈ. આ પછી અવારનવાર કંઈક પુરુષો તેની પાસે આવતા - જતા રહેતા, મા નમસ્કાર કરી તેમનું સ્વાગત કરતી. આમ બીજાં ત્રણ-ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. ‘મા, મારે આ નરકમાંથી છૂટવું છે.’ પન્ના અવારનવાર કકળાટ કરતી. ‘તો પછી આપણે શું ખાઈશું?’ ‘હું નોકરી કરીશ.’

‘ના, ના, દેવીમાનો કોપ થાય. આપણને શાપ આપે.’

આમ જ સમય વીતી રહ્યો હતો. એક સાંજે તે ઉદાસ ચહેરે ઓટલા પર બેઠી હતી. ઊડતાં પંખી સામે તે જોઈ રહી. આ પંખીઓ કેવી પાંખ ફેલાવી ઊડે છે. મારા પગમાં આ પરંપરાની બેડીઓએ મને જકડી રાખી છે. હું શું કરું? તેની આંખમાં આંસુ ડોકાયાં. ત્યાં જ દૂરથી બાઈકની ઘરઘરાટી સંભળાઈ. એક નવયુવાન તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો. મા અંદરથી દોડી આવી. ‘આવો, આવો, ચાલ બેટા અંદર.’ પન્નાને આ યુવક કંઈક જુદો જ લાગ્યો.

‘મારું નામ અતુલ, હું બાજુના ગામમાં રહું છું. મને પહેલી નજરે જ તું પસંદ છે.’ તે હવે રોજ આવતો. તે પન્નાને સન્માનથી અને ખૂબ જ માનભરી નજરે જોતો. માત્ર શરીરસુખ જ નહીં પણ વિશેષ પ્રેમ કરતો. ‘પન્ના અહીં બાજુના ગામમાં એક ફેક્ટરીમાં સ્ત્રીઓ કામ કરે છે, તેને કામ કરવું ગમશે?’ પન્નાને તો જાણે તેના હેયાની વાત કરી. તે દિવસ રાત્રે પથારીમાં સૂતાં સૂતાં તેણે માને કહ્યું, ‘મા, હવેથી હું ફેક્ટરીમાં કામ કરવા જઈશ.’ ‘શું કહ્યું? તારાથી એવું કામ ના થાય. તારે તો આ પુરુષોને જ રીઝવવાના. નહીં તો દેવીમા

કોપિત થાય.’

‘દેવીમા કદી એવું ના કરે. તેમણે જ કદાચ મારા માટે આ યુવકને મોકલ્યો હશે.’ પન્ના પડખું ફરી સૂઈ ગઈ. મા છતને તાકી રહી. આ છોકરી હવે નહીં માને. પૂજારી તથા માના ઘણા વિરોધ વચ્ચે પણ તેણે ફેક્ટરીમાં કામ શરૂ કરી દીધું. ‘હું હવે બીજા કોઈ પુરુષનું પડખું નહીં સેવું.’ તેણે માને કહી દીધું. આ દરમિયાન તે ગર્ભવતી થઈ. તે જાણતી હતી, અતુલ જ તેનો પિતા છે. અતુલ આ સમાચાર જાણી ખુશ થઈ ગયો. ‘પન્ના આપણે હવે લગ્ન કરી લઈએ.’ ‘આપણે આપણા બાળકને દેવદાસી નથી બનાવવાં. મારે પણ મારા બાળકને ભણાવવું છે. આ નરકમાંથી છુટકારો અપાવવો છે, પણ માનું શું?’ આ રકઝકમાં દિવસો વીત્યા. એક સાંજે તે નિરાશ વદને તળાવને કાંઠે બેસી પાણીનાં વમળોને જોઈ રહી હતી. માને હું છોડી શકતી નથી. પરંતુ મારા બાળકનું શું ભવિષ્ય, તે વિચારી રહી ત્યાં જ અચાનક એક અજાણી બાઈ આવી તેની બાજુમાં બેઠી. ‘શું વિચારે છે પન્ના?’ ‘તમે કોણ?’ ‘હું શહેરમાંથી આવી છું ને એક એનજીઓની કાર્યકર્તા છું. તું દેવદાસીમાંથી મુક્તિ યાહે છે ને?’ ‘હા જરૂર.’ ‘તો સાંભળ, સરકાર તને આર્થિક મદદ કરશે. અમે તને શહેરમાં પુનઃ વસવાટ માટે મદદ કરીશું, પણ તારે લગ્ન કરી આ ગામ કદાચ છોડવું પડે?’ ‘હું વિચારી જોઈશ.’ તેણે કહ્યું.

સાંજે અતુલ આવ્યો ત્યારે સાવ નંખાઈ ગયેલો. તેણે કહ્યું, ‘તેનાં મા-બાપે કહ્યું, તું દેવદાસીને મળી શકે, પણ લગ્ન તો હરગિજ નહીં.’ ‘પન્ના, હું તને ખરા દિલથી પ્રેમ કરું છું ને કદી છોડીશ નહીં.’ તેણે મક્કમતાથી કહ્યું. હવે નિર્ણય પન્નાને લેવાનો હતો. રાતે તે ઓટલા પર બેસી ટમટમતા તારલાને જોઈ રહી. શું આમ જ આ દૂષિત વાતાવરણમાં જીવન પૂરું કરવું પડશે. ત્યાં જ બાજુમાં બાળસખી દીપુ બેઠી હતી. ‘પન્ના ઝાઝો વિચાર ન કર. તારે તારી

દીકરીને શાળામાં મોકલવાની છે કે કોઈ પુરુષના કમરામાં? તું ભાગી જા, અહીંથી આ દોજબમાંથી ને બહારની દુનિયા જો, તારું નવું જીવન શરૂ કર.’ ‘પણ માનું શું?’ ‘ચિંતા ન કર. બધું ઠંડું થાય એટલે તું માને બોલાવી લેજે, ત્યાં સુધી હું તેને સંભાળીશ.’

બીજે દિવસે ઊઠી ત્યારે પન્ના હળવી ફૂલ થઈ ગઈ હતી. પોલીસની હાજરીમાં બંનેનાં લગ્ન થઈ ગયાં. ગામમાં ઊંડાપોહ થયો, પરંતુ બંને લગ્ન પછી શહેરમાં જતાં રહ્યાં. ત્યાં સંસ્થાએ તેમના વસવાટની વ્યવસ્થા કરી હતી અને આર્થિક મદદ પણ સરકાર તરફથી મળી. પૂરે મહિને સરકારી હોસ્પિટલમાં પૂરી સગવડતા સાથે તેણે દીકરીને જન્મ આપ્યો. જીવનમાં બધી જ ખુશી આપનાર દીકરીનું નામ પણ તેણે રાખ્યું ‘ખુશી’. પુત્રીને પિતાનું નામ મળ્યું. બધું જ સુખ હતું, પણ માની યાદ તેને સતત આવ્યા કરતી. ને એક સવારે બારણે ટકોરા પડ્યા. સામે મા ને એની સખી દીપુ. ‘પન્ના બેટા, હું આવી ગઈ. હવે તારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’ ‘મા, તું અહીં જ રહેજે, અમારી સાથે.’ ‘હા બેટા, મેં ગામ છોડી દીધું છે. હું મારી ખુશી સાથે રહીશ.’ પન્નાને આનંદ થયો કે તેણે હિંમતભરે લીધેલા એક નિર્ણયથી માત્ર તેની જ નહીં પરંતુ મા તથા ખુશીને પણ આ દેવદાસી પ્રથામાંથી મુક્તિ મળી હતી. હવે તે ઉત્સાહભરે આ સંસ્થા સાથે રહી અનેકોના જીવનમાં આઝાદીનો ઉજાસ ફેલાવવા થનગની રહી. આજે પણ આપણા ભારતદેશમાં અને આપણા કહેવાતા સમાજમાં લોકો આવી દેવદાસીઓને ખરાબ કે તુચ્છ નજરથી જોતા હોય છે. આ એક એવા પ્રકારની દેવદાસી પ્રથા છે જે પેઢી દર પેઢી નિરંતર વહેતી રહે છે અને આજે પણ આ પ્રથા નાબૂદ થઈ નથી, પરંતુ વધારે ઉજ્જવળ થઈ છે.

ગજજર માલતી
એસ.વાય.બી.એ.

इक्कीसवीं सदी

यह कैसी है इक्कीसवीं सदी
फैल रही है चारो तरफ बदी
महिलाओं व बच्चों पर हो रहे अत्याचार
महंगाई की मार से मच रहा है हाहाकार
नेता फैला रहे हैं खूब भ्रष्टाचार
पुलिस व कानून के आगे जनता है लाचार
विज्ञान के क्षेत्र में हुए कई चमत्कार
टी.वी. कम्प्यूटर ने लिए अब नये आकार
माँ बाप के बड़े सपनों को करो साकार
पर इन विसंगतियों से बच्चे हैं लाचार
पहले बहती थी दूध की नदी
आज बहती है खून की नदी
यह है अपनी इक्कीसवीं सदी ।

परमार कौशल्या वजुभाई

टी.वाय.बी.એ. (ગુજરાતી) રોલ નં. 636

દીકરી વિના સૂનો સંસાર...

(પ્રેમનો રત્નાકર એટલે દીકરી)

પ્રાચીન કાળથી સ્ત્રી માટે કહેવાયું છે કે...

“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે, રમન્તે તત્ર દેવતા:”

નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે એટલે કે નારીની પૂજા કરવાની વાત નથી પરંતુ જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતાઓનો વાસ હોય છે. સ્ત્રી હોવું એ કેટલા ગૌરવની વાત છે. કહેવાય છે કે, સર્જનહારને કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ સર્જન કરવાનો વિચાર આવ્યો હશે ત્યારે અતિનવરાશની પળોમાં અને પોતાનું સમગ્ર કૌશલ વાપરીને જે સર્જન કર્યું એ સ્ત્રી જ છે. વિચાર કરો કે ઈશ્વરે સ્ત્રીને શું નથી આપ્યું? પ્રેમની પ્રતિમા, ફૂલની કોમળતા, ચાંદનીની શીતળતા, ત્યાગ અને સહનશીલતા, લજ્જા અને મર્યાદા, સેવા અને શ્રદ્ધા, સુંદરતા અને મધુરતા, સંવેદનશીલતા અને ગંભીરતા, મમતા અને ધૈર્યતા. આ ઉપરાંત સર્જનહારે સ્ત્રીઓને કેટકેટલું આપ્યું છે!

માનસિક રીતે સ્ત્રી જ વધારે મક્કમ અને મજબૂત હોય છે. એટલે જ તો કદાચ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં વધુ જીવે છે. વળી દરેક સ્ત્રીને સર્જનહારે કોઈ ને કોઈ વિશેષતા તો આપેલી જ છે. એટલે સુધી કે સર્જનહારે સર્જનક્ષમતા પણ સ્ત્રીઓને જ આપેલી છે. આ સર્જનક્ષમતા તો સૃષ્ટિના સર્જનહાર તરફથી સ્ત્રીઓને મળેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. સાચે જ સર્જનહારનું સર્વોત્તમ સર્જન છે માટે જ તો ભગવાન માટે પણ કહેવાયું છે કે-

“ભલે ને તમે ભગવાન કહેવાતા હો રામ,
તોયે તમે સીતાની તોલે ના આવો હો રામ...”

સ્ત્રી જ્યારે પોતાની સામાજિક અને માનસિક સીમાઓનાં બંધનને તોડીને પોતાના પ્રયંસ તેજના પ્રભાવે ઊભી થાય છે ત્યારે તેની શક્તિ એના તેજની સામે આ જગત ઝાંખું પડી જાય છે. સમાજમાં સ્ત્રીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે:

- (1) દીકરી એટલે સ્નેહનું ઝરણું.
- (2) પત્ની એટલે પ્રેરણાનું ઝરણું.
- (3) માતા એટલે વાત્સલ્યનું ઝરણું.

સ્ત્રી એટલે જ પ્રેમની પ્રતિમા છે. સમાજમાં જો સ્નેહ, વાત્સલ્ય, મમતા અને પ્રેમની અમૃતધારા જો કોઈ વહાલી શક્તું હોય તો તે હૃદય જ છે. દીકરી રૂપે તે માતા-પિતાનાં પરિવારને, પત્ની રૂપે પતિના પરિવારને અને માતાના સ્વરૂપે તે પોતાના ઘરસંસારને પ્રેમની પાવન ધારાથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પ્રદાન કરે છે. સ્ત્રી જ્યારે માતા બને છે ત્યારે એ સ્વર્ગને સ્પર્શે છે. સ્ત્રીનું કોઈ પણ સ્વરૂપ હોય પણ એ પાવનકારી છે. કારણ કે ધરતી જેવું ધૈર્ય, સાગર જેવી વિશાળતા, ચંદ્ર જેવી શીતળતા, જળ જેવી પવિત્રતા અને વૃક્ષ જેવી પરોપકારીતા છે.

દીકરીનું નામ આવે એટલે આપણા મનમાં છબી આવી જાય છે કે દાદાની દુલારી દીકરી, કોઈએ કહ્યું છે કે,

“તું કેમ સાપનો ભારો?

તું વુલસીનો ક્યારો લાડકડી।

હીબકાંને હૈયામાં રૂંધ્યાં

ને પારકાં કીધાં લાડકડી...”

દીકરી એટલે આંગણે શોભતો તુલસીક્યારો. દીકરી તો વધારે સ્નેહાળ, લાગણીશીલ અને સંવેદનશીલ હોય છે. દીકરી હંમેશા, આજીવન મા-બાપ સાથે સતત સ્નેહથી જોડાયેલી રહે છે. લગ્ન થઈ ગયા બાદ પણ દીકરી તનથી દૂર રહેવા છતાં મનથી નજીક જ રહે છે. સ્ત્રીજીવનની સૌથી પાયાની ભૂમિકા એ દીકરીનું સ્વરૂપ છે. દીકરીના જન્મની સાથે જ એના જીવનચક્રની શરૂઆત થઈ જાય છે. દીકરી, બહેન, પત્ની, માતા અને સાસુ આમ એક પછી એક ભૂમિકા બદલાતી રહે છે અને દાદાની દુલારી દીકરી કુસુમની કળી આગળ જતાં ફૂલ બનીને સમાજમાં પોતાની મહેક પ્રસરાવતી રહે છે.

જેમ ‘ગોળ વિના મોળો કંસાર’ તેમ ‘દીકરી વિના સૂનો સંસાર’, કહેવાય છે કે, “પિતાનો અઢળક પ્રેમ અને માતાનું નિર્મળ વાત્સલ્ય ભેગું થઈને આકાશમાં ચડે. એનાં વાદળો બંધાય અને જ્યારે વાદળ અમીધારે વરસે એનું નામ દીકરી.” જે દીકરીને પોતાના જીવથી વિશેષ સાચવી હોય તેને કોઈ અજાણ્યાના હાથમાં સોંપી દેવાની એટલે કે જ્યારે દીકરીને સાસરે વળાવવાનો સમય આવે ત્યારે મા-બાપનાં દિલ પર શું વીતતું હશે?

કવિ દાદ ‘કાળજાનો કટકો’માં એક પિતાના હૃદયની હાલત જણાવતાં લખે છે કે...

“લૂંટાઈ ગયો મારો લાડ ખજાનો,
દાદ હું જોતો રહ્યો,
જાન ગઈ જાણે જાન લઈ,
મારો સૂનો માંડવો,
કાળજા કેરો કટકો
મારો ગાંઠથી છૂટી ગયો.”

દીકરી તો સ્નેહનું ઝરણું અને મા-બાપ વચ્ચેની વહાલની કડી છે. દીકરીનું જીવન એટલે સ્મરણોની સુગંધ. “દી વાળે એ દીકરી”. હવે ચળકતા ચાંદની ચાંદની બનીને ઉજાસ ફેલાવી રહી છે. પોતાના ઘરમાં દીવો કરે તે દીકરો અને બીજાના ઘરમાં દીવો કરે તે દીકરી. આ દીકરી નાની હોય કે મોટી, સાસરે હોય કે પિયરમાં, હંમેશાં મા-બાપને સ્નેહની હૂંફ આપતી રહે છે. ક્યારેય એના સ્નેહમાં ઓટ આવતી જ નથી.

“દિયે કી તરહ ખુદ જલતી રહે,
દુનિયા કો ઉજાલા દેતી હૈ,
સુખ મેં ના કભી અભિમાન કરે,
દુ:ખ મેં ના માને હાર કભી.”
“કિતને સુખ દેતી હૈ જગ કો,
મા-બેટી-બહેન-પત્ની બનકર,
હૈ કિતના કઠિન જીવન ઇસકા,
સમજ ના ઈસે સંસાર કભી.”

ઉર્વિતા એન. ડાંખરા

કદલીવન: ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઘટના

ડૉ. ગાયત્રી આર. દવે

‘કદલીસ્થાંભ જુગલ સાહેલહી
વચ્ચે વૈદર્ભ કનકની વેલડી.’

પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’ની બે પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ (કડવું 15)ની પ્રેરણા લઈ, વિનોદિની નીલકંઠે ‘કદલીવન’ નવલકથાની રચના કરી. 1943ના જૂનમાં લેખિકાની આઠ માસની કુમળી વયની પુત્રી રંજનાનું અવસાન થતાં, ચિત્તભ્રમ અવસ્થામાં લેખિકાએ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનનું વાંચન કરતાં કરતાં ‘કદલીવન’નાં બી રોપાયાં.

સ્વાતિ અને યામિનીની વચ્ચે ઊભેલી લેખિકાની પ્રિય રાધા-એ ત્રણેયને ધ્યાનમાં લઈને ‘કદલીવન’ની રચના થઈ. શીર્ષક ‘કદલીવન’ અને નવલકથાનું સ્થળ (Local) કદલીવનની પ્રાપ્તિ લેખિકાએ કરી.

‘કદલીવન’ નવલકથાના પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રસૂતિની પીડાથી માતા રેવાનું અવસાન થાય છે અને પુત્રી રાધાનો જન્મ થાય છે. લેખિકાના અંગત દુઃખમાં પુત્રી રંજનાનું અવસાન થાય છે અને માતા માનસિક આઘાત અનુભવે છે. ‘કદલીવન’ના અંતિમ પ્રકરણમાં રાધા માટે પુત્રતુલ્ય ઝીણકાનું ઝૂંપડીમાં આગ લાગવાથી મૃત્યુ થાય છે. રાધા જીવી જાય છે. આમ, લેખિકાનું અંગત જીવન અને મન આ નવલકથા સાથે અતૂટ રીતે જોડાયેલાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના પનોતા પુત્ર રમણભાઈ નીલકંઠનાં પુત્રી વિનોદિનીબહેને 1928માં 21 વર્ષની વયે પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘રસદ્વાર’નું પ્રકાશન કર્યું. અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજમાં 1928માં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુંબઈ યુનિ.ની બી.એ.ની ડિગ્રી તેમજ 1929માં અમેરિકામાં મિશિગન યુનિ.માં એમ.એ. ડિગ્રી મેળવનાર વિનોદિનીબહેન પહેલા ગુજરાતી સ્ત્રી લેખિકા હતાં. ગાંધીજી, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, બળવંતરાય ઠાકોર વગેરેએ વિનોદિનીબહેનના સર્જનને વખાણ્યું. 1919થી 1987 સુધીનાં 60 વર્ષોમાં 20 સાહિત્યકૃતિઓ તેમણે આપી.

નવલકથાનું મુખ્યસ્થાન ‘કદલીવન’ એ ‘નંદીગ્રામ’ જેવી કુદરતી સૌંદર્યવાળી જગા નથી. પરંતુ મધ્યમવર્ગ, ભદ્રવર્ગમાં, સામાન્યપણે જોવા મળતા વાતાવરણ, સંસ્કૃતિવાળી જગા છે. ‘કદલીવન’નું કથાબીજ અમદાવાદમાં શાહીબાગ વિસ્તાર છે. નવલકથામાં 18 સ્ત્રીપાત્રો, 14 પુરુષપાત્રો છે. રાધા, સ્વાતિ અને યામિની નવલકથાનાં મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રો છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’ના રૂપક પ્રમાણે ‘કદલીવન’માં સ્વાતિ અને યામિની એ બે જુગલ સાહેલડી, કદલીસ્થાંભ છે અને રાધા એ બેની વચ્ચે ‘કનકની વેલડી’ છે. રાધા, ડ્રાઈવરની પુત્રી છે. જે ડ્રાઈવર મનોહર શેઠના ત્યાં કામ કરે છે. મનોહર શેઠની એક જ પુત્રી છે, તે સ્વાતિ અને મનોહર શેઠનાં બહેન વસુબહેનની પુત્રી યામિની છે. મધુબહેનનો પુત્ર સોહનને રાધા પ્રત્યે પ્રેમ છે. બંનેની લગ્ન કરવાની ઈચ્છા છે. 1920-21માં ગાંધીજીના સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં રાધા-સોહન સક્રિય હોય છે: 1928માં ગાંધીજીના બારડોલી સત્યાગ્રહમાં બંને જણ જોડાય છે. બારડોલીમાં ઝૂંપડીની આગમાં રાધા મૃત્યુ પામતાં બચી જાય છે પણ તેણે જેને પુત્ર માન્યો છે તે ઝીણકાનું મૃત્યુ થાય છે અને રાધાનું મન, તેને માનતું નથી. સોહન, છેલ્લે પથારીવશ રાધા પાસે આવે છે અને સૌને હિંમત આપતાં કહે છે, ‘આપણે રાધાને જવા નહીં દઈએ.’ તેની શ્રદ્ધા અડગ હતી. રાધાએ મીઠું સ્મિત કર્યું અને નવલકથા પૂરી થાય છે.

નવલકથાનું અન્ય પાત્ર સ્વાતિ, જે પ્રેગનન્ટ છે. તે તેના પિતા મનોહર શેઠ સાથે છે. મનોહર શેઠ અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા છે અને આવેશમાં આવીને પોતાની બંદૂકથી આત્મહત્યા કરે છે અને તેના આઘાતથી સ્વાતિ પણ ફસડાય છે અને તેનું ફરજિયાત એબોર્શન કરવું પડે છે. બંને લોહીના ખાબોચિયામાં પડેલાં હોય છે.

યામિની, બાલકરામને પ્રેમ કરે છે. બંને

પરણવા માંગે છે. બાલકરામ, કેમ્બ્રિજમાં રહેવા માંગે છે અને યામિની ઓક્સફર્ડમાં સત્યાગ્રહમાં જોડાયેલાં પાત્રોમાં રાધાની બહેનપણી, લીલાવતીના વિચારો ખૂબ ઊંચા છે તે વખતના સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દર્શાવે છે. હાલના સંજોગોમાં જેને આપણે ‘નારીચેતના’ તરીકે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. લીલાવતી પરદેશી કાપડની દુકાનો પર પિકેટિંગ કરે છે, સત્યાગ્રહ કરે છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને વરેલી છે. ત્રણ મહિના જેલમાં પસાર કર્યા. લીલાવતી રાધાને કહે છે, “આપણા દેશનો ઈતિહાસ, અંગ્રેજનું રાજ્ય કેમ આવ્યું, ધારાસભા શું, કાયદા શું, બૈરાને લગતા કાયદા કેવા છે તે બધું મને શીખવજો, જો બાપુજીની વાણી ન સાંભળી હોત તો બહુ ખોટું થાત. મારા ઘરમાં રોજ બધાં કહે છે બૈરાની બુદ્ધિ તો પગની પાનીએ.” હું પણ એ ખરું માની બેસી રહી હતી. આપણામાં કેટલી શક્તિ સમાયેલી છે એ કોઈ બતાવે નહીં તો પછી આપણો વિકાસ ક્યાંથી થાય?” લીલાવતીને લેખિકાએ તે સમયની આધુનિક નારી બનાવી છે કે જે આજે પણ પ્રસ્તુત છે. જ્યારે રાધા પૂછે છે, “ચંદુલાલને તમારી પ્રવૃત્તિઓ ગમ છે?” ત્યારે લીલાવતી કહે છે, “ખરું પૂછો તો તેમને મારામાં રસ જ ક્યાં હતો? હવે તો આપણે નક્કી કર્યું છે કે મને ગમે તેવું એ કશું કદી કરતા નથી. તો પછી તેમને ગમે તેવું કરવાને હું બંધાયેલી નથી..”

વિનોદિનીબહેને, આ નવલકથામાં નારીવ્યથા, નારીપીડા, નારીચેતના, આધુનિક નારી, સ્વતંત્ર નારી વગેરે નારીનાં અનેક રૂપ બતાવ્યાં છે જે કદાચ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ સ્ત્રીલેખિકા દ્વારા નિરૂપવામાં આવ્યાં હોય તેવો પ્રથમ પ્રસંગ છે.

રાધાને માટે પ્રેમ એ સરળતાનો, સ્વાતિ માટે પ્રેમ એ સ્પર્ધાનો અને યામિની માટે પ્રેમ એ સ્વતંત્રતાનો પર્યાય છે. યામિની આધુનિક, સ્વતંત્ર મિજાજની નારી છે.

લગ્નની પ્રથમ રાત્રે જ શરદચંદ્રની ચારિત્ર્યહીનતાનો અનુભવ કરીને સ્વાતિ, તેના આઘાતમાં અજાણતાં, ચંદુલાલને પોતાનો દેહ સોંપે છે અને ગર્ભવતી બને છે. કુદરત તેની વહારે આવે છે અને તેનું ફરજિયાત એબોર્શન કરવું પડે છે.

લીલાવતી ચંદુલાલની પત્ની છે. તે દલિત, પીડિત, શાસિત, શોષિત એવા સમગ્ર નારીસમાજની પ્રતીકરૂપ ગૃહિણી છે. ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનના પ્રભાવથી તે અબળામાંથી સબળા નારી બને છે.

વિનોદિનીબહેનની નવલકથા, અંગ્રેજી નવલકથાકાર આર. કે. નારાયણ કે જેમણે સ્વતંત્રતા મળી તે પહેલાં દલિતોને માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથાનો વિરોધ કરતી દલિતપીડા વર્ણવતી નવલકથા, The untouchable લખી હતી, જેમાં ગાંધીજીનો પ્રભાવ જોવા મળતો હતો તે જ પ્રકારે ‘કદલીવન’ નવલકથા નારીશોષણ, નારીપીડાને વર્ણવે છે તેથી બંને નવલકથા “સ્વતંત્રતા પહેલાંનું સાહિત્ય” (Colonial literature) તરીકે ઉત્તમ ગણી શકાય. આ નવલકથા નારીપીડા, નારીવ્યથા વર્ણવે છે અને અંતમાં “રાધા ભવિષ્યમાં જેલમાં જશે પણ તેને મરવા નહીં દઈએ.” એ પ્રકારના આશાસ્પદ વાતાવરણમાં નવલકથા પૂરી થાય છે.

‘કદલીવન’માં નારીનાં વિવિધ સ્વરૂપો પ્રગટ થાય છે. પત્ની, પ્રેયસી, માતા, પુત્રી વગેરે. લેખિકાએ સ્વપીડાને નવલકથા રૂપે મૂકીને આત્મકથા લખવાનો થોડો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. નારીપાત્રો નવલકથામાં છવાઈ ગયેલાં છે. પુરુષ પાત્રો ખાસ પ્રભાવ બતાવી શકતાં નથી.

ગુજરાતના મોટા ગજના કવિશ્રી નિરંજન ભગત ‘કદલીવન’ વિશે લખે છે; “‘કદલીવન’ એ ગુજરાત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીએ રચી હોય એવી પ્રથમ નવલકથા છે. કદલીવન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક લઘુ પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ (Minor classic) તરીકેનું અધિકારપૂર્વકનું ગૌરવ ભર્યું સ્થાન, માન મેળવશે, એવી શ્રદ્ધા છે.”

‘કદલીવન’નાં પુરુષ પાત્રો દારૂ, દારા, દોલતના ગુલામ છે. મનોહર શેઠ, ચંદુલાલ, શરદચંદ્ર, પ્રભાકર વકીલ વગેરે સૌ વ્યભિચારી છે, જે તે સમયના પુરુષોનું પ્રતીક છે, જ્યારે કેટલાક ગાંધીમાર્ગે વળેલા આદર્શવાદી યુવાનો પણ છે. જેમાં સોહન, વાળંદ કોમમાં જન્મેલા બાલકરામ, આનંદમોહન, કલ્યાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ‘કદલીવન’ નવલકથા એકસાથે

સ્વતંત્રતાપૂર્વેનો સમાજ, સમાજજીવન, નારીવ્યથા, નારીઓમાં આધુનિકતા વગેરેનું વર્ણન કરે છે. ‘કદલીવન’ સાચા અર્થમાં નારીવાદી નવલકથા પણ છે અને ગાંધીવાદી નવલકથા પણ છે.

‘કદલીવન’નો સમય 1907થી 1928નો છે અને સ્થળ અમદાવાદ છે અને અંત બારડોલીમાં થાય છે. ગાંધીજીના અમદાવાદનિવાસ તેમજ સ્વતંત્રતા લડતના પ્રતીકરૂપ આ નવલકથા સાચા અર્થમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું અણમોલ ધરેણારૂપ ગણી શકાય.

વિનોદિની નીલકંઠ તેમની અંગત જિંદગીમાં આધુનિક હતાં, બલ્કે જમાના કરતાં પચાસ વર્ષ આગળ જીવતાં હતાં જે તેમની નવલકથા ‘કદલીવન’ વાંચતાં પ્રતીત થાય છે. ‘કદલીવન’ 1946માં પ્રથમ વખત પ્રગટ થઈ અને છેક 55 વર્ષ પછી 2001માં તેનું પુનઃ મુદ્રણ થયું તેનો અફસોસ કવિ નિરંજન ભગત વ્યક્ત કરે છે, જે સાચો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સીમાચિહ્નરૂપ ગણી શકાય તેવી નવલકથા ‘કદલીવન’એ ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઘટના છે, એનું મૂલ્ય જાળવવું એ કદાચ પ્રત્યેક ગુજરાતીની ફરજ બની રહેશે એવું કહી શકાય.

કબીરનાં પદોમાં ભક્તિભાવ

અને વ્યંગ્ય કટાક્ષ

પ્રા. કૌશિક ર. ત્રિવેદી

જાતિ અને સંપ્રદાયથી પર એવા કબીરજીનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે. કબીરજીના જીવનવિષયક કેટલીક દંતકથાઓ તેમજ તેમની જીવનવિષયક વાતો જાણવી પણ જરૂરી છે. એક માન્યતા પ્રમાણે તો કબીરદાસ સિકંદર લોદીના જમાનામાં થઈ ગયા અને એમણે સ્વામી રામાનંદ પાસેથી બાળપણમાં જ દીક્ષા લીધી હતી. છેલ્લી અવસ્થાએ તે કાશી છોડીને મગહર ગયા હતા. તેઓ કોઈ બ્રાહ્મણ વિધવાના પુત્ર હતા. આર્થિક ગરીબી ને સંકડામણના કારણે માતાએ પુત્રને ત્યજી દીધો.

એક વણકરે રસ્તેથી પસાર થતાં બાળકના રડવાનો અવાજ સાંભળીને જોયું તો બાળક એકલુંઅટૂલું હતું. વણકરને કરુણા જન્મી, બાળકને પોતાના ઘેર લઈ આવ્યા તેમજ તેનો ઉછેર કર્યો. કબીરનો જન્મ સંવત 1455 એટલે કે ઈ.સ.1398માં જ થયો હતો. આ સમય ધાર્મિક ઊથલ-પાથલનો ગણાતો હતો. ભારતવર્ષમાં લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી અને અફર મનાતી ન્યાતજાતવાળી વર્ણવ્યવસ્થાને માટે ઈસ્લામના સામાજિક સમાવેશની ઘટના ભારે કસોટીરૂપ હતી.

ભારતીય ધર્મસાધનામાં એક જાતિના જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા ધર્મ-સંપ્રદાયને પગલે ચાલવા છતાં એ જાતિના અંગરૂપે રહી શકતા. જાતિ તેમજ સંપ્રદાયથી પર એવા પરમ સત્યને અનાદિકાળથી મહત્ત્વનું સ્થાન દેતો આવ્યો છે, એવા સમયમાં જ કબીરદાસ પ્રગટ થયા. કબીરજી જે વણકર કુટુંબમાં ઊછર્યા હતા તેમાં એક બાજુ નાથપંથી યોગીઓના સંસ્કારો હતા અને બીજી બાજુ એના પર ઈસ્લામનો પ્રભાવ પણ પડેલો હતો. ભારતવર્ષમાં વણકરનો ધંધો કરનારી જાતિઓ પર ઈસ્લામના આગમન પહેલાં નિર્ગુણવાદી નાથપંથીઓનો ઘણો પ્રભાવ હતો. ઈસ્લામના પરિચયથી એમને

એક નવા, સંગઠિત ધર્મસંપ્રદાયનો સહારો મળ્યો, એટલે ધીમે ધીમે એ જાતિઓ મુસલમાન થતી ગઈ અને પાછળથી પણ કેટલીક નાથસંપ્રદાયના પ્રભાવવાળી રહી હતી. કાશીના જે વણકર કુટુંબમાં કબીરદાસ ઊછર્યા હતા તે લોકો મુસલમાન થયેલા હતા જ, પણ હજીયે તેમની ઉપર નાથપંથી યોગીઓનો પ્રભાવ ચાલુ હતો. આને લીધે જ કબીરદાસને નિર્ગુણમાર્ગી યોગ-સાધનાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળી ચૂકેલો હતો. ઈસ્લામ જેવા સંગઠિત અને વિસ્તાર પામતા ધર્મનો પણ એમના પર પ્રભાવ પડ્યો, જેના લીધે એમના વ્યક્તિત્વમાં અપૂર્વ હિંમત અને આત્મવિશ્વાસની વૃદ્ધિ થઈ. આચાર્ય રામાનંદના સંપર્ક પછી એમને યોગમાર્ગની નીરસતા અને ભક્તિમાર્ગના વિશિષ્ટ રસનો અનુભવ થયો.

‘હીરા પાયા પરખિ કે ધન મેં દીયા આન, ચોટ સહી ફૂટા નહીં તબ પાઈ પહિયાન.’

પારખીને હીરો (બ્રહ્મજ્ઞાન) મેળવ્યો છે. તેને ઘણાના પ્રહાર કરવા માટે (કસોટી કરનારની દુકાને) આવીને આપી દીધો. કેટકેટલા ઘણાના ધા લાગ્યા, તોયે એ હીરો તૂટ્યો નહીં, ત્યારે જ એની ખરી પિછાન થઈ.

‘જો હંસા મોતી યુગ કાંકર ક્યોં પતિયાય, કાંકર માથા ના નવે મોતી મિલે તો ખાય.’

યોગસિદ્ધિની સાથે સાથે પોતાને ભવસાગરમાં ભૂલો પડેલો જીવ માનતો. એ પોતાની જૂની પાપવૃત્તિ માટે વારંવાર પશ્ચાત્તાપ કરતો અને અંતરમાં આશા રાખતો કે ભગવાન એના પશ્ચાત્તાપનું કારણ જરૂરથી સાંભળશે. તેઓ અંતરની વ્યથા આ રીતે ઠાલવે છે...

‘કયા મુખ લૈ બિનતી કરૌં
લાજ આવત હૈ મોહિ,
તુમ દેખત ઔગુન કરો

કૈસે ભાવૌં તોહિં.’
‘મૈં અપરાધી જનમકા
નખસિખ ભરા બિકાર,
તુમ દાતા દુખભંજના
મેરી કરો સમ્હાર.’

‘અવગુન મેરે બાપ જી બકસ
ગરીબનિવાજ

જો મેં પૂત કપૂત હૌં તઉ પિતાકો લાજ.’
હે બાપજી! મારા અવગુણોને તમે માફ કરી દો. હું તમારો પુત્ર જો કપૂત છું તોયે લાજ તો પિતારૂપ તમને જ લાગશે ને?

કબીરજી માનતા હતા કે સિદ્ધિનો માર્ગ તો સંકટોથી ભરપૂર છે. યોગક્રિયા વગરના માણસની કોણ જાણે કેવીયે દુર્ગતિ થતી હશે. એણે કોણ જાણે ક્યાંયે સુધી આ ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકતા ફરવું પડશે! આ ભવસાગર અતિવિકટ છે, માયાયક અનંત છે. સાધનાનો માર્ગ તો અત્યંત મુશ્કેલ છે. સંકટોની સરિતાઓ એ માર્ગ રોકીને ઘૂઘવ્યા કરે છે.

આ બધાથી ગભરાતો ગૃહસ્થ-જીવ બિચારો, લાચાર ખડો છે. બીજાએ (ભક્તે) એને બેદરકાર બનાવી મૂક્યો. ભૂલમાં પણ જેણે એક વાર હરિનું નામ લઈ લીધું તેણે બીજું કશું જ કરવાની જરૂર નથી. જેને લલાટે ગમે તેમ કરીને પણ એક વખત વિષ્ણુનું તિલક ચડી ચૂક્યું તેને માટે વૈકુંઠના દરવાજા સદા ખુલ્લા જ છે. તુલસીની કંઠી મળી ગઈ તો ગોલોકવાસ નક્કી જ થઈ ગયો. આ કળિયુગ સર્વ યુગોમાં સારો છે કારણ કે એમાં માનસપાપનું કંઈ જ વિપરીત ફળ ભોગવવાનું હોતું નથી. પણ માનસપુણ્યનું પૂરું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, યોગને લીધે ગૃહસ્થ-જીવ શંકાશીલ અને ભક્તિને લીધે પૂરો આશાવાદી થઈ ગયો. એકે મુક્તિના સોદાને ખૂબ મોંઘો કરી મૂક્યો તો બીજાએ ખૂબ સસ્તો. જે ભક્તિ પગલે પગલે ભક્તિને

કંપ, મૂર્છા અને રોમાંચની અવસ્થામાં નાખી દે છે, તે આ યોગક્ષેત્રમાં અપરિચિત હતી.

યોગીઓ પાસેથી જ આવા ફક્કડપણાનો વારસો કબીરજીને મળેલો હતો. સંસારમાં ભટકતા જીવોને જોઈને એ કરુણાનાં આંસુ રેલાવી અકળાઈ ઊઠતા નહીં, પણ ઊલટા વધારે કઠોર થઈને એ મૂઢ જીવોને કટાક્ષથી ફટકારતા.

તેઓ ગગન અને પવનના કોયડા ઉકેલી આપતા જાય છે, શૂન્ય અને સહજનું રહસ્ય પૂછતા રહે છે, દ્વૈત અને અદ્વૈત તત્ત્વની ચર્ચા કરે છે અને અવધૂતના આ બધા વિષયના અજ્ઞાન પર વ્યંગ્યભર્યું સ્મિત કર્યા કરે છે.

‘માંસ ગયા પિંજર રહા
તાકન લાગે કાગ,
સાહેબ અજહું ન આઈયા
મંદ હમારે ભાગ.’

પરંતુ એ સ્વભાવથી ફક્કડ હતા. સારું હોય કે ખરાબ, ખરું હોય કે ખોટું પણ જેની સાથે એક વાર જોડાઈ ગયા તેની સાથે જિંદગીભર બંધાઈ રહેવાનો સિદ્ધાંત એમને સ્વીકાર્ય ન હતો. એ તો હતા સત્યના જિજ્ઞાસુ અને કોઈ પણ પ્રકારના મોહ-માયા એમને પોતાને ઘર જલાવી દઈને બળતા લાકડાની મશાલ લઈને નીકળી પડ્યા હતા.

કબીરદાસ ભક્ત અને પતિવ્રતાને સરખાં જ માનતા બંનેનો ધર્મ કઠોર હોય છે. બંનેની અંતરંગ વૃત્તિ કોમલ હોય છે. કબીરજીમાં પોતાની તેમજ પ્રિયતમ પરમાત્માની પ્રતિ જે અખંડ અચલ શ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે, એણે જ એમની કાવ્યધારામાં અસાધારણ શક્તિ ભરેલી છે. એમના ભાવોનો ઉદ્ભવ સીધો હૃદયમાંથી જ થતો હોય છે અને તેથી જ એમની વાણી સીધી શ્રોતાના હૃદયમાં ઊતરી જતી હોય છે. બીજાની અંધશ્રદ્ધાની કડક ટીકા કરનારા કબીરજી પ્રેમભક્તિના પ્રસંગમાં વ્યાકુળ થઈ જતા દેખાય છે.

મન પરતીતિ ન પ્રેમરસ,
ના ઈસ તન મેં ઢંગ,
કયા જાણૌં ઉસ પીવ સે...
કેસી રહસી રંગ

કબીરને મન તો ભગતપ્રેમ જ સર્વસ્વ છે, વેદ નહીં, શાસ્ત્ર નહીં, પુરાણ નહીં, જપ

નહીં, માલા નહીં, મંદિર નહીં, મસ્જિદ નહીં, અવતાર નહીં, નબી નહીં, પીર નહીં અને પેગંબરે નહીં.

એમણે એકીસાથે બધાં વ્રત, ઉપવાસ અને તીર્થોનો અસ્વીકાર કરેલો છે. એના પર સંમતિની મહોર મારીને તેમજ વેદ તથા તેમના અધિકારોની અને એમના માટે પાછા દુનિયામાં માન-સન્માનની વ્યવસ્થા કરવાનું એમને વ્યર્થ જણાયું. એમણે તો એક નિરંજન નિર્લેપ અલ્લાહ પ્રત્યેની લગનીને જ પોતાનું જીવનલક્ષ્ય હોવાની ગીત ઘોષણા કરેલી છે. કેવળ પ્રેમ જ સાધ્ય અને પ્રેમ જ સાધન.

‘એક નિરંજન અલખ મેરા
હિંદુ તુરકનહું નહિ તેરા’

338 (કબીર ગ્રંથાવલી)

ભક્તની સાચી આરત તેઓ આ રીતે વર્ણવે છે...

‘સાહેબ તુમ જાને બીસરો
લાખ લોગ લગિ જાહિં,
હમસે તુમરે બહુત હૈ
તુમ સમ હમરે નાહિ.’

190 (કબીર વચનાવલી)

‘અંતરજામી એક તુમ
આતમ કે આધાર,
જો તુમ છેડૌ હાથ તો
કૌન ઉતારે પાર.’

191 (કબીર વચનાવલી)

કબીર કહે છે-

‘મેરા મન જો તોહિં
સૌં તેરાં મન કહિં ઔર,
કહ કબીર કેસે નિભૈ
એક ચિત્ત દુઈ ઠૌર.’

192 (કબીર વચનાવલી)

છેલ્લે તેઓ કહે છે...

‘તુમ તો સમરથ સાંઈયા
દેઢ કરિ પકરો બાંહિ,
ધુર હી લૈ પહુચાઈયો
જાને છાંડો મગ માંહિ.’

195 (કબીર વચનાવલી)

રૂઢિ, રિવાજો અને કુસંસ્કારોના પ્રચંડ ધોધ સામે એ જીવનભર ઝૂલતા રહ્યા. પ્રલોભન અને આઘાત તેમજ કામ અને ક્રોધ પણ એમના સાધન-માર્ગમાં આડે આવ્યા જ હશે.

પણ એ બધા સામે અસીમ શક્તિથી તેઓ જીતી શક્યા. ભક્તિના અતિરેકમાં એમણે કદીયે પોતાને પતિત નથી કહ્યા. કારણ કે એ દૈન્યભાવમાં પણ એમનો આત્મવિશ્વાસ એમનો અખંડ સાથી જ રહ્યો છે. તેઓ કહે છે કે મારું કશું જ નથી.

મેરા મુઝમેં કુછ નહીં
જો કુછ હૈ સો તોર,
તેરા તુઝકો સોંપતે
કયા લાગત હૈ મોર.

કબીરજીને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે તલસ છે, ચાહત છે, પણ પ્રભુ કોણ?ક્યાં છે? કોણે જોયો છે?

ચલન ચલન સબ કોઈ
કહે મોહિં અંદેસા ઔર,
સાહેબ સૌં પરિચય નહીં
પહુચેંગે કેહિ ઠોર.

199 (કબીર વચનાવલી)

નાંવ ન જાને ગાંવકા
બિન જાને કિત જાંવ,
ચલતા ચલતા જુગ ભયા
પાવ કોસ પર ગાંવ.

ઉતતેં કોઈ ન બાહુરા જાસે બૂઝું ધાય,
ઈતતેં સબ હી જાત હૈ
ભાર લદાય લદાય.

ત્યાંથી (પ્રભુ પાસેથી) પાછો આવનારો એવો કોઈ (મુસાફર) મળતો નથી જેને દોડીને (એ પંથ વિશે) પૂછી લઉં, અહીંથી (સંસારમાંથી જનારા બધા) તો ભાર (કર્મનો) લાદીને જ જઈ રહ્યા છે.

આમ, કબીરજીના વિચારો, વાણી અને સમજ સામાન્ય જનસમૂહ કરતાં અલગ છે. તેમના વિચારો જુદા પડે છે. ઈશ્વર અને અલ્લાહ તેઓના મતે એક જ છે, પણ ત્યાં પહોંચવાનો માર્ગ કયો તે બાબતમાં તેમનું ભક્તિજ્ઞાન અલગ જ દેખાઈ આવે છે. અંધશ્રદ્ધા ધરાવનારા લોકો પ્રત્યે તે રોષ પ્રગટ કરે છે પરંતુ અંતર તેમનું શુદ્ધ છે. તે પણ તેમનાં પદો અને સાખીઓ દ્વારા જોઈ શકાય છે. ભક્તિનો પરમ ભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. તો ભારોભાર વ્યંગ્ય-કટાક્ષ પણ ઠેરઠેર નજરે પડે છે. કબીરજીની વાણી નિર્મળ અને સુંદર તેમજ આહ્વાદક છે.

રેણુ અને મેઘાણીની નવલકથામાં ગ્રામચેતના

બળદેવ મોરી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામચેતનાને સાહિત્યમાં આલેખિત કરનાર લેખક તરીકે મોખરાનું સ્થાન ઝવેરચંદ મેઘાણીનું છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ ગ્રામજીવનને કેન્દ્રમાં રાખતી અને ગ્રામીણ જીવનને આલેખતી નવલકથા “સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી” આપી. જે ગ્રામીણ જીવનનાં વિવિધ પાસાને કલાત્મક અને વાસ્તવિક રીતે આલેખે છે. તેમની આ નવલકથા ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતના તળ લોકજીવનને તાગે છે. તેમાં તેમને એ પ્રદેશને વિવિધ રીતે આલેખ્યો છે. તો જેમ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં મેઘાણી તેવી જ રીતે હિન્દી ભાષામાં ફણિશ્વરનાથ રેણુ કે જેમણે પોતાનાં સર્જનમાં ગ્રામીણ પરિવેશને કલાત્મક રીતે તાગીને ભારતીય જીવનના નવા સત્યને દેખાડ્યું છે.

મારા સંશોધન વિષયમાં મેં આ બન્ને લેખકોની નવલકથાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ગ્રામીણ જીવન વિશે વાતો કરી છે. ફણિશ્વરનાથ રેણુએ તેમની સિદ્ધહસ્ત નવલકથા “મૈલા આંચલ”માં તળ ગ્રામજીવનનો હૂબહૂ ચિતાર આપ્યો છે. તેમની આ નવલકથા બંગાળથી લઈને બિહારના ગ્રામજીવનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમણે આ નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે, સમાજની દરેક પ્રકારની માનસિકતા તેમજ તેની વાસ્તવિકતા દેખાડી છે. તેમણે સમાજની ગંદકી, ગરીબી, અશિક્ષા અને કુરીતિઓ પણ દેખાડી છે, તો માનવીય સ્વભાવનાં ઉત્તમ પાસાંનું પણ હૂબહૂ વર્ણન કર્યું છે. તેમણે માનવના કપટભર્યા રાજકારણ, ઈર્ષા, દ્વેષ, પોતાના સ્વાર્થ માટે કોઈનો પણ ભોગ લેવો જેવી માનસિકતા, તેમજ જ્યોતિષ, અંધશ્રદ્ધા, ગરીબ અને ઉચ્ચ વર્ગની સ્થિતિનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તો માનવસ્વભાવની કુરૂપતા, તેની કામુકતા વગેરે ગામના પૂજારી અને સેવાદાસના પાત્ર દ્વારા દેખાડી છે. પ્રશાંત, બલદેવ, મહંત રામદાસની દંભી કામુકતા પણ દેખાડી છે.

ટૂંકમાં, બિહારના નાના ગામડાને કેન્દ્રમાં રાખીને લેખકે ભારતીય માનસની વાસ્તવિકતા દેખાડી છે. ગ્રામચેતના એ અત્યારે ખૂબ લખાતો અને વંચાતો અને ચર્ચાતો શબ્દ છે કે જેનાથી ગુજરાતી અને હિન્દી એમ બન્ને સાહિત્યમાં અત્યારે પ્રમાણમાં વધુ લખાઈ રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં ગ્રામચેતના વિશે એટલે કે તેને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરતાં કહેવાયું છે કે “કોઈ અંતરિયાળ પ્રદેશનું ગામ કે જ્યાં માનવસમૂહ રહેતો હોય અને જે નગરસંસ્કૃતિથી દૂર હોય અને ચેતના એટલે ચૈતન્ય, જીવનશક્તિ, સમજશક્તિ. આમ ગ્રામચેતના એટલે ગ્રામ્ય જીવન, ગ્રામાભિમુખ જીવન અને ગ્રામાનુભૂતિ એટલે કે ગામડામાં જિવાતું સાચકલું જીવન.”

એ રીતે જોઈએ તો જે કૃતિ તેના મૂળભૂત રૂપ સાથે ગામડાંની બાબતોને સહજ રીતે આલેખતી હોય તે કૃતિ એટલે ગ્રામચેતનાથી આલેખિત કૃતિ. ગ્રામચેતના સાથે સૌથી મહત્ત્વનું પરિબળ જોડાયેલું છે તે પ્રકૃતિ તત્ત્વ છે. કારણ કે ગામની ખરી ઓળખ એ નદી, નાળાં, પર્વત, કંદરા અને તેની સાથે તાલમેલ રાખીને જીવતું ગ્રામ્ય લોક એ ગ્રામચેતના.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી ગ્રામીણ સાહિત્યલેખન માટે જાણીતા છે. તેમની યશોદાયી નવલકૃતિ “સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી” એ ગ્રામીણ જીવનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બની છે. લેખકે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના તળ ગ્રામજીવનને આ નવલકથામાં આલેખ્યું છે. તો સૌરાષ્ટ્રની બોલી, પહેરવેશ, રીતરિવાજ, વ્યવહાર, સમાજ, ઉત્સવ અને મેળા અને સાથે સાથે પાત્રપરિવેશ આ બધું જ તેમની યશોદાયી કલમે આલેખાયું છે.

કૃતિની શરૂઆત ગીરકાંઠાના નાકાના નવા ગામ ભેખડપુરની કથાથી થાય છે. મહિપતરામ પોતાના પરિવાર સાથે રેલવે સ્ટેશને ઊતરે છે અને ત્યાં તેમને આવકારવા અન્ય પોલીસ બેડાના માણસો હાજર છે.

મહિપતરામને આવકારવા વાઘજી ફોજદાર તૈયાર છે. કૃતિમાં ગ્રામ્ય પરિવેશનું તળ રાજકારણ પણ આખેલાયું છે. તો ચાર ચોપડી ભણેલો પિનાકીન નવી કેળવણી અને જૂની વિચારધારા વચ્ચે પિસાતો દેખાય છે. તે દાનસિંહ કાકાની દીકરીના પ્રેમમાં નાનપણથી જ પડેલો છે. પોલીસની પણ અલગ દુનિયા દેખાડાઈ છે. ગામડાની પોલીસના પ્રપંચ અને કાવાદાવા પણ છે. પોલીસ સ્ટેશને કરડતા કૂતરાને ઝેરી દવા આપીને ન મારી નખાય તે બાબતની રજૂઆત કરતું ટોળું પણ છે. તો વળી પોતાના હકની મિલકત ન મળ્યા બદલની રજૂઆત કરતી પેલી સ્ત્રી પણ છે. તો રુખડ શેઠની ગામડાની આગવી દુનિયા પણ દેખાડી છે. તો અન્યાયની સામે પડતી સપારણની ડાકુગીરીની હિંમતને દાદ દેવી પડે તેવી રીતે આલેખાઈ છે.

ટૂંકમાં, સૌરાષ્ટ્રના તળ ગ્રામજીવનને પ્રથમ વખત લોકોની સામે કલાત્મક રીતે રજૂ કરવાનું શ્રેય ઝવેરચંદ મેઘાણીને જાય છે. જે અદલ એ વિસ્તારનાં બોલી પહેરવેશ, રીતરિવાજ, કાવાદાવા, રાજકારણ સમજણ એમ અનેક બાબતોનું લેખકે વર્ણન કરીને ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ગ્રામીણ જીવનને આલેખિત કરીને નવો ચીલો પાડ્યો છે.

તેમની બીજી નવલકથા “વેવિશાળ” ઈ.સ. 1938માં પ્રગટ થાય છે. જે એક સામાજિક નવલકથા છે. આ નવલકથામાં લેખકે વણિક કુટુંબના ઘરસંસારને આલેખીને ગુજરાતના તળ ગ્રામ્ય જીવનની સૂક્ષ્મ ગતિવિધિઓ, કાવા-દાવા તેમજ સહજ જીવનને આલેખ્યું છે. આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ મોટું નથી પરંતુ તેમાં માતૃત્વની ભાવના અને મંગલતા મોટી દર્શાવી છે. તો ઘરનો કોઈને ન દેખાતો વ્યવહાર પણ આલેખ્યો છે. આ નવલકથાની વિશેષતા એ છે કે તે એક બાજુ ગ્રામીણ પરિવેશ તો બીજી બાજુ નગર પરિવેશને પણ આલેખે છે.

મેઘાણી ચંપક શેઠ અને તેમની આજુબાજુનાં પાત્રો દ્વારા મુંબઈની જીવનશૈલીને આરોપિત કરે છે. તો મુંબઈના દંભી અને પ્રપંચભર્યા જીવનને તાગવાનું પણ ભૂલતા નથી. તેમને આ વર્ણન કરીને પોતે ગામડાને કેટલું ચાહે છે તે બાબત પણ સાથે સાથે ઉજાગર કરી છે. એક પાત્રના મુખે તેઓ કહેવડાવે છે કે - “મુંબઈ કોઈની સગી નથી થાતી, આંહીની હવા તો માણસને ચુડેલની જેમ માલીપાથી શોષે છે. તૂટતા સાંધાવાળો આદમી ચાર પૈસે પાછો ટટ્ટાર થઈને કામે

લાગે છે. નીકર મરે ભૂખે.” આમ લેખકે ગામ અને નગર એમ બેય બાબતોને આલેખીને ગામડાની તરફદારી તો કરી જ છે. ટૂંકમાં, ઝવેરચંદ મેઘાણી પોતાની નવલકથામાં આ પ્રકારની તાજગી લાવી શક્યા છે તેની પાછળ તેમનો ગ્રામ્ય પ્રેમ છે કે જે તેમને કલકત્તાની રુઆબદાર નોકરી છોડાવીને વતન ભણી આવવા માટે પ્રેરે છે. એની પાછળનું બીજું કારણ તેમનો લોકસાહિત્યનું સંપાદન અને સંશોધનનો શોખ કે જે તેમને સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક ગામડાંમાં અનેક વખત લઈ

જાય છે. તેમણે હજારો ગ્રામવાસીઓની મુલાકાતો લીધી છે, તો રાત અને દિવસ તે તળ ગામડાંમાં જઈને રહ્યા પણ છે. તે સિવાય તેમણે ગામડાના દરેક મેળા, ઉત્સવો અને પ્રસંગોને દિવસોના દિવસો સુધી માણ્યા છે. તેઓ ફક્ત ગામડાંમાં જ રહ્યા છે તેવું નથી, જંગલ અને પહાડ, નદી ને નાળાં, સાગર અને રણ એમ કુદરતની દરેક વિવિધતા સાથે તેમનો પનારો પાડ્યો છે. આ દરેક બાબત તેમને આવી કલાવાન અને સૌજવભરી કૃતિ આપવા માટે પ્રેરે છે જે અનેક લોકોના અભ્યાસનું કારણ બનશે.

‘ચાહવું’ એટલે હોવું: જીવનશ્રદ્ધાળુ રઘુવીર ચૌધરી

‘જ્ઞાનપીઠ’ 2015થી વિભૂષિત

અજય રાવલ

વર્ષ 2015નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ, ચૌદ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી ફરી એકવાર ગુજરાતી ભાષા ભણી આવ્યો - શ્રી રઘુવીર ચૌધરી વિભૂષિત બન્યા. શ્રી ઉમાશંકર જોશી (‘નિશીથ’, 1967), શ્રી પન્નાલાલ પટેલ (‘માનવીની ભવાઈ’, 1985) અને શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ (સમગ્ર સર્જન 2001)ની ગૌરવાન્વિત હરોળમાં સ્થાન પામ્યા. સર્જક રઘુવીર ચૌધરી તથા ગુજરાતી ભાષા માટે ગૌરવ અપાવનારી રણિયામણી ઘડીએ આદરણીય રઘુવીરભાઈને હૃદયની ઉષ્માથી અભિનંદન. રઘુવીરભાઈના વ્યક્તિત્વને ‘દૂરથી સાથે’ એમ વર્ષોથી જોતો આવ્યો છું, તો નજીકથી પણ જાણવાના પ્રસંગો બન્યા છે. એ છબિ હૃદયમાં આમ પડેલી છે.

એક

ડિસેમ્બર, 1996 અમીરગઢમાં પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર યોજાયું હતું. અમદાવાદથી પરિષદે બસની વ્યવસ્થા કરી હતી. વચ્ચે હાઈવે પર બસ ચા-પાણી માટે થોભી. દરેકે ટેબલ દીઠ પૈસા ચૂકવી દીધા. ઉતાવળે અવધાનથી કોઈ એક ટેબલના સાહિત્યકાર મિત્રો પૈસા ચૂકવ્યા વગર જતા રહ્યા. આ વાત જાણી હોટેલ માલિક એલફેલ બોલવા લાગ્યો. રઘુવીરભાઈ ચા પીતા હતા- ઊભા થયા હોટેલવાળાના હાથમાં પૈસા મૂકીને કહે- એ મિત્રોનો હિસાબ આમાંથી લેવાનો છે. ને પછી કાંઈ ન બન્યું હોય એમ ચાલતા થયા.

મારી આંખ નમી પડી.

બે

એપ્રિલ, 1999ના વર્ષમાં સોમનાથ ખાતે ‘સોમનાથ વિષયક નવલકથાઓ’ પરના પરિસંવાદમાં મિત્રો સાથે મારે જવાનું થયું હતું. નરોત્તમ પલાણે સોમનાથની આસપાસનાં તીર્થસ્થાનો બતાવેલાં. બિરલા લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરે સાંજ ઢળવા આવી હતી. બધાં દર્શન કરી પાછા ફરી રહ્યાં હતાં. મંદિર પાસે એક માજી માળા-બંગડી વગેરે નાના-મોટી વસ્તુઓ લઈને બેઠાં હતાં. રઘુવીરભાઈ-પારુલબેન

સાથે ત્યાં ઊભા રહ્યા. એક માળા હાથમાં લીધી આમ-તેમ ફેરવીને પાંચ આપો, ને પૈસા ચૂકવ્યા. પારુલબેને કહ્યું કે, આટલી બધી માળાઓને આપણે શું કરવી છે? રઘુવીરભાઈ પાડોશીઓની છોકરીઓને આપી દેજો. સહેજ અટકીને કહે, આ માજી સવારનાં બેઠાં હશે, સાંજ પડી, હવે કોણ અહીં આવશે, ને એની વસ્તુઓ નહીં વેચાય તો એ ખાશે શું? ભલે તમારે એની જરૂર ન હોય. ફરી એકવાર મારી સ્નેહભીની આંખ નમી પડી.

હા, આ મૂલ્યની માવજત એમના વ્યક્તિત્વમાં છે; વિપલુસર્જન કર્યા પછી, અરે પુષ્કળ પોથી પઢ્યા પછી એમની પ્રતીતિ તો આ છે-

“કહું છું સર્વશાસ્ત્રોની પરકમ્મા પૂરી કરી; ચાહવું એટલે હોવું- એ જ અસ્તિત્વની ધરી.”

(‘બચાવનામું’ -2011)

આ મૂલ્યોની માવજત એમનું વ્યક્તિત્વ છે, જે એમને આ ઉંમરે પણ ટકાર રાખે છે. તો એ જ એમનું સર્જક વ્યક્તિત્વ પણ છે, ને તેથી એમની શ્રદ્ધા-જીવનમાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આ કે તે પ્રવાહમાં ન જતાં, એમનું સર્જન પોતીકીચાલ-ચાલ્યું છે. આધુનિકતાના ગાળામાં સર્જન આરંભાયું, તો પણ એનાથી પ્રભાવિત ન થયાને ‘જીવનવાદી’ ધારાના-મોભી બની રહ્યા.

અરધી સદીની સર્જનયાત્રા-અવિરત, સાતત્યપૂર્ણ રહી. જેમાં સાહિત્યનાં લગભગ બધાં સ્વરૂપોમાં સર્જન કર્યું છે. પણ, કથાસાહિત્યમાં વિપુલ સર્જન એમની સર્જકઓળખ બની છે. સર્જનની યાદી આપવાનો ઉપક્રમ નથી, પણ શીર્ષકમાં આમ મૂકીને સંતોષ લઉં (પૂર્વરાગ) ‘અમૃતા’થી ‘ધરાધામ’ ને હજુ એમની સર્જનયાત્રા તો અટકી નથી. કોઈપણ સાચા સર્જકની માફક રઘુવીર ચૌધરી પણ માને છે કે ઉત્તમ સર્જન તો હજુ આવવાનું બાકી છે. (એક મહત્વાકાંક્ષી નવલકથાનો મુસદ્દો લખાયો છે: ભરતેશ્વર-બાહુબલી પર આધારિત છે,

આપણે એની પ્રતીક્ષા કરીએ.)

આ આનંદ અવસરે રઘુવીર ચૌધરીના સર્જનમાંથી કેટલુંક આસ્વાદલક્ષી આયમન કરાવવાનો આશય છે. તો સાથેસાથે એમના સર્જનને લગતા કેટલાક વિચારો અહીં મૂક્યા છે.

‘મૂલ્ય’ એ રઘુવીર ચૌધરીના સર્જનનું નામિકેન્દ્ર છે. ‘બચાવનામું’ (2011) એ સર્જકની ત્રણેક દાયકાની ગડમથલનું કાવ્યરૂપ છે. એના આરંભે આ ‘મૂલ્ય’ને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરાયું છે.

‘વિશ્વનું સંયોજન-નિયંત્રણ કરનાર તત્ત્વ જેને ઋત કહે છે... સત્ય અને ઋતમાં માનવું એટલે મૂલ્યમાં માનવું. હું જેને મૂલ્ય કહું છું એમાં વ્યક્તિ - સમષ્ટિ - સૃષ્ટિની સમતુલા અપેક્ષિત છે.’

‘મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિધાયક સંબંધ પરમતત્ત્વને આભારી છે. મનુષ્ય અને જીવસૃષ્ટિ બંને સમગ્ર બ્રહ્માંડ વચ્ચેનો વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંવાદ એ પણ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. મારે મન આ મૂલ્ય છે. એનો બચાવ કરવો એ શબ્દસેવીનું કર્તવ્ય છે.’

તો, જોઈ શકાય કે ‘મૂલ્ય’નો અહીં અર્થવિસ્તાર છે - સર્વનું કલ્યાણને જીવનના વિધાયક મૂલ્યો માટે ‘બચાવનામું’.

કવિ કહે છે,

‘વિતથભર્યો વંટોળ વિશ્વમાં ઝળૂંબવાનો દીવો થાય ના રાણો શબદ ઘરું હું આડો, રચું અલ્પ એકાકી સતનું બચાવનામું, અંધકારની અમાસમાં ઘુવતારક પામું.’

(‘બચાવનામું’)

રઘુવીર ચૌધરીના સમગ્ર સર્જનરાશિમાં-એ પછી કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપ હોય- આ ‘મૂલ્ય’ના બચાવના અનેક વિવર્તો આપણને મળે છે, તો એમની મુલાકાત કે કેફિયતોમાં પણ આ વાત વારંવાર પ્રગટ થઈ છે. રઘુવીર ચૌધરી ‘પ્રતિબદ્ધ’ સર્જક છે - એમની ‘પ્રતિબદ્ધતા’ કોના પ્રત્યે છે? આલોક ગુપ્ત સાથેની મુલાકાતમાં તેઓ કહે છે:

“હું (રઘુવીર ચૌધરી) કથા ઉપર અનુભવ ઉપર, લૌકિકજીવનના નિરૂપણ ઉપર ભાર મૂકું છું, સામગ્રીનો અભ્યાસ પણ કરું છું અને સ્થળ-કાળના બોધને મહત્વ આપું છું. વૈચારિક દૃષ્ટિએ ગાંધીવિચારમાં માર્ક્સવાદનો વિકાસ જોઉં છું અને ગીતાને અનાસક્તિ યોગ કહેવાનું પસંદ કરું છું. સાંપ્રદાયિક ઝનૂનથી મુક્ત ધાર્મિકતાનો પુરસ્કાર કરું છું. વિનોબાજીએ કહેલા અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનના સંયોગમાં મનુષ્યજાતિનું ભવિષ્ય સુરક્ષિત જોઈ રહ્યો છું. મારી આ બધી માન્યતાઓ મારા કથાસાહિત્યમાં સરળતાથી જોઈ શકાય છે. વાસ્તવમાં પ્રચલિત અર્થમાં કહેવાય છે એવો પ્રતિબદ્ધ હું નથી, પૂર્વગ્રહ વગર જીવન-ઊર્જાને જોઉં છું. નાનામાં નાના માણસમાં પણ મોટી સંભાવનાઓ પડેલી હોય એવી શ્રદ્ધાથી તેઓને જોઉં છું.”

નવલકથામાં રઘુવીર ચૌધરીનું મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. હું અહીં મુખ્યત્વે એમની કથાસાહિત્યના સર્જક તરીકેની વિશેષતાઓ વર્ણવીશ. યુગચેતનાને આલેખવા, જીવન-જગતનાં સનાતન મૂલ્યો, એની સમસ્યાઓને જોઈ એનાં સંવેદનો જાણી-નિજ દર્શનથી પાત્ર દ્વારા નવલકથામાં ઢાળવાના એમના પ્રયાસો તથા નવલલેખન માટે પુરાણ-ઈતિહાસ તેમજ સમયબોધને પ્રગટાવનારી સર્જકદૃષ્ટિ આદિ વડે ગુજરાતના મોટા નવલકથાકારોની હરોળમાં તેઓ સ્થાન ધરાવે છે. ચાલીસ જેટલી નવલકથાઓ જુદા જુદા સમયની, સ્વરૂપની એમણે સર્જી છે. જેની યાદી પણ મોટી થાય. પણ ત્રણ મહત્વના પડાવ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય. એક ‘અમૃતા’ (1965), બે ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’ (1975) અને ત્રણ ‘સોમતીર્થ’ (1996). નવલકથાલેખન અંગે રઘુવીર ચૌધરીનો જુદો અભિપ્રાય છે. સુરેશ જોષીએ સામગ્રીના કલાત્મક રૂપાન્તરનો મહિમા કર્યો હતો, તેની સામે રઘુવીર ચૌધરી માને છે કે:

“કેટલાક કહે છે કે અનુભવની સામગ્રીનું કલાત્મક રૂપાન્તર થવું જોઈએ. મને એ શક્ય લાગતું નથી, જરૂરી પણ લાગતું નથી. જો મૂળ અનુભવનું પગેરું સંપૂર્ણ ભૂંસાઈ જાય તો જેને વિશે અને જેને માટે લખીએ છીએ એ બાદ થઈ જાય, ઉપેક્ષિત અને ઉદાસીન થઈ જાય તેથી સાદ્યંત રૂપાન્તર તો નહીં જ પણ લૌકિક અનુભવોમાંથી પસંદગી અને એનું પ્રતીતિજનક સંયોજન

થવું જોઈએ. હવે પ્રશ્ન આમ થાય: પસંદગી અને સંયોજન સભાનતાથી થાય છે? સભાનતા કરતાં એ ભિન્ન પ્રકારની જાગૃતિ હોય છે. અનકોન્સિયસ અવેરનેસ-અસંપ્રજ્ઞાત અવબોધ.”

તો, આધુનિકતાના કાળમાં સમાજનિરપેક્ષ વ્યક્તિના આંતરજીવનની સામે રઘુવીર ચૌધરીની માન્યતા આવી છે: “નવલકથામાં શબ્દ અને સમાજનો સહયોગ છે. સમાજ એટલે માત્ર વ્યક્તિનું આંતરજીવન નહીં પણ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સમ્બંધો. દામ્પત્ય, કુટુંબ, શેરી, ગામ, દેશ અને આખી દુનિયા એ બધાનું બહિરંતર અસ્તિત્વ.”

‘અમૃતા’ (1965) રઘુવીર ચૌધરીની યશોદાયી નવલકથા છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ (1939-1945) પછીની હતાશા, ભારતના ભાગલા પછી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિને લીધે માનવ-સ્વાતંત્ર્ય વિશે પ્રશ્નો ઊભા થયા, સ્થાપિત મૂલ્યો-ઈશ્વર આદિનો નકાર પછી મનુષ્ય અસ્તિત્વપરક પણ કટોકટીમાં મુકાયો હતો. આવી પશ્ચાદભૂ છે- ‘અમૃતા’ની, જેમાં ત્રણ વિભિન્ન પ્રકૃતિનાં પાત્રો અનિકેત, ઉદયન અને અમૃતાને મૂક્યાં છે. પૂર્વના જીવન-અભિગમને સ્વીકારનારો અનિકેત, પશ્ચિમના (ખાસ કરીને અસ્તિત્વવાદ) જીવન-અભિગમને માનનારો ઉદયન ને આ બંનેમાંથી કોની પસંદગી કરવી એવી દ્વિધામાં મુકાતી અમૃતા, એમ-સામસામે મૂકીને સંઘર્ષ જનમાવ્યો છે. ઉદયન વર્તમાનમાં, અનિકેત ભૂતકાળ અને ભવિષ્યમાં તથા અમૃતા શાશ્વત સમયમાં આસ્થા ધરાવે છે. નવલકથાના અંતભાગમાં અમૃતા (ભારતીય) પૂર્વના જીવન-અભિગમને સ્વીકારનાર અનિકેત તરફ ઢળતી બતાવી છે. તો એથી ઉદયનને લાગે છે કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ જ સનાતન સત્ય નથી. સંસારમાં બધા પરસ્પર જોડાયેલા છે. એનું આ પરિવર્તન અસ્તિત્વવાદની સામે ભારતીય દૃષ્ટિ સ્વીકારયોગ્ય છે- એનું સૂચક બને છે. આ નવલકથા તત્કાલીન આધુનિકતાના પ્રભાવમાં અસ્તિત્વવાદના પ્રભાવમાં લખાય છે. લેખકે આ માટે કહ્યું છે કે, એ લખતાં, લખી નાંખી હતી. જોકે સર્જકની પ્રતિભાનું પ્રાગટ્ય અને ભાવિ ઉડયનના અણસાર આ બીજી નવલમાં જ પરખાયા વગર રહેતા નથી.

‘અમૃતા’ પછી ‘આવરણ’ (1966),

‘એકલવ્ય’ (1967), ‘તેડાગર’ (1968) ‘વેણુવત્સલા’ (1972) એમ ચાર નવલકથાઓ લગભગ દર વર્ષના હિસાબે એમની પાસેથી મળી, જેમાં એમની સર્જકપ્રતિભાના ઉન્મેષો અવશ્ય જોવા મળે છે. પણ આ બધી નવલકથાનું લેખન એ હવે પછી આવનારી બૃહન્નવલકથાની પૂર્વતૈયારીરૂપ લાગે ને પછી એક લાંબી સર્જક છલાંગ એટલે ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’ (1975) (‘ઉપરવાસ’, ‘અંતરવાસ’, ‘સહવાસ’)નું પ્રકાશન. આ કથાત્રયી ગુજરાતી બૃહન્નવલની પરંપરાને આગળ ધપાવે છે, તો એનું પ્રકાશન જુદું એ રીતે પડ્યું કે- કથાત્રયીના ત્રણેય ભાગ એકસાથે પ્રગટ થયા. આ અગાઉ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘માનવીની ભવાઈ’ કે ઝેર તો પીધાં છે... વગેરે જુદા જુદા સમયે પ્રકાશિત થયેલી. તો સર્જકની આગળની નવલકથાઓ મોટા ભાગે નગરજીવન, એની સંવેદનાને આલેખતી હતી - તેનાથી જુદું ગ્રામજીવન આ ત્રયીમાં આલેખાયું. એ રીતે સર્જકના સર્જનનો એ મહત્વનો વળાંક છે, તો ત્યારબાદ આવનારા સર્જનનાં પગલાં આજે તો આપણે જોઈ શકીએ. સર્જકે આ નવલત્રયીમાં 1947થી 1972ના પચીસેક વરસના સમયપટને પોતાના વતનના સાબરમતીના ઉપરવાસના ગ્રામસમાજનું ચિત્ર આલેખ્યું છે એ રીતે એ વતનની આત્મકથા છે. અહીં સમય સાથે બદલાતો સમાજ અને બદલાતું ગામડું એની સર્વે લાક્ષણિકતાઓ મર્યાદા સમેત લેખક મૂકી આપે છે. એક બાજુ પિથુભગત અને બીજી બાજુ કરસનમુખીના કુટુંબની કથા નિમિત્તે ઉત્તર ગુજરાતને એમ ભારતના ગ્રામજીવનમાં આવેલા પરિવર્તનની રસપ્રદ દસ્તાવેજી કથા આપી છે. આ માટે નવલકથાકારે તત્કાલીન રાજકારણ (ચૂંટણી, ચળવળો આદિ), અર્થકારણ, શિક્ષણ, લોકજીવન, સામાજિક જીવન એ બધાંનો બખૂબી ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રામજીવનમાં વસતો માણસ આ પરિવર્તનને કેવી રીતે ઝીલે છે, તેને કઈ રીતે જીવે છે - એ લેખકે બતાવ્યું છે, ત્રીજા ભાગ ‘અંતરવાસ’માં સ્પષ્ટપણે એ વાત લેખકે એક પાત્રમુખે મૂકી છે: (દેવુભાઈ) ગ્રામીણ લોકમાનસના માધ્યમથી જગતને અને ભારતને જુએ છે. આપણો ગ્રામજીવન પહેલીવાર આટલે દૂર

દેખતો થયો. બીજી બાજુ તમે (લવજી) આધુનિક દૃષ્ટિથી આપણા ગ્રામસમાજને જુએ છે (પૃ.222) એક બાજુ વતનની માયા એનાથી જુદા થવાની પીડાને બીજી બાજુ -શહેરમાંથી ત્યાં જઈને અતડા રહેવાની વ્યથા-વતનનું બદલાતું રૂપ - એના વિચ્છેદ, પરંપરાનો નાશ, સમૂહભાવનાને લાગેલો લૂણો - તો એ ગામમાં જ સાચું ભારત વસી રહ્યું છે - એનાં મૂલ્યોને જાળવતાં પાત્રો પિથુભગત - કૂતરાને ઉઠાડ્યા વગર બાજુમાંથી નીકળી જાય તે બળદના મૃત્યુ વખતે નરસંગ ભગત વેદનાથી વલોવાય એવી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ જેવી નાની નાની ઘટનાઓ વડે ગામડાંનું અસલ ચરિત્ર પ્રકટાવ્યું છે. તો શિક્ષણે નોકરી અપાવી પણ ગામ છોડાવ્યું ને શહેરે નોકરી આપી પણ ઓળખ છીનવી લીધી એના પ્રતિનિધિ તરીકે ‘લવજી’નું પાત્ર આલેખાયું છે. બદલતા સમયની સર્જનાત્મક સમીક્ષા વડે એ યુગની ચેતનાને જીવંત કરવામાં સર્જક સફળ થયા છે. ગ્રામસમાજનો નિકટનો પરિચય તેમને જીવંત કરનારી સર્જકદૃષ્ટિને કારણે આ નવલકથાત્રયી ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.

ત્યાર પછી રઘુવીર ચૌધરીએ -‘લાગણી’ (1975), ‘રુદ્રમહાલય’ (1978), ‘શ્યામ સુહાગી’ (1989), ‘ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકા’ (1986) જેવી મહત્વની નવલકથાઓ આપી છે. ત્રીજો મહત્વનો પડાવ એટલે ‘સોમતીર્થ’ (1996), ‘રુદ્રમહાલય’ની માફક -‘સોમતીર્થ’ (1996) ઇતિહાસની પૃષ્ઠભૂ પર લખાયેલી નવલકથા છે - સોમનાથ મંદિરનો ધ્વંસ જેવા ખ્યાત કથાવસ્તુ પર આધારિત ઐતિહાસિક નવલકથા છે. તેમજ આગળ આ જ વિષય પર લખાયેલી એકાધિક નવલકથાઓ હતી છતાં આ નવલકથા બે કર્તવ્ય બજાવવા માટે લખી.

1) સત્તા અને સંપત્તિના લોભી રાજપુરુષોએ ધાર્મિક પ્રજાઓ વચ્ચે ઊભી કરેલી ગેરસમજો દૂર કરવી અને

2) સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત કલ્યાણકારી સૌંદર્યને શિવતત્ત્વ રૂપે નિરૂપવું, આમ ‘વર્તમાન યુગચેતના’ સાથે આ ઐતિહાસિક કલ્પનાને જોડવાનો સર્જક પુરુષાર્થ - આ દૃષ્ટિકોણ લેખકને પુરોગામી નવલકારો કરતાં જુદા પાડે છે. અહીં પૂર્વસૂરિઓથી જુદી રીતે અંકાયેલું ચૌલાનું પાત્ર પણ ધ્યાનાકર્ષક બન્યું છે. ખાસ તો ભીમદેવના વિલાસના અતિરેકથી ચૌલા તેનાથી વિમુખ

બને છે ત્યાં ચૌલાનું પાત્ર થોડું ઉપર ઊઠે છે, ત્રિપુરસુંદરી બનવા કરતાં એ માતૃત્વને વધારે મહત્ત્વ આપે છે, માતા બનવાની આ ઘટના માનવીય ગૌરવ સમી છે. તો એ યુદ્ધ પણ કરે છે. નારીચેતનાને ચૌલાના પાત્ર વડે અભિવ્યક્ત કરી છે. સદાશિવનું પાત્ર - નવલકથાનાં અન્ય પાત્રો-પ્રસંગોના સંકલનરૂપે આવે છે: “સદાશિવ જાણે છે ત્રણ ત્રણ શતાબ્દીઓથી આવા ફકીરો ઈસ્લામની સમાનતા અને બંધુતાની ભાવનાનો પ્રચાર પોતાના વર્તનથી કરે છે. અહીંની પ્રજા એમની આધ્યાત્મિક સંપદાને આદરથી જુએ છે. (પૃ.47) મહમૂદના જાસૂસોને કરે છે: સદીઓથી ઈસ્લામની બંધુતાનો પ્રચાર કરી રહેલા ફકીરોને એમનું કામ કરવા દો. જો એમને સત્તા અને સંપત્તિનો લોભ હોય તો અહીંના રાજામહારાજાઓ સામે યુદ્ધે ચડે પણ ભગવાન સોમનાથનું ગૌરવ ખંડિત કરવા જતાં એ ફકીરોના કર્યા-કરાવ્યા પર પાણી ફેરવશે. બે પ્રજાઓ વચ્ચે વિષવેલનાં બીજ રોપશે.” (પૃ.173) સદાશિવનું પાત્ર પ્રભાવી બન્યું છે. હજાર વર્ષ પછી પણ આપણે ઇતિહાસમાંથી બોધ ન લીધો અને મંદિર-મસ્જિદના ધ્વંસમાં અટવાઈ પડ્યા, ત્યારે હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રજા વચ્ચેની ગેરસમજો દૂર કરે એવા કોઈ સદાશિવ જેવા તત્ત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક આપણા વર્તમાનની જરૂરિયાત છે - એવા ધ્વનિને આલેખતી આ નવલકથા રઘુવીર ચૌધરીનો ત્રીજો મહત્વનો પડાવ છે. આ રીતે નવલકથાકાર રઘુવીર ચૌધરીનું ગોવર્ધનરામ, મુનશી, દર્શક સાથે સન્માન છે.

તો વાર્તાસાહિત્યમાં રઘુવીર ચૌધરીએ સુરેશ જોષીની વાર્તાવિભાવના - સામગ્રી વિરુદ્ધ સ્વરૂપનો નકાર કરી સ્વરૂપની સામે સામગ્રીનો મહિમા કર્યો. બાબુ સુથારે એમની ઘટના વિભાવનાને સૂત્રાત્મક રીતે વર્ણવી છે. એઓ તિરોધાનની સામે અનુકરણનો, સત્ત્વની સામે ઇન્દ્રિયગમ્ય (appearance)નો સાહિત્યની ભાષા સામે રોજબરોજની ભાષાનો, વક્રોક્તિની સામે સ્વભાવોક્તિનો અને સ્થળકાળ નિરપેક્ષ સત્યની સાથે સ્થળકાળ સાપેક્ષ સત્યનો સ્વીકાર કરે છે.

તો, સુરેશ જોષીની ઘટનાનું તિરોધાનની વાતને પડકારીને એના બદલે રઘુવીર ચૌધરી માને છે કે વાર્તાકારે ઘટનાને વ્યંજનાના સ્તરે લઈ જવાનો પ્રયાસ કરવાને બદલે એને કળાના વાસ્તવમાં લઈ જવાનો પ્રયાસ

કરવો જોઈએ. એ માટે તિરોધાનની મદદ લેવાની જરૂર નથી, એ કામ અનુકરણથી પણ કરી શકાય. વધુમાં એ એમ પણ માને છે કે તિરોધાનની પ્રક્રિયા અભિધાબાધ અને લક્ષણાબાધના બહાને ઘટનાને એના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભની બહાર લઈ જાય છે અને એને પગલે એ ઘટના એનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વજન ગુમાવી બેસતી હોય છે. રઘુવીર ચૌધરી આ રીતે સુરેશ જોષીની વાર્તામીમાંસાની સામે બીજી જ એક વાર્તામીમાંસા આપી એક પ્રકારનું ધ્રુવીકરણ ઊભું કરી આપે છે.’

રઘુવીર ચૌધરીએ ‘જીવન સાથે નિસબત’ કાયમ રાખી ‘શક્ય હોય એટલી વિશદતા’ સાથે કેટલીક સ્મરણીય વાર્તાઓ આપી છે. જેમ કે ‘પોટકું’, ‘પૂર્ણ સત્ય’, ‘એક સુખી કુટુંબની વાત’, ‘ઊંડ ગયે ફૂલવા રહ ગઈ બાસ’, ‘સાંકળ’, ‘વાનપ્રસ્થ’, ‘જિવાજી ઠાકોરની પાડી’, ‘સાંજનો સમય’, ‘સફેદ ગુલાબ’ વગેરે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આધુનિક વાર્તાઓની સામે આ વાર્તા સામગ્રી સંવેદનને લીધે જુદી પડે છે. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. વાર્તાસ્વરૂપની ઊંડી વિચારણા કરતો એમનો ‘વાર્તાવિશેષ’ વિવેચનગ્રંથ મૂલ્યવાન છે.

આ ઉપરાંત નાટક, કવિતા, નિબંધ, વિવેચન, સંપાદન, અનુવાદ વગેરે સ્વરૂપોમાં એમનું પ્રદાન પણ નોંધનીય છે. આદરણીય રઘુવીરભાઈ ચૌધરીના સમગ્ર સર્જન-વિવેચન, ઉપરાંત એમની જાહેર સંસ્થાઓ સાથેની નિસબત જાણીતી છે - આપણા સમયના તેઓ બળૂકા સર્જક નિ:શંક છે, એમને પુનઃ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર માટે અભિનંદન.

સંદર્ભ:

- (1) ભારતીય ઉપન્યાસકી અવધારણા ઔર રઘુવીર ચૌધરી કા સર્જન સં. આલોક ગુપ્ત, વિતરક પાર્શ્વ, અમદાવાદ - 1999
- (2) ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ઓક્ટો-નવે.-2007, પૃ.129, 130
- (3) સુરેશ જોષી પછીની ગુજરાતી વાર્તા - બાબુ સુથાર, એતદ્- જાન્યુ.-માર્ચ-2004, પૃ.50
- (4) સુરેશ જોષી પછીની ગુજરાતી વાર્તા, બાબુ સુથાર, પૃ.50
- (5) રઘુવીર ચૌધરી અભિવાદન ગ્રંથ

તા. ૧૨-૧૨-૨૦૦૮
ડુંગર દેવની જાત્રા

આહવાથી આશરે ૩૦ કિ.મી. દૂર સુબીર આવેલું છે. ત્યાંથી ૧૨ કિ.મી. અંદરની તરફ કનસર્યા ગઢ નામનું સ્થળ છે. દર કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ કે પછીના અજવાળિયામાં એટલે કે માગસર સુદ ચૌદશ કે પૂનમની રાત્રીએ આ સ્થળે ઊજવાતો લોકોત્સવ - ડુંગરદેવની પૂજા - અહીંના આદિવાસીઓનો બહુ મહત્વનો તહેવાર છે. ડાંગમાં આવાં કુલ ચાર વધારે મહત્વ ધરાવતાં સ્થળ છે. કનસર્યા ગઢ, સંધવડ ગઢ, કવાડિયા ગઢ અને નડધિયા ગઢ. આ ચારેય સ્થળોએ એક જ રાત્રે મોટા પ્રમાણમાં આદિવાસીઓની વિવિધ જાતિઓ ઊમટી પડે છે. એમના આરાધ્ય એવા પાંદોરદેવી (મૂળમાં રાજમાતા નામે શિવપત્ની પાર્વતીજી)ની પૂજા માટે સૌ એકઠા થાય છે. કેટલાક એને ડુંગરદેવ પણ કહે છે. અમે કનસર્યા ગઢની મુલાકાત લઈ આવ્યાં. આ અનુભવ જીવનભર ચિત્તમાં જડાઈ જાય અને એનું વર્ણન ક્યારેય ન કરી શકાય એવો રહ્યો.

ખુલ્લા આકાશ નીચે, ચંદ્રની શીતળ ચાંદની, ઊમટેલાં વિવિધ ગામોના ડેરાઓમાં રંધાતા દાળ- ચોખાની સોડમ, એમણે સળગાવેલાં તાપણાં અને થોડું સમારકામ કરીને સાફ કરેલી જમીનનો ટુકડો, એવી જ રીતે બનાવેલું ગોળ સ્ટેજ જેવું. બાજુમાં રસોઈ કરવા માટે પથરા ગોઠવીને ચૂલા બનાવી ઉપર તપેલામાં ભાત ચડતા હોય.

મરઘાં, બકરાં ને સાથે લાવેલા માલસામાન, ઓઢવા-પાથરવાનું, દેશી વાઘોમાં પાવરી મુખ્ય, ડફલી, મંજીરાં, વાંસનો પાવો- વગેરે જે લાવ્યાં હોય તે વચ્ચે મૂક્યું હોય. ચાર-પાંચ શેરડીના સાંઠાને ઊભા ત્રિકોણાકાર રાખીને કામચલાઉ સ્થાનક બનાવવામાં આવ્યું હતું. એમાં ચોખા, નાગલી ને બીજાં ચાર-પાંચ ધાન્યની ઢગલીઓ દેવોના પ્રતીકરૂપે સફેદ કપડા ઉપર બિરાજે. લોટને ચીકવીને સરસ મજાનાં કોડિયાં બનાવ્યાં હોય - એમાં પૂજા-અર્ચના કર્યા પછી દીવો પ્રગટાવવામાં આવે. સિનિયર ભૂવો (ભગતજી) અને એમની હેઠળ

તાલીમ પામતા જુનિયર ભગતો આ સામગ્રી તૈયાર કરે. મહારાષ્ટ્ર અને ડાંગમાં આવેલાં ૬૦ જેટલાં ગામો આ ગઢની સરહદમાં આવે છે. એ ગામોમાંથી આવેલા સંઘની, પરંપરાથી ચાલી આવતી, જગ્યાઓ હોય છે. એ જગ્યાઓને સાફસૂફ કરી એક રાત્રી પૂરતો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. એક બાજુ ભગત દ્વારા રાત્રે થનારા પૂજનની તૈયારીઓ શરૂ થાય અને બીજી બાજુ દેવની રજા લઈને રમવાનું શરૂ થાય.

ચારેક વિવિધ સ્ટેજ જેવી જગ્યાઓ પર વિવિધ ગામની મંડળીઓ વિવિધ નૃત્યો, અંગકસરતો અને હેરતજનક કાર્યક્રમો રજૂ કરવા લાગે. ઓપન ફોર ઓલ જેવાં નૃત્યોમાં કોઈ પણ જોડાઈ શકે. પણ એ વૃંદ અખંડ નૃત્ય કરતાં રહે. ગઈ રાત્રે પાંચેક હજાર જેટલી વસ્તી ત્યાં એકઠી થઈ હતી. નૃત્યો જોતાં, નૃત્યો કરતાં, ગમે ત્યાં મન થાય ત્યાં નાચવા લાગી જતાં યુવાનો, વૃદ્ધો અને બાળકોથી આખી તળેટી ઊભરાતી હતી. દર્શકો વૃક્ષો પર, ડુંગરાઓની કરાડ પર ચડીને નૃત્ય કરનારાઓને પડકારા કરી પોરસાવતા રહે. તંતુવાદો અને અન્ય દેશી વાદ્યોનો એકધારો પ્રગટતો, વિરમતો અને ક્યાંકથી ઊભરી આવતો લય, દેકારા-પડકારા અને આનંદોદ્ગારો સાથે ભાવુક એવા કોઈને અચાનક જ વાયરો આવે ને શરૂ થઈ જાય ધૂણવાનું. આખોય માહોલ અનેરી અનુભૂતિ કરાવનારો હતો. ત્યાં ન હતું કોઈ સરકારી રક્ષણ કે સંકલન કરનારી વ્યવસ્થા, છતાં સ્વયંશિસ્તથી, પોતાની મસ્તીમાં, કશી પણ અપેક્ષા વગર બસ નિર્ભેળ આનંદ લૂંટવામાં જ મસ્ત હતા. મેં સૌરાષ્ટ્રથી માંડી ઉત્તર ગુજરાતના અનેક મેળા જોયા છે, તેનાથી સાવ જુદો જ અનુભવ અહીં થયો. અહીંના આદિવાસીઓ શાન્ત છે. કોઈ કોઈનામાં ડબલ કરતા નથી, સૌ પોતાનામાં મસ્ત રહી આનંદ લૂંટે છે. આટલી મોટી મેદની હોવા છતાં ઝઘડાની કે નાની સરખી ચણભણની ઘટના થઈ નહોતી. મને ખરેખર આશ્ચર્ય થતું હતું. આ તહેવારની સાચી શરૂઆત તો સુદ

એકમથી જ થઈ જાય છે. ગામમાં કોઈ એક ઘરનાએ માનતા માની હોય ત્યાં ડુંગરદેવનું સ્થાપન થાય છે. એક વખત સ્થાપના થઈ ગઈ એટલે એ ગામનો કોઈ વ્યક્તિ પછી પોતાના ઘરે સૂઈ ન શકે. એ ગામના બધા જ લોકોએ પેલા સ્થાપનાવાળા ઘરના ફળિયામાં, ઘરમાં જ સૂવાનું. બધા જ પુરુષો એટલા દિવસ એક ટાઈમ સાંજે અને તે પણ પેલા યજમાનના ઘરે જ જમે. ખેતીવાડી ને ઘરકામ બધું જ સ્ત્રીઓ સંભાળે. સ્ત્રી અને પુરુષો એ દિવસોમાં સંયમ રાખે, બ્રહ્મચર્યનું ચુસ્ત પાલન કરે એવો નિયમ છે. દિવસભર ગાયન-ભજન અને રાત્રે નૃત્યો ચાલે. લોકકંઠે જળવાયેલી અહીંની લોકકથાઓ, વાર્તાઓ આ દિવસોમાં જાહેરમાં કહેવાય. આ આખાય તહેવારના કેન્દ્રમાં હોય છે ભગતજીઓ. ભગત દ્વારા જે સાધના કરવામાં આવે છે તેનો આ દિવસોમાં ફરી ફરી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે ને નવી પેઢીને એનાથી રંગવામાં આવે છે. સિનિયર ભગતજી ગામમાંથી ૧૦-૧૨ વર્ષના લાયક પોયરાને એની કેટલીક શક્તિઓના આધારે પસંદ કરે. એને પોતાની સાથે રાખીને ટ્રેનિંગ આપે. મંત્ર-તંત્ર અને દેવોના આહ્વાન, મદદ વગેરેને લગતી બાબતો શીખવે. ખાસ તો આદિવાસી પરંપરાગત કથાઓ, ગીતો, પ્રાર્થનાઓ, મંત્ર-વિધિઓ અને જડીબુટ્ટીઓના પ્રયોગો એમને શીખવવામાં આવે છે. આ રીતે પુષ્ટ થતી રહે ને પરંપરા નબળી ન પડે અને નવાં નવાં સંશોધનોની આપ-લે કરવા માટે અહીં એકઠાં થતાં હોય એવું મને લાગ્યું. પેલા પંદર દિવસ ગામમાં પસાર કર્યા પછી પૂનમની રાત્રીએ આ ગઢમાં આવેલા ડુંગરદેવના સ્થાનકે જવા માટે દિવસે નીકળી પડે. કનસર્યા, અમે બપોરે ૧.૩૦ વાગ્યે પહોંચ્યાં ત્યારે મોટા ભાગના સંઘ આવી ગયા હતા. અહીં સૌથી પહેલા પહોંચનારા ભગતને એ દિવસની પહેલી પૂજા કરવાનો હક્ક બનતો હોય છે. તેમ છતાં ત્યાં હુંસાતુંસી કે સ્પર્ધા જેવું કંઈ જોવા મળ્યું નહીં. વૃદ્ધ ભગતોનું વયસ્ હોય

અને યુવાનો ગૌણ હોય એવું પણ નહોતું. મોટા ભાગની પ્રજા લો પ્રોફાઇલ રહેનારી છે. બધું ધીમે ધીમે કશી પણ ઉતાવળ કે અકળામણ વિના ચાલ્યા કરે. જાણે બધું જ સ્વાભાવિક અને પ્રકૃતિના ક્રમે હોય તેમ.

સફેદ કપડું, રૂપિયાની નોટોના હાર, શણગાર, ભભકાદાર અત્તર, ફૂલો અને વૃક્ષોનાં પાંદડાંથી સજાવેલો ઊંચો વાંસ એ નિશાન. ધજા અને પછી વિવિધ ભભકીલા ટ્રેસમાં નૃત્ય ગ્રૂપ, સફેદ ધોતી-પહેરણ અને લાંબા વાળમાં સજ્જ ભૂવાઓ, એમની સાથે અંગરક્ષક જેમ ફરતો જુનિયર ભગત - એના હાથમાં વિશિષ્ટ એવી ઘોડા'સી કાઠી (એક વાંસની મોટી ડાંગ પર લોખંડના સોયા જેવી પાંદડીઓ લગાવી હોય છે. તે જમીન પર પછાડીને સતત અવાજ કરવામાં આવે.) બધા હળેમળે, લોકબોલીમાં મજાક-મસ્તી ચાલે. મેળો હોય એટલે સ્વાભાવિક જ હાટ તો લાગે જ. એટલે મીઠાઈ, ફરસાણ, સ્થાનિક ફળો પણ વેચાવા આવી જાય છે. સરકાર દ્વારા એક હેન્ડ પંપનું ફિટિંગ કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ હજાર જેટલા લોકો એક જ પંપથી પાણી ભરતા હોવા છતાં કશો જ કકળાટ નહીં તે આશ્ચર્યજનક જ કહેવાય ને!

લગભગ સાતેક વાગ્યાથી ડુંગર ઉપર આવેલા સ્થાનકે જવાનું શરૂ થઈ ગયું. અમે પણ સરસ મજાની જગ્યા શોધીને ગોઠવાતાં ગયાં. નિરાંતવા ટહેલતાં ટહેલતાં સૌ સંઘ ઉપર આવવા લાગ્યા. બધા પોત-પોતાની રીતે ગ્રૂપ કરીને ગોઠવાતા ગયા. પાવરીના સૂર તો હવામાં અખંડ રેલાતા જ રહે પણ આ સ્થળે એના પરનું શીંગડું કાઢી નાંખવામાં આવે છે. કોઈ પણ મૂત પ્રાણીનું ચામડું કે અવશેષ આ સ્થળે લઈ જવાની મનાઈ છે. આટલી મોટી સંખ્યા હોવા છતાં ત્યાં પાવરી સિવાય બીજા કંઈ જ અવાજો આવતા નહોતા. ચંદ્રના પ્રકાશમાં આખું ય વાતાવરણ કોઈ દેવી સભા મળી હોય એવું લાગતું હતું. સૌ ડુંગરદેવના ભવ્ય સાન્નિધ્યમાં અજીબ એવી આનંદસમાધિમાં લીન થઈ ગયા હોય ને કોઈ ચિતારાએ ચીતરેલું લેન્ડ-સ્કેપ હોય એમ ચિત્રવત્ બની ગોઠવાતા જતા હતા.

આ એક એવો અનુભવ છે જે ત્યાં જાતે ગયા વિના સમજી ન શકાય. કલાક સુધી આ એકઠા થવાની ક્રિયા ચાલી. ત્યાર પછી કોઈ એક ભગતે બુલંદ અવાજે પૂછ્યું કે, 'સૌ આવી ગયા?' જવાબમાં હજી બે-ત્રણ સંઘ બાકી હતા એટલે વળી રાહ જોવાનું ચાલ્યું. કોઈ જ ચીડ નહીં. કોઈ જ ઉતાવળ નહીં. કોઈનેય એ વાતની ઈન્તેજારી પણ નહીં કે 'હજી કેમ એ

નથી પહોંચ્યા?' બસ મૂંગા મોઢે સૌ રાહ જોઈ રહ્યા. લગભગ સાડા આઠ નવ વાગ્યે સૌ આવી રહ્યા. પછી સૌ પહેલાં આવનાર ભગતે ડુંગરદેવના સ્થાનકવાળી જગ્યાને વાળી, સાફ કરી સફેદ પાથરણું પાથર્યું. એના પર ચોખાની નાની નાની ઢગલીઓ કરીને લગભગ સો ઉપરની સંખ્યામાં દેવોનું આહ્વાન કર્યું. દેવની રજા લીધી. પછી મુખ્ય વિધિ શરૂ થયો. જ્યાં સૌ બેઠા હતા તે ગ્રૂપ પ્રમાણે જ સૌએ આસન બનાવ્યું, દેવો બનાવ્યા ને પૂજા ચાલુ કરી.

વૃક્ષોના કારણે ફેલાયેલાં અંધારાં હટી ગયાં. ઉપર ચંદ્ર બમણા વેગથી પ્રકાશવા લાગ્યો. એ પણ નીચે આવીને આ બધાની પૂજાવિધિને ધ્યાનથી જોતો હોય એમ તોળાઈ રહેલો જરાક અમથે ઊંચે! બધા સંઘની પૂજા પત્યા પછી દીવડા પ્રગટાવવામાં આવ્યા એટલે આખો ડુંગર અને બેઠા હતા એ ખીણનું સૌંદર્ય ઓર ખીલી ઊઠ્યું. આંખો આશ્ચર્યથી ફાટી જ રહી જાય. નીરવ શાન્તિમાં ટમટમતા દીવડા, એના પ્રકાશમાં ચિત્રવત્ બેઠેલા આદિવાસીઓ, લાંબા વાળવાળા ભૂવા, આંખો ફાડી ફાડીને જોતી નવી પેઢીનાં ટાબરિયાં, અમારા જેવા થોડા આઉટસાઈડર્સ, બધું જ લીન હતું. કોઈ મુખિયા નહીં. કોઈ સંચાલક નહીં. કોઈ જ માર્ગદર્શક નહીં. સ્વયંભૂ પ્રેરણાથી કોઈ ઊભો થાય ને પછી ચાલે ગામોની હાજરી. એક-બેવાર ગણતરીમાં ભૂલ પડી તોપણ કંઈ નહીં. ફરી ગણવાનું ચાલુ. પછી શરૂ થાય ભગતો દ્વારા ગવાતાં નામોની યાદી. મને એમની ભાષા સ્પષ્ટ સમજાતી નહોતી એટલે વચ્ચે વચ્ચે કેટલુંક સંકલન થતું હતું તે સમજાયું નહીં પણ એમના બોલવામાં જે નામો હતાં એના પરથી અને પછી અમારી સાથે આવેલા પ્રો. કાશીરામ ભોયે પાસેથી જાણ્યું તેમ દેશની વિવિધ નદીઓ, વિવિધ ગઢ, નગરો, પર્વતોનાં વર્ણનો હતાં. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પથરાયેલા હિમાલયથી માંડીને બધા જ પર્વતો, નાનીમોટી નદીઓ, મોટાં રજવાડાં, રાજવીઓ, આદિવાસી ગઢ, દેવો, દેવીઓ અને નદીઓ મળે છે એ સમુદ્રોનાં નામ લઈને તેમને યાદ કરવામાં આવ્યાં. આ બધું એકચાસે, ચોક્કસ લયમાં, ચોક્કસ ક્રમમાં બોલવું, હાથ લંબાવીને બુલંદ અવાજે, ખીણોમાં પડઘાતા લય સાથે, સાથ આપે ઘોડા'સી કાઠીનો હલકારો, જુનિયર ભગતનો હોંકારો એમાં પૂરક બને - તે રીતે રજૂઆતો થઈ. આટલા બધા ભગતો બોલે તો આખી રાત વહી જાય, એટલે વચ્ચે અટકાવવામાં આવે. છતાં એમના અહમ્ ન ઘવાય! બીજો શરૂ કરે. આવું દોઢ કલાક જેટલો સમય ચાલ્યું

હશે, પછી એક સમય એવો આવ્યો કે બે કે ત્રણ ભગતોએ પોતાની કલા એકસાથે રજૂ કરવા માંડી. ધીમે ધીમે બધા એમાં જોડાતા ગયા ને કલશોર મચ્યો! હજારો લોકો એમાં ભળ્યા ને કાનપડ્યું સંભળાય નહીં એવી ચિચિયારીઓ, આનંદના ઉદ્ગારોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. આપણાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવી અનુભૂતિ હતી એ. કેટલાય ભૂવા ધૂણતા હતા એકસાથે. દરેક જાણે અન્યનું ધ્યાન ખેંચવા મથતો હોય એવાં વિચિત્ર નૃત્યો, ચીસો, વિવિધ મુદ્રાઓ - બધું પંદરેક મિનિટ ચાલ્યું ને પછી અચાનક જ અટકી ગયું. શરૂ થયું શ્રીફળ વધેરવાનું. એકસાથે અનેક શ્રીફળ ફૂટવાના અવાજો પ્રગટ્યા. ટોપરાની પ્રસાદ ખાતાં ખાતાં જ ઊતરવાનું શરૂ કરી દીધું, ભીડ વધે એ પહેલાં. નીચે તળેટીમાં આવ્યાં ત્યારે સાડા દસ વાગવા આવ્યા હતા. પેટમાં કકડીને ભૂખ લાગી હતી. અમારા માટે કાશીરામ ભોયે એમના ઘરેથી ડાંગી ભોજન લાવ્યા હતા. થાળી-વાટકા તો હતાં નહીં, એની જરૂર પણ નહોતી. હાથમાં કે સાથળ પર નાગલીનો રોટલો મૂકવાનો, એની સાથે બાફીને લાવેલા આળુ નામના કંદ, એની છાલ ઉતારતા જવાની, સફેદ બટેટા જેવું લાગે. એમાં તૈયાર લાલ ખતરનાક તીખી ચટણી જરૂર પ્રમાણે મિક્સ કરતા જવાની અને ચોળીને પેલા રોટલાની કોર કાપીને એની સાથે ખાતાં જવાનું. આ રીતે પહેલીવાર ખાધું. સ્વાદ અજાયબ હતો. પરિતૃપ્તિ થઈ. આ સિવાય વાલ અને ચણાનું શાક પણ હતું. પણ એ કોણ ખાય આ માહોલમાં? બે પ્રકારનાં કંદ હતાં, એક આળુ અને બીજા વરા. એ પછી ક્યાં ખાવા મળે? અમારી સામે અવળાં મોં રાખીને કેટલાય લોકો ગોળ ફરતા ગોઠવાઈ ગયેલા, સામે સાગના ફાફડા પાન પર દાળ અને ભાતનું ભોજન લેવા. એક રોટલો પૂરો કરવામાં તો અમે પૂરા ધરાઈ ગયા. બાજુમાં જ હાથ ધોઈ નાંખવાના. બધું જ પ્રાકૃતિક છે, બધું જ પ્રકૃતિમય છે. આ દરમિયાન નૃત્યો તો ચાલતાં જ હતાં. ઠંડીની અસર હવે જણાતી હતી. કેટલાંક બાળકો અને વૃદ્ધો જ્યાં અનુકૂળ લાગ્યું ત્યાં થોડું સરખું કરીને ટૂંટિયું વાળી સૂવા લાગેલા. યુવાનો તો રાતભર સૂવાનું નામ પણ લેવાના નહોતા. અમારી હિંમત નહોતી એટલે આહવા નીકળી પડ્યાં. અડધી રાતે ઘરે પહોંચ્યાં ત્યારે પણ અમારા કાનમાં પાવરીનો સૂર ગોરંભાતો હતો ને બંધ આંખ સામે ટમટમતા હતા એ ડુંગરદેવના દીવડા! જિંદગીભર, કશુંય ચિત્તમાંથી હટે એવું નથી.

प्रेमचंद की रचना प्रक्रिया

कृष्ण वीर सिंह सिकरवार

एक ऐसा रचनाकार जिसकी तमाम जिंदगी पारिवारिक जिम्मेदारी और साहित्यसृजन की आपाधापी में निकली। अमृतराय के अनुसार “खानाबदोशों की जिंदगी, आज यहाँ तो कल वहाँ।” जब वे सात साल के थे, तभी उनकी माता का स्वर्गवास हो गया। जब पंद्रह साल के हुए तब उनकी शादी कर दी गई और सोलह साल होते होते उनके पिता का भी देहांत हो गया। जब लड़कों की उम्र खेलने-खाने की होती है, तब उनको घर सँभालने की चिंता करनी पड़ी। जी हाँ, हम भारतवर्ष के एक ऐसे कथाकार की बात कर रहे हैं जिनका आम पाठकों के लिए लिखा गया साहित्य हमेशा खास रहा।

प्रेमचंद ने कुल 56 वर्ष की आयु पाई थी। इन 56 वर्षों में उन्होंने जितना भी साहित्य का सृजन किया, वह हमेशा चिरस्मरणीय रहा। प्रेमचंद का साहित्य में प्रवेश वर्ष 1903 में शुरू होता है। पहला उर्दू उपन्यास ‘असरारे मआजिद उर्फ देवस्थान’ उनकी पहली प्रकाशित रचना थी। हालांकि इस रचना से पूर्व उनकी कुछ रचनाओं के सूत्र प्राप्त होते हैं। लेकिन वह सभी रचनाएँ अप्रकाशित ही रहीं। वर्ष 1936 में उनकी मृत्यु हो गई। इस 33 वर्ष की दीर्घावधि में उन्होंने कुल पंद्रह उपन्यास, तीन सौ से अधिक कहानियाँ, तीन नाटक, दस अनुवाद, सात बाल पुस्तकें तथा हजारों पृष्ठों के लेख, संपादकीय, भाषण, भूमिका, पत्र साहित्य आदि की रचना की। इतने विपुल मात्रा में साहित्य का सृजन करनेवाले रचनाकार की सृजनप्रक्रिया क्या रही होगी। इसका अंदाजा लगा पाना आसान नहीं है। यूँकि प्रेमचंद ने कभी प्रत्यक्ष रूप से अपनी सृजनप्रक्रिया के संबंध में कभी कुछ नहीं लिखा, हाँ उनकी सृजनप्रक्रिया के कुछ सूत्र उनके उपन्यास, कहानी, आलेखों एवं पत्रों में अवश्य दिखाई देते हैं। इन्हीं स्थानों पर यत्र-तत्र फैले इन सृजनप्रक्रिया के सूत्रों को प्रस्तुत आलेख में आधार बनाया गया है।

अमृतराय द्वारा लिखी प्रेमचंद की एकमात्र प्रामाणिक जीवनी ‘प्रेमचंद: कलम का सिपाही’ को भूमिका में प्रेमचंद के पत्रों के उपयोग के संबंध में अमृतराय स्वीकारोक्ति करते हैं: “जीवनी लिखने में इन चिट्ठियों से मैंने कितनी मदद ली है, यह मेरे कहने की चीज नहीं है, पढ़ने वाले खुद देखेंगे। मैं इतना ही कह सकता हूँ कि इस खजाने के बगैर अब मैं जीवनी की कल्पना भी नहीं कर सकता, लिखी वह शायद तब भी जाती लेकिन लंगड़ी होती, बेजान होती।” इस प्रकार अमृतराय ने प्रेमचंद के पत्रों का कितनी विपुल मात्रा में अपनी जीवनी में उपयोग किया है, यह आसानी से समझा देखा जा सकता है। पत्र किसी के भी जीवन के उथल-पुथल की कहानी बयां करते हैं। प्रेमचंद विश्व प्रसिद्ध रचनाकार थे, इस लिहाज से उनके पत्रों में फैले सृजनप्रक्रिया के सूत्र प्रेमचंद की सृजनप्रक्रिया को बखूबी परिभाषित करते हैं।

सृजन प्रक्रिया का मूल मंत्र है रचनाकार के द्वारा रचना की कल्पना। उस पर ही साहित्य की इमारत खड़ी की जा सकती है। प्रेमचंद इस संबंध में बनारसीदास चतुर्वेदी को अपने 18 मार्च, 1936 को लिखे पत्र में कहते हैं: “जब तक कि कोई विशेष चीज़ मेरी कल्पना का फुरेद नहीं, मैं कोई अच्छी चीज़ पैदा करने में असमर्थ हूँ।” रचना की कल्पना करने के बाद उसके कथानक की बारी आती है, इसका वर्णन प्रेमचंद इंद्रनाथ मदान को 7 सितंबर, 1934 का लिखे पत्र में इस प्रकार करते हैं “कथानक मैं इस दृष्टि से बुनता हूँ कि मानवचरित्र में जो कुछ सुंदर है, मर्दाना है, वह उभरकर सामने आ जाए। यह एक उलझी हुई प्रक्रिया है, कभी इसकी प्रेरणा किसी व्यक्ति से मिलती है या कभी किसी घटना से या किसी स्वप्न से, लेकिन मेरे लिए जरूरी है कि मेरी कहानी का कोई मनोवैज्ञानिक आधार हो।” प्रेमचंद ने अपने साहित्य में ज्यादातर वर्तमान परिस्थितियों का ही वर्णन किया है।

इस संबंध में वे दयानारायण निगम को 13 अक्टूबर, 1915 को लिखे पत्र में कहते हैं “जब तक Current Affairs से लगाव न रहे किसी मजमून पर लिखने की तहरीक नहीं होती और मजमून भी मुश्किल से सूझता है।”

प्रेमचंद के अनुसार “कभी-कभी ऐसा होता है कि रास्ता चलते-चलते कोई नई बात सूझ जाती है, अथवा कोई नया दृश्य आँखों के सामने से गुजर जाता है। लेखक में ऐसा गुण होना चाहिए कि वह ऐसे भावों और दृश्यों को स्मृतिपट पर अंकित कर ले और आवश्यकता पड़ने पर उनका व्यवहार करे। लेखकों को हिदायत देते हुए प्रेमचंद कहते हैं, “कुछ लेखकों की आदत होती है कि वे अपने साथ नोटबुक रखते हैं और ऐसी बातें उसमें तुरंत टॉक लेते हैं। जिस लेखक को अपनी स्मरणशक्ति पर विश्वास न हो, उसे अपने साथ नोटबुक अवश्य रखनी चाहिए।” सब कुछ तय हो जाने के पश्चात् बारी आती है रचना के प्लोट की। प्रेमचंद ज्यादातर उपन्यास और कहानियों का सृजन साथ-साथ करते थे। परंतु इसमें उन्हें खासी परेशानी का सामना करना पड़ता था।

प्रेमचंद पर विश्व के कई प्रसिद्ध रचनाकारों की लेखनी का प्रभाव था। उन्हीं की तरह वे रोजाना लिखने में विश्वास करते थे, परंतु समयाभाव के कारण ऐसा कम ही हो पाता था। इंद्रनाथ मदान को 7 सितंबर, 1934 के पत्र में वे कहते हैं, मैं रोमा-रोलाँ की तरह नियमित रूप से काम करने में विश्वास करता हूँ।”

प्रेमचंद छोटी-मोटी कहानी लिखने में परेशानी का अनुभव कर रहे थे, इस कारण दयानारायण निगम को 13 मई, 1910 को लिखे अपने पत्र में कहते हैं, “मगर बात यह है कि छोटे किस्सों को गढ़ने में दिमागी उलझन ज्यादा होती है...” आगे ऐसे किस्से न लिखने की व्यथा को निगम को ही 28 नवम्बर, 1919 के पत्र में बताते हैं, “अब कुछ दिनों

के लिए छोटे किस्से लिखना बंद करके इल्मी मजामीन (गंभीर लेख) लिखने की कोशिश करूंगा...।”

छोटे किस्से लिखने की वजह से उनको साहित्य सृजन में भरपूर समय मिलने लगा। इसका परिणाम पाठकों को बेहद चर्चित उपन्यास सेवासदन पढ़ने को मिला। इस संबंध में दयानारायण निगम को 24 जनवरी, 1917 के पत्र में वे कहते हैं, “मैं आजकल एक किस्सा लिखते-लिखते नाविल लिख चला। कोई सौ सफे तक पहुँच चुका है। इसी वजह से छोटा किस्सा न लिख अब इस नाविल में ऐसा जी लग गया है कि दूसरा काम करने को जी ही नहीं चाहता... किस्सा दिलचस्प है और मुझे ऐसा ख्याल होता है कि मैं अबकी बार नाविल नवीसी में भी कामयाब हो सकूँगा...।” यहाँ पर पत्र में प्रेमचंद अपने बेहद लोकप्रिय उपन्यास बाजारे हुस्न उर्फ सेवासदन के विषय में चर्चा कर रहे हैं। इस उपन्यास के प्रकाशन के संबंध में अमृतराय कहते हैं, “दयानारायण निगम के नाम पत्रों के आधार पर मूल उर्दू पांडुलिपि का लेखनकाल जनवरी 1917 से जनवरी 1918 तकग ठहरता है। कुछ ही समय बाद उसका हिंदीकरण हुआ और सेवासदन को प्रेस में देने के लिए प्रेमचंद 11 जून 1918 को कलकत्ता गए। पुस्तक का प्रकाशन 1919 के मध्य में किसी महिने हुआ।”

प्रेमचंद उपन्यास रचना की सृजनप्रक्रिया पर विस्तृत प्रकाश डालते हुए कहते हैं, “वास्तव में उपन्यास रचना को सरल साहित्य कहा जाता है, इसलिए कि इससे पाठकों का मनोरंजन होता है। पर उपन्यासकार को उपन्यास लिखने में उतना ही दिमाग लगाना पड़ता है, जितना किसी दार्शनिक को दर्शनशास्त्र के ग्रंथ लिखने में। उसे सबसे पहले उपन्यास का विषय खोजना पड़ता है, क्या लिखें? भौतिक वैभव की असारता दिखावें, या मनोभावों का पारस्परिक संग्राम? कोई गुप्त रहस्य चुनें या किसी ऐतिहासिक घटना का चित्रण करें? लेखक अपनी रुचि और प्रकृति के अनुकूल ही इनमें से कोई विषय पसंद कर लेता है।

अमृतराय अपनी पुस्तक ‘कलम का सिपाही’ में घर के वातावरण में मुंशीजी के सृजन के संबंध में विस्तृत प्रकाश डालते हुए कहते हैं, “प्रेमचंद की जिंदगी में ऐसा कम ही हुआ कि उनके पास अपना एक खास कमरा

हो, जिसमें कम-से कम काम के वक्त लड़कों की गुजर न होती हो। अक्सर यह होता कि मुंशीजी मटमैले-से फर्श पर अपनी छोटी-सी ढलुआं डेस्क के सामने बैठे काम करते होते और आसपास बच्चें ऊधम करते होते। हाँ, शोर ज्यादा होने पर बच्चें कमरे से डाँटकर भगा दिए जाते। मगर उसकी नौबत कम हो आती। कभी इस सिलसिले में बच्चों को पढ़ने के लिए पास ही बिठा भी लिया जाता। तब उनकी पढ़ाई तो हो जाती, वह होती या न होती, शोर बंद हो जाता। मुंशीजी किसी लड़के को सवाल दे देते, किसी को सुंदर अक्षरों में कुछ नकल करने के लिए। बच्चें अपना काम करते रहते, वह अपना काम करते रहे, बीच बीच में इधर भी कुछ ध्यान दे देते। मिल-जुलनेवालों के लिए कोई समय निश्चित कर दें, वरना काम में विघ्न पड़ता होगा। लेकिन मुंशीजी को यह राय पसंद नहीं आई। कहते, यह बड़ा साहबी मुझसे नहीं होगी। कोई मेरे पास आता है तो कुछ स्नेह लेकर ही आता है। मैं उसको ठेस नहीं लगा सकता। काम तो जिंदगी के साथ है। होता ही रहता है।”

प्रेमचंद जब अपने लेखनकार्य में व्यस्त होते, उसी समय अगर कोई सज्जन उनसे मिलने आता तो... मुंशीजी बहुत इत्मीनान के साथ होल्डर कलमदान में रख देते, चश्मा उतारकर एक किनारे डेस्क पर रख देते और बातचीत में हँसी कहकहों में इस कदर उसके साथ खो जाते कि एक बार उस आदमी को शायद यह धोखा भी हो जाता कि मुंशीजी किसी से बोलने-बतियाने के लिए तरस रहे थे। लेकिन यह धोखा ही था क्योंकि उधर उस आदमी की पीठ फिरती और इधर मुंशीजी की नाक पर चश्मा और होल्डर हाथ में पहुँच जाता और अधूरा वाक्य जिस जगह पर घंटे डेढ़ घंटे पहले छूट गया था, वहीं से फिर उठा लिया जाता और कलम खरखर, खरखर चलने लगता, जैसे कोई व्याघात पड़ा ही न हो।

डॉ. गोयन्का के अनुसार, “प्रेमचंद के सृजन की एक अन्य विशेषता यह है कि उन्होंने प्रायः अपने उपन्यासों की रूपरेखाएं अंग्रेजी में बनाई, मूल उपन्यास उर्दू-हिंदी में लिखे और बाद में स्वयं हिंदी-उर्दू में उनका अनुवाद किया। तीन भाषाओं में कार्य करने पर भी उन्हें कभी कोई असुविधा नहीं हुई। यद्यपि इसके लिए उन्हें अत्यधिक मानसिक श्रम

करना पड़ता, लेकिन उन्होंने सदैव लेखन-कार्य को आनंदप्रद ही अनुभव किया।”

सर्वप्रथम प्रेमचंद के रंगभूमि उपन्यास की उपलब्ध रूपरेखा की चर्चा करते हैं। रंगभूमि उपन्यास मूल रूप से उर्दू भाषा में लिखा गया था और प्रेमचंद ने बाद में उसका हिंदीकरण किया।

उनके उपन्यासों में से केवल कायाकल्प की सृजन पूर्व रूपरेखा का कुछ अंश अमृतराय ने अपनी पुस्तक प्रेमचंद: कलम का सिपाही में दिया है, इसमें प्रेमचंद द्वारा सृजन पूर्व लिखा हुआ चरित्रों, विचारों, दृश्यों आदि का संक्षिप्त रूप प्राप्त होता है। यहाँ तक कि बहुत बार अपनी याददास्त के लिए, कथा के चरित्र के आगे उस सदेह व्यक्ति का नाम भी लिख देते थे जिसका चरित्र उन्हें अंकित करना है।

आजमाइशें, मुसीबतें आदमी का चरित्र बनाती हैं। उन्हीं से आदमी में साहस और दृढ़ता आती है। शक्ति, प्रभुता, मानवता का अभिशाप है। ऊँचे से ऊँचे लोग भी उसके शिकार हो जाते हैं और उनके चरित्र का नाश हो जाता है। जीवन के लिए संघर्ष हुए चक्रधर का नैतिक उत्थान हुआ। प्रभुता पाते ही उसका पतन शुरू हुआ। शायद यही वह असल कायाकल्प है जिसकी ओर कथाकार अपने पाठक का ध्यान आकर्षित करना चाहता है। चक्रधर का कायाकल्प विशाल सिंह का कायाकल्प मानसिक कायाकल्प....।

डॉ. गोयन्का प्रेमचंद के प्रसिद्ध गोदान उपन्यास की रूपरेखा के संबंध में प्रकाश डालते हुए कहते हैं, गोदान जैसे क्लासिकल उपन्यास की रचना के सूत्र मिलना बहुत ही महत्वपूर्ण है, परंतु इसकी रूपरेखा का आरंभिक पृष्ठ उपलब्ध नहीं है। इस रूपरेखा के क्रम संख्या तीन से बारह तक का विवरण उपलब्ध है और ये दो पृष्ठों में है। स्थानाभाव के कारण इस रूपरेखा का विवरण नहीं दिया जा रहा है। गोदान की यह आरंभिक रूपरेखा सृजनप्रक्रिया के अनेक रहस्यों को उद्घाटित करती है। प्रेमचंद के मानस में उत्पन्न गोदान के बिंब की एक झलक तो इस रूपरेखा से मिल ही जाती है। साथ ही सृजनप्रक्रिया के दौरान वे किन कथाप्रसंगों को छोड़ देते हैं और किन नए प्रसंगों की अवतारणा करते हैं, इसका रहस्य भी इस रूपरेखा और उपन्यास को साथ-साथ रखने से उद्घाटित होता है।

गोदान की रूपरेखा में प्रेमचंद ने लिखा है

कि होरी की मृत्यु पर गोबर अपने हाथ से गोदान करता है, लेकिन उपन्यास में गोदान गोबर के हाथ से नहीं, धनिया के बीस आनों से होता है। प्रेमचंद ने रुपरेखा में लिखे प्रसंग को बदलकर कृति को घनघोर त्रासदी से भर दिया है। इस छोटे से परिवर्तन से उपन्यास कला की सर्वोच्च ऊँचाईयों तक पहुँच गया है, जो निश्चित रूप से गोबर द्वारा गोदान होने पर संभव नहीं था।

प्रेमचंद ने अपने जीवन में कुल तीन नाटक लिखे। उन्हें जितनी सफलता उपन्यास और कहानियों के द्वारा मिली, उतनी नाटकों के द्वारा नहीं मिली। इस संबंध में प्रेमचंद 26 दिसम्बर, 1934 के पत्र में इंद्रनाथ मदान को कहते हैं, “मैंने कभी संजीदगी से नाटक लिखने की कोशिश नहीं की। मैंने एक-दो कथानकों की कल्पना की, जो मेरे विचार में नाटक के लिए अधिक उपयोगी हो सकते थे। नाटक का महत्त्व समाप्त हो जाता है, उसे खेला न जाए। हिंदुस्तान के पास रंगमंच नहीं है, विशेषतः हिंदी और उर्दू के पास... इसलिए मेरे नाटक सिर्फ पढ़े जाने के लिए थे।”

प्रेमचंद की कुछ कहानियों की अंग्रेजी में लिखी रुपरेखाएँ मिलती हैं। जिनमें डामुल का कैदी कहानी की अंग्रेजी रुपरेखा प्राप्त होती है। प्रेमचंद ने इसे दो बार लिखा है। प्रेमचंद की कुछ अलिखित कहियों की भी रुपरेखाएँ मिलती हैं। अहमदाबाद के मणिलाल शंकरलाल ठाकुर के 24 अक्टूबर, 1930 के पत्र के पीछे प्रेमचंद की हस्तलिपि में अंग्रेजी में लिखी गई रुपरेखा मिलती है। प्रेमचंद की 1936 की डायरी में दो अलिखित (10 फरवरी, 1936 एवं 11 फरवरी 1936 की डायरी के पृष्ठ पर लिखित) कहानियों की रुपरेखाएँ मिली हैं। संभवतः इन रुपरेखाओं पर उन्होंने कहानियाँ लिखी हो और उनका ही पाठ 3 तथा 5 मार्च 1936 की दिल्ली रेडियो स्टेशन से किया हो। फिर भी इसका कोई प्रमाण उपलब्ध नहीं है। यहाँ पर स्थानाभाव के कारण इन कहानियों की रुपरेखाएँ नहीं दी जा रही हैं।

समग्रतः कहा जा सकता है कि प्रेमचंद की सृजन प्रक्रिया और उनके द्वारा लिखित रचनाओं की रुपरेखाएँ साहित्य प्रेमियों के

लिए शोध की नई संभावनाओं को खोलती हैं, अगर इनका सूक्ष्मता के साथ अध्ययन किया जाए तो कई तथ्य पाठकों को प्राप्त हो सकेंगे। उपरोक्त आलेख में प्रेमचंद की सृजनप्रक्रिया और रुपरेखाओं का लगभग वर्णन किया जा चुका है। फिर भी यह कहना सही नहीं होगा कि इनके अलावा अन्य रचनाओं की रुपरेखाएँ न हों, क्योंकि प्रेमचंद एक विश्वप्रसिद्ध साहित्यकार थे। उनके समय के पत्र-पत्रिकाओं की फाइलें मिलना भी लगभग नामुमकिन हो गया है, ऐसे में उनके साहित्य को खोज पाना बेहद कठिन और श्रमसाध्य कार्य है। अगली पीढ़ी के लिए यह खजाना सुरक्षित हो सके इसके लिए सामूहिक प्रयास करने होंगे, तभी उनके साहित्य को बचाया जा सकता है। हालाँकि प्रेमचंद के जाने के इतने वर्षों बाद भी आलोचक, चिंतक उनके साहित्य के दबे खजाने को बाहर लाने के लिए संपूर्ण रूप से प्रयासरत हैं, जिसमें उन्हें आशातीत सफलता भी प्राप्त हुई है। पिछले वर्षों में प्रेमचंद की कई अज्ञात रचनाएँ पाठकों को देखने को मिली हैं।

भिताली

मोहन राकेश कृत 'लहरों के राजहंस' नाटक में आधुनिक बोध

मीनाबा जाडेजा

मोहन राकेश के द्वितीय नाटक 'लहरों के राजहंस' ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर लिखा गया एक सशक्त नाटक है। कल्पना के सहारे उसे विस्तार देकर आधुनिकता से जोड़ दिया है।

'लहरों के राजहंस' नाटक की कथावस्तु का आधार महाकवि अश्वघोष का 'सौंदर्यनंद' काव्य है। इसकी कथा नंद और सुंदरी के प्रख्यात ऐतिहासिक आख्यान पर आधारित है। इसमें लेखक की मौलिकता यह है कि उन्होंने इतिहास के साये में आधुनिक भावबोध को निरूपित किया है। इसमें ऐतिहासिक घटनाएँ एक निमित्त मात्र हैं।

नाटक में कथित घटना प्रसंग ऐतिहासिक है। जैसे गौतम बुद्ध और उनकी पत्नी यशोधरा के बौद्ध धर्म में दीक्षित होना, नंद की पत्नी सुंदरी का अपूर्व सुंदर होना और उसके सौंदर्य पाश को कठिनाई से तोड़कर नंद का बौद्ध धर्म स्वीकारना। शेष घटनाएँ जैसे श्यामांग का प्रसंग, कमलताल में हंसो का उड़ जाना, सुंदरी का कामोत्सव का आयोजन करना, नंद का मरे मृग को देखकर व्यथित होना, व्याघ्र से संघर्ष करना, नंद का बौद्ध धर्म से दीक्षित होकर घर लौट आना, आदि प्रसंग कल्पना की ही उपज, नंद और सुंदरी के मधुर संबंधों के बीच बढ़ता हुआ तनाव, द्विधा और अनिश्चय की स्थिति आधुनिकता बोध की गवाही देती है। आज के मानव का दाम्पत्य जीवन भी इसी प्रकार की द्विधा और तनाव से घिरा हुआ है। जिसके कोई हल नहीं मिलता। श्यामांग की उलझन और दृष्टि भी आधुनिक बोध का परिणाम है। उसके भ्रमित व्यक्तित्व से ही आधुनिकता सुरक्षित है।

आज का मानव घर को नहीं पा सका जहाँ क्षणभर चैन की साँस ले सके, जिसमें उसकी आत्मा को विश्राम मिल सके। भौतिक सुखों के बीच आज का मानव वास्तविक सुखों को खो चुका है। इस हेतु इस नाटक में लेखक रोमानी संस्पर्श से मुक्ति की ओर बढ़ता है, यही आधुनिकता है।

मोहन राकेशजी ने ऐतिहासिक कथा के माध्यम से आधुनिक काल को समस्याओं, मानव के अंत अंत इन्द्रो को उदघाटित किया है। नंद की दुविधा

आधुनिक मानव की दुविधाएँ हैं। वह अपनी प्रिया सुंदरी के आकर्षण में भी आबद्ध है तो गौतम बुद्ध के प्रति भी आकर्षित है। दोनों में से किसी एक का पूरी तरह हो नहीं पाता।

इस प्रकार वह स्वयं को हर बिंदु पर अकेला और अधूरा पाता है। वह किस बिंदु की तलाश में है स्वयं ही नहीं जानता। यह सब आज के टूटते हुए मनुष्य की भी संवेदना है।

नाटक का अंत भी आधुनिकता के लिए हुआ है। वह भारतीय जन-मानस की इच्छानुसार न होकर उसके विपरीत विषाद को लिए हुआ है।

इस प्रकार कह सकते हैं कि नाटककार ने आधुनिक मानवजीवन के संघर्ष, कुण्ठा और एक के स्थान पर अनेक बिंदु की खोज के द्वारा एक नवीनता, एक आधुनिकता को सफलता के साथ प्रस्तुत किया है। नाटककार ने नारी और पुरुष की मूल जीवन दृष्टि को प्रस्तुत नाटक का प्रतिपाद्य बनाया है। नाटककार ने मानव की आधुनिक जीवनशैली को प्रस्तुत करना अपना उद्देश्य माना है। आज के भौतिक युग में व्यक्ति की जीवन पद्धति अंतर्द्वन्द्व से परिपूर्ण हो गई है। वह सोच नहीं पाता कि ये करे या वो करे। वह भोगविलास में रहना भी चाहता है और उनसे मुक्त होना भी चाहता है।

नाटक का नायक नंद आज के मानव का द्विधाग्रस्त रूप लेकर प्रस्तुत हुआ है। नंद के हृदय में इन्द्र और संघर्ष चल रहा है। इस प्रकार नाटक का मूल उद्देश्य स्त्री-पुरुष का द्वन्द्व है। जिसके द्वारा नाटककार ने आज के स्त्री-पुरुष के दाम्पत्य जीवन का यथार्थ चित्र व्यक्त किया है। जिसमें नारी की एकाधिकार की भावना है और पुरुष की छटपटाहट।

मोहन राकेशजी ने स्वयं लिखा है – नाटक का मूल अंतर्द्वन्द्व उस अर्थ में यहाँ भी आधुनिक है जिस अर्थ में आषाढ़ का एक दिन के अंतर्गत है। इस दृष्टिकोण से यह कह सकते हैं कि नाटक का उद्देश्य आधुनिक मानव के अंतर्द्वन्द्व को ऐतिहासिक परिवेश में उदघाटित करता है।

प्रस्तुत नाटक में धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष की प्राप्ति की उत्सुकता नहीं है, बल्कि आधुनिक

जीवनमूल्यों का उदघाटन करने की सफल चेष्टा की गई है। श्यामांग का प्रसंग भी मानव की तनावपूर्ण स्थिति को लिए हुए है।

नायक नंद प्रतीक है एक साधारण व्यक्ति का जो अनेक प्रभावों से घिरा है। नंद की भाँति मानव भी भौतिक सुख-सुविधाओं को भोगता है पर कभी न कभी उसके अंतर में सूक्ष्म की रहस्यमय पुकार सुनाई देती है। महात्मा बुद्ध उस पर कामासक्त होने का आरोप लगाते हैं तो सुंदरी उस पर साधारण व्यक्ति होने का इल्जाम लगाती है।

इसके अलावा मोहन राकेशजीने कामनाओं की समस्या भी प्रस्तुत नाटक में चित्रित की है। सुंदरी जीवन के उन्मुक्त एवं पूर्ण उपभोग में विश्वास करती है। वह अपने मन की कामनाओं को किसी कल पर नहीं टालना चाहती। वह प्रणय को जीवन का सबसे बड़ा नैसर्गिक सत्य मानती है। प्रकृति का प्रत्येक जीव प्रणयबद्ध है और वैराग्य या दीक्षा प्रकृति के विरुद्ध है। तभी तो वह अलका से कहती है कि कोई गौतम बुद्ध से कहे कि कमलताल के पास आकर कभी इनमें भी वे अमरत्व और निर्वाण की बात कहें। वे चोंच से चोंच मिलाकर चकित दृष्टि से उनकी ओर देखेंगे फिर काँपती लहरें जिधर ले जाएंगी उधर ही तर जाएंगे। सोचती हूँ उस दिन एक बार गौतम बुद्ध का मन नदी तट पर जाकर उपदेश देने का नहीं होगा। सुंदरी वैराग्य को दूधकेन का उबाल मानती हैं।

इस नाटक में एक और व्यक्ति है जो कामनाओं का एक और धरातल प्रस्तुत करता है। वह है नंद। वह एक सामान्य व्यक्ति का प्रतीक है। वह सुंदरी के साथ पूर्ण दाम्पत्य जीवन गुजारने की कामना भी रखता है और मुक्त होने की भी।

अंततः कह सकते हैं कि मोहन राकेशजी ने प्रस्तुत नाटक द्वारा आज के मानव की महत्वपूर्ण समस्याओं को उद्देश्य के माध्यम से सफलतापूर्वक प्रस्तुत किया है। नंद के रूप में आधुनिक मानव को दिखाया गया है। नंद की भाँति वह भी लहरों पर तैरते राजहंस ही है।

कविवर रामदरश मिश्र की कविता यात्रा

साहित्य अकादमी दिल्ली, सम्मान से पुरस्कृत होने के अवसर पर

डॉ. रमेशबहादुर सिंह

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कविता-कानन को जिन कवि कलाकारों ने अपनी लेखनी के माध्यम से सँवारा है, उनमें डॉ. रामदरश मिश्रजी का अग्रगण्य स्थान है।

डॉ. रामदरश मिश्रजी बहुमुखी प्रतिभा के धनी साहित्यकार हैं। वे एक बड़े कवि, कथाकार एवम् सहृदय समीक्षक हैं। उनके लेखन में सहजता पर असाधारण गहराई है। इसी प्रकार उनका व्यक्तित्व भी सरल एवं सहज है, जो उनको विशिष्ट बनाता है। डॉ. महावीर सिंह चौहान के शब्दों में कहें तो, 'साधारणता ऐसी कि असाधारण बना दे।' ऐसे सरल सहज संवेदना के कवि मिश्रजी का जन्म 15 अगस्त, सन 1924 को उत्तरप्रदेश के गोरखपुर जनपद के अन्तर्गत गाँव डुमरी में हुआ। परिवार मध्यमवर्गीय था। मिश्रजी अपने दो सहोदर भाईयों में सबसे छोटे थे। इनकी दो बहनें भी थी। पिता श्री रामचन्द्र मिश्र थे, जिनको गाँव के लोग प्रेम से 'चन्नर बाबा' कहा करते थे। पिता फक्कड़ स्वभाव के थे। संभवतः अपने पिता (श्री रामगरीब मिश्र) की इकलौती सन्तान होने के कारण बेफिक्र एवं लापरवाह थे। घूमना, गाना-बजाना, रामचरितमानस का पाठ करना, कीर्तन करना, चैता-चैताल आदि में अपने को रमाये रहते थे। यह शौक उनकी जिन्दगी भर साथ रहा, इस कारण इस मध्यमवर्गीय परिवार को आर्थिक संकटों से गुजरना पड़ा। पिता जितने लापरवाह माता श्रीमती कंवलपातीजी उतनी ही समझदार, जिम्मेदार एवं कर्मठ थीं। सांसारिक व्यवहारों में निपुण थीं। माता का मिश्रजी पर गहरा प्रभाव है। मिश्रजी के दो भाईयों में श्री रामअवध मिश्र और श्री रामजवल मिश्र में सबसे बड़े भाई श्री रामअवध मिश्र की बदौलत घर की आर्थिक स्थिति ठीक-ठाक होती गई। उन्हीं की बदौलत मिश्रजी उच्च शिक्षा प्राप्त कर सके।

17 वर्ष की आयु में मिश्रजी को उस समय की परंपरा के अनुसार विवाह-बंधन में बँधना पड़ा, पर रागात्मक सम्बन्ध स्थापित होने से पूर्व ही उनकी पत्नी कालकवलित हो गई। बाद में उच्च शिक्षा प्राप्त करते समय मिश्रजी का परिणय

सरस्वतीजी के साथ हुआ। मिश्रजी का गृहस्थ जीवन बहुत ही सुखमय है। इनके तीन पुत्र और पुत्रियाँ हैं।

श्री रामदरश मिश्रजी के बड़े पुत्र हेमन्त मिश्र स्कूल ओफ़ ड्रामा के विद्यार्थी रहे हैं— अभिनेता हैं। बड़ी पुत्री डॉ. अंजली तिवारी रेणु साहित्य पर पीएचडी हैं। मिश्रजी के दूसरे पुत्र शशांक मिश्र बी.कोम. करके स्टेट बैंक ओफ़ इंडिया में सेवारत हैं, तथा तीसरे बेटे विवेक मिश्र नाट्य विद्यालय से अभिनय का कोर्स पूरा करके अभिनेता बने हैं। संतानों में सबसे छोटी पुत्री डॉ. स्मिता हैं, जो पीएचडी की उपाधि प्राप्त कर दिल्ली के खालसा कोलेज में हिन्दी की व्याख्याता हैं। इस प्रकार मिश्रजी का एक भरा-पूरा सुखी परिवार है, जो वर्ष से दिल्ली जैसे महानगर में रहते हुए भी महानगरीय गलाजत से दूर गाँवों के संस्कारों के साथ जुड़े रहे हैं।

मिश्रजी की प्रारंभिक शिक्षा गाँव के पास विशुनपुर में हुई, 1938 में मिडिल, 1939 में उर्दू मिडिल तथा ढरसी से 1940 में विशेष योग्यता की परीक्षा पास की। फिर विशारद एवं 1943 में साहित्यरत्न की परीक्षा पास की। इसके बाद मिश्रजीने बनारस के कैम्ब्रिज एकेडमी से मैट्रिक की विशेष योग्यता के साथ परीक्षा पास की। 1948 में बनारस हिन्दु विश्वविद्यालय से इन्टर की परीक्षा पास की। फिर 1950 में बी.ए., 1952 में एम.ए., 1947 में पीएचडी की डिग्री प्राप्त की। मिश्रजी को बनारस हिन्दु विश्वविद्यालय का छात्र होने का गर्व है। वैसे गर्व उन्हें आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी का शिष्यत्व पाने का है। गुरुदेव द्विवेदी जी का प्रभाव उनका व्यक्तित्व एवं रचनाओं में परिलक्षित है। मिश्रजी के यहाँ द्विवेदीजी के समान ही जिन्दगी का खुलापन है। बचपन में लिखने की तड़प उठी थी, बनारस और द्विवेदीजी के संस्पर्श से वह खिल उठी। मिश्रजी आज 92 वसंत के बाद भी उसी ऊर्जा के साथ लिख रहे हैं।

बनारस के उच्च शिक्षा के पश्चात् मिश्रजी को नौकरी हेतु गुजरात आना पड़ा। पहले एम.एस.

युनि., बड़ोदा, फिर अहमदाबाद के सेंट जेवियर्स कोलेज, फिर गार्डा कोलेज, नवसारी और पुनः अहमदाबाद के सेंट जेवियर्स में अध्यापन कार्य किया। फिर गुजरात छोड़कर मिश्रजी दिल्ली के पीजीडीएवी कोलेज चले गए। अंत में दिल्ली विश्वविद्यालय से 1990 में प्रोफेसर पद को सुशोभित करते हुए निवृत्त होकर आज भी साहित्यसर्जन में लगे हुए हैं।

सृजन की जो प्रक्रिया बचपन से शुरू हुई, वह आज भी निरंतर जारी है। इस लम्बी अवधि में मिश्रजीने हिन्दी जगत को कविता, कथासाहित्य, आत्मकथा, यात्रावृत्तां, आलोचना आदि विधाओं में लिखकर समृद्ध किया है। बचपन में गाँवों-गाँव का आकर्षण था। हृदय में एक विशेष प्रकार का आनंद एवं उल्लास था, जो बनारस की उर्वरता में विकसित होकर सर्वकालिक होता गया है। यह दृष्टि उन्हें अनायास ही नहीं मिली है। उन्हें यह दृष्टि मानवता के प्रति आस्था, जीवन और समाज के प्रति विधायक दृष्टिकोण तथा जीवन जिजीविषा से मिली है। साथ ही साथ इस दृष्टिकोण को और धारदार बनाने में इनका गहन चिंतन और अध्ययन सहायभूत हुए हैं। सृजन-यात्रा के विकास के जो सोपान हैं वे स्वयं इनकी रचनाएँ हैं, इनकी रचनाओं से यह स्वयं सिद्ध है कि इनका दृष्टिकोण किस प्रकार आंचलिक, आंचलिक से सर्वदेशी एवं वैश्विक होता गया है।

मिश्रजी की कविताओं का प्रथम संग्रह 'पथ के गीत' है। इसमें कुल 64 कविताएँ हैं। इस काव्य संकलन को गीतों का संकलन कहना अधिक उचित होगा, क्योंकि संकलित रचनाएँ मुख्यतः गीत ही हैं।

'पथ के गीत' में प्रणय, प्रकृति-चित्रण, नारी एवं मानवप्रेम को व्यक्त करनेवाली कविताएँ हैं। यहाँ प्रणय, प्रकृति, नारी आदि के विभिन्न भावचित्रों का सुन्दर चित्रण है। देखा जाय तो इस संकलन में किशोर कवि के मन की बाँछे कुलाचें मार रही हैं।

मिश्रजी का दूसरा काव्य-संग्रह 'बेरंग बेनाम चिट्ठियाँ' है। इस संकलन में 94 रचनाएँ

संकलित हैं। प्रथम संकलन 'पथ के गीत' के एक दशक बाद प्रकाशित इस संकलन की कविताओं में कवि ठोस धरातल पर खड़ा है। अर्थात् दुनिया को देखने की दृष्टि में बदलाव आया है। अभिव्यक्ति में परिपक्वता आई है। इस संकलन में कुछ लम्बी कविताएँ हैं तो कुछ बहुत छोटी। गीत और गज़लें भी हैं। इन कविताओं में प्रणय, प्रकृति, व्यक्तिचित्र, मानवप्रेम तथा अन्तर्द्वन्द्व के दर्शन होते हैं। शिल्प के स्तर पर ये कविताएँ नई कविता से एकदम भिन्न न होकर भी एक संवेदनात्मक अलगाव की अपेक्षा रखती हैं। मनुष्यों के बीच बढ़ते द्वन्द्व और दुरियों को इस तरह चित्रित किया है-

सुनसान में भटकते पथों पर रोज़-रोज़ नये मकान उठते हैं। शहर बढ़ता है। सन्नाटा टूट जाता है। पर हाथ पथ तो नहीं टूटता, वह घर पहुँचने के लिए और दूर दूर सन्नाटों में जा भटकता है। हमें देर तक भटकाता है।

कवि का तीसरा काव्य संकलन 'पक गई है धूप' है। इसमें कुल 55 कविताएँ हैं। इस संकलन के तीन खण्ड किए गए हैं। पहले खण्ड में 'होने न होने' की अनुभूति की स्व-रचनाएँ हैं। दूसरे खण्ड 'समय जल सा' में 26 गीत और गीतात्मक संवेदना की छोटी-छोटी कविताएँ हैं। तीसरा खण्ड 'मेरा आकाश' है। इसमें से 10 लम्बी कविताएँ हैं। इस संकलन की कविताओं का फलक व्यापक है। कथन में तल्लीन है। अन्याय, सरकारी भ्रष्टाचार, अफसरशाही, राजनीतिक दावपेंच, निराशा, शोषण आदि से सम्बन्धित कविताएँ हैं।

कवि का चौथा काव्य संकलन 'कंधे पर सूरज' है। इसमें कुल 39 कविताएँ संकलित हैं। इसमें 1969 से 1971 की रचनाएँ संकलित हैं। कविताओं के विषय वैविध्यपूर्ण हैं। यहाँ तथाकथित समाजवादी व्यवस्था, राजनीतिज्ञों तथा पूँजीपतियों के गठजोड़, जन सामान्य की उपेक्षा पर खेद व्यक्त किया गया है। संक्षेप में इस संकलन में असन्तोष अस्वीकृति और विद्रोह का स्वर है। निराशा के साथ आशा की ज्योति भी है। 'कंधे पर सूरज' एक प्रतीकात्मक शीर्षक है। कवि ने बड़ी प्रामाणिकता के साथ जीवन के भोगे हुए यथार्थ का चित्रण किया है। कवि ने किसी वाद या घरे में न बँधकर बिम्बों और प्रतीकों के माध्यम से जीवन सत्य को उजागर किया है। कविताओं का स्वर विद्रोहात्मक है।

इस उल्लास के पीछे देख रहा हूँ...। एक माँ की। एक नई दुल्हन की आँखों को।

जो भीतर भीतर आर्तनाद करती हुई...। और फिर चित्र...। तुम्हारी लड़ाईयों में मरे हैं ये सिपाही। जो अंधी माताओं और नवपरिणीता। बहुओं को छोड़कर। मोर्चों पर गए थे...

कवि का पाँचवा काव्य संकलन है 'दिन एक नदी बन गया'। इसमें आठवें दशक की कविताएँ संकलित हैं। इसमें कुल 80 कविताएँ हैं। ये कविताएँ कवि के परिपक्व विचारों की द्योतक हैं। समाज के प्रति प्रतिबद्धता इसकी विशेषता है। विचारों में भावुकता के स्थान पर परिपक्वता दिखाई देती है। समाजवादी विचारधारा बिना किसी पूर्वाग्रह के प्रकट हुई है। सामाजिक विद्रूपता, सामाजिक भ्रष्टाचार, पूँजीवादी शोषण आदि के प्रति कवि का जो आक्रोश है, वह मुखर हो उठा है। इन कविताओं से पूर्व कवि में जो प्रगतिशीलता थी, वह यहाँ आते-आते जनवाद तक पहुँची गई है। ये कविताएँ जनवादी रचना का प्रतिनिधित्व करती हैं।

हमारे हाथ में सोने की नहीं। सरकंडे की कलम हैं। सरकंडे की कलम। खूबसूरत नहीं, सही लिखती है। वह विरोध के मंत्र लिखती है। प्रशस्तिपत्र नहीं लिखती है। हम कठघरे में खड़े हैं, खड़े रहेंगे और कठघरे में खड़े हर उठे हुए हाथ को अपने हाथ में ले लेंगे। राजा कौरव हो या पांडव। हम तो सदा वनवास ही झेलेंगे।

कवि का छठा काव्य संकलन 'मेरे प्रिय गीत' है। इस संकलन में समय-समय पर लिखे गए गीतों को संग्रहित किया गया है। जिनमें से कुछ तो पूर्व के संकलनों में भी संकलित हैं, पर इसमें अधिकांश गीत वे हैं जिनमें कवि के प्रगतिशील विचारों को व्यक्त किया गया है। गीतों में भावुकता के स्थान पर वैचारिकता है, और एक विशेष प्रकार की बौद्धिकता भी। संकलित गीतों का अपना वैशिष्ट्य है। गीतों में चित्रात्मकता है जो कवि के अनुभवों को जीवन्तता प्रदान करता है।

एक नीम-मंजरी / मेरे आँगन झरी / काँप रहे लोहे के द्वार / आज गगन मेरे घर झुक गया / भटका सा मेघ यहाँ रुक गया / रग-रग में थरथरी / सन्नाटा आज री / रहा मुझे नाम ले पुकार / एक बूँद में समुद्र अंट गया / एक निमिष में समय सिमट गया / वायु-वायु बावरी / किस की है भाँवरी / साँस-साँस बन रही फुहार।

कवि का सातवाँ काव्य संकलन 'जुलूस कहाँ जा रहा है' है। इसमें 84 के बाद की 49 कविताएँ

संकलित हैं। जीवन के प्रति अटूट आस्था रखनेवाले कवि की रचनाओं में विवशता, उदासी, तनाव आदि के बीच टूटते सम्बन्धों की पीड़ा हृदय को स्पर्श कर जाती है। जहाँ कविताएँ राजनैतिक घोषणाओं के बीच मुश्किल से साँस लेते हुए आमआदमी की पीड़ा को वाणी प्रदान करती हैं। वहीं दंगा की दहशत से बदहवास भागते आदमी का चित्रण करती हैं। कवि व्यवस्था और समाज में व्याप्त अराजकता को पाठकों के सामने खोलकर रख देता है। नेता अभिनेता बने हुए हैं। नारी समाज का पहिया होते हुए भी पीछे छूट गई है। कवि अन्याय और अत्याचार के विरुद्ध लड़ने के लिए प्रेरित करता है। कवि गलत को गलत कहने में कोई संकोच नहीं करता है। कवि ने अपने जवार का भी सचित्र चित्रण किया है।

आओ / इस तट पर फिर हस्ताक्षर कर दें / मालूम है कि / इन्हें लहरें फिर बहा ले जाएँगी / लेकिन हम फिर करेंगे हस्ताक्षर / और एक दिन देखेंगे कि... / उनके माथे पर / हमारे हस्ताक्षरों की जलती पंक्ति उग आई है।

कवि का आठवाँ काव्य संकलन 'आग कुछ नहीं बोलती है। इसमें 43 कविताएँ संकलित हैं। कुछ लम्बी कविताएँ हैं। ये कविताएँ हमें युगीन जीवन की जटिलताओं की पहचान कराती हैं। कवि के कहने का जो निराला अंदाज है अपना है। मिजाज साधारण दिखता है पर अर्थ एवं प्रभाव असाधारण।

लड़की फिर जाएगी वहीं/ जहाँ सै लौटी थी / लड़ेगी अजगरों से, भेड़ियों से, चीतों से / लड़ते लड़ते उनके मुँह में चली जाएगी। या बची रहेगी...

कवि का नववाँ काव्य संकलन 'बारिश में भीगते बच्चे' है। इसमें कुल मिलाकर छोटी-बड़ी 43 कविताएँ हैं। इस संकलन की कविताएँ जीवन की अनेक पते खोलती हुई अनेक रंगों के चित्र को पाठकों के सामने रखती हैं। इसमें संकलित कविताएँ प्रकृति और लोकजीवन के बहुत करीब हैं।

मैंने उधर इशारा किया / जिधर बच्चे / बारिश में भीगते हुए / उससे खेल रहे थे / और उन पर गिरती बूँद-बूँद / उनमें नई चमक भर दे रही थीं।

'सैर को निकले हैं लोग' कवि का यह एक गजल संग्रह है। इसमें 50 गजलें संकलित हैं। गजल कवि की मुख्य विधा नहीं है, पर जो गजलें हैं वे पारम्परिक गजलों से अलग यथार्थ जीवन की सच्चाइयों को प्रकट करनेवाली हैं। कवि कुण्ठाग्रस्त नहीं है। समाज की चिन्ता उसे बराबर

बनी रहती है। समाज की संगतियों, विसंगतियों, विडम्बनाओं के प्रति जो आक्रोश है उसे प्रकट करने में कवि बखूबी सफल हुआ है। कवि प्रतिकूल परिस्थितियों में भी निराश नहीं होता है। आस्था की जड़ मजबूत है। गजल के कुछ नमूने यहाँ प्रस्तुत हैं-

मेरे तुम्हारे बीच कोई बेकसी तो है, / आदत है जिनको फाँसने की हो रहे हैं खुष / चिड़िया न सही जाल में मक्खी फँसी तो है / गुस्से में मैंने तोड़ दिया आइना अपना / टुकड़ों में हँसी आपकी फिर भी धँसी तो है / आता हूँ और आता रहूँगा ये मेरा हक, / मेरे नीब में यों लिखी वापसी तो है / जख्मों से भरे लोग हैं / रोते हुए

मिलते, / आपस में पूछते हैं कि राजी खुशी तो है।

‘हँसी ओठ पर आँखे नम है’ कवि का यह दूसरा गजल संग्रह है। इसमें गजलों की संख्या 101 है। पहले गजल संग्रह की गजलें भी इसमें हैं।

इस प्रकार मिश्रजी के जीवन में जन्म से ही इस तरह का संघर्ष आरंभ हो गया था जो आज भी किसी न किसी रूप में जारी है। जीवनसफर में अनेक आगत-अनागत परिस्थितियों भीड़, शोर, नारेबाजी, गुटबाजी से अपने आपको बचाते हुए साहित्यजगत में अपनी विशिष्ट पहचान बनाई है। ग्रामीण

जीवन की सहजता, किसानों अडियलपन तथा जीवन जीने की जो ऊर्जा उन्हें मिली है, जीने की विशिष्ट ललक है। यह सब मिलकर मिश्रजी के व्यक्तित्व का निर्माण करते हैं तथा कविताओं में रस भरते हैं। मिश्रजी ने जो कुछ भी लिखा है वह सच्ची ईमानदारी से लिखा है, इसलिए वे सच्चे कवि कहलाने के हकदार हैं।

कविवर की काव्य यात्रा अनवरत चल रही है। कुछ मर्यादाओं के चलते।

मैं ही अपनी बात को विराम दे रही हूँ आग की हँसी कविता संग्रह साहित्य अकादमी दिल्ली द्वारा पुरस्कृत होने पर अभिनंदन के साथ नमन।

राजेन्द्र यादव के उपन्यासों में अर्थाभाव से उत्पन्न समस्याएँ ।

सुमित्राबहन के. पटेल

आधुनिक काल में समाज का भला-बुरा चित्र अर्थ पर अवलंबित है । समाज में अर्थ का सबसे महत्वपूर्ण स्थान है । व्यक्ति हो या समाज दोनों के लिए आज अर्थ की भूमिका महत्वपूर्ण है । क्योंकि अर्थ के बिना किसी का भी विकास नहीं हो सकता । सरकार समाज का विकास अर्थ के आधार पर करती है । आर्थिक स्थिति के उतार-चढ़ाव के कारण सामाजिक जीवन में परिवर्तन होता है । समाज या व्यक्ति को मालूम है कि पैसों के बिना कुछ प्रगति नहीं हो सकती । इसी कारण अर्थ की प्राप्ति करने के लिए भोग, अनीति, भ्रष्टाचार, अत्याचार, अनादर बढ़ते हैं । स्वार्थी प्रवृत्ति बढ़ती है, स्वार्थी प्रवृत्ति के कारण मानवीय मूल्य, नैतिक आदर्श आदि का ह्रास हो रहा है ।

आज के आधुनिक जीवन में परिव्याज जटिलताएँ आर्थिक हैं । व्यक्ति चारों ओर के आर्थिक दबावों, अनुभवों एवं विविध संगति – विसंगतियों के बिच से यातनापूर्ण यात्रा तय कर रहा है । जब तक देश की गरीब जनता को पेट भर भोजन, तन ढकने को वस्त्र और रहने को मकान नहीं मिलता तब तक उनके जीवन में आशा और उल्लास का प्रश्न ही नहीं उठता ।

उपन्यासकार राजेन्द्र यादव स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी साहित्य में विशिष्ट स्थान रखते हैं । राजेन्द्र यादवने अपने उपन्यासों में भी अर्थाभाव के कारण उत्पन्न होने वाली कई समस्याओं को उजागर किया है । राजेन्द्र यादव के पास युग परिवेश में समाज में उत्पन्न होने वाली आर्थाभाव की समस्याओं को देखकर आंख मूढ़ कर चलनेवाले कलाकार नहीं थे । अतः उन्होंने अपने उपन्यासों में समाज के कई पात्रों को अर्थाभाव के कारण झूझते बताए हैं ।

आज के युग में हर एक व्यक्ति एन केन प्रकारेण पैसे कमाने पर तुले हुए हैं । यह सच है कि आधुनिक काल में पैसे के बिना कुछ भी नहीं मिलता है, ऐसे में क्या पैसा ही सबकुछ है? जमाना ऐसा आ गया है कि पैसे के बिना व्यक्ति का कोई मूल्य ही नहीं रह गया है । जिसके पास पैसे हैं वह महान बन गया है । राजेन्द्र यादव के उपन्यासों में

चित्रित मध्यमवर्ग अर्थाभाव के कारण हिसाबेपन की जिंदगी जीने के लिए भी मजबूर है । विषम आर्थिक स्थिति में माता-पिता, कमानेवाले बेटे और बेकार बेटे के लिए अलग-अलग मानदंड रखते हैं ।

“सारा आकाश” में बड़ा बेटा धीरज कमाता है । अतः उसके लिए घर में मान-सम्मान है । इसकी पत्नी को नौकरानी की तरह सारा दिन काम करना पड़ता है । ऐसे में प्यारी बहू के लिए है । उनका पति कमाता जो है, तभी सारे दिन बच्ची को लेके घुमना और राज करना । घर भर को एक नौकरानी मिल गयी है सो जानवरों की तरह काम लिए जाओ । न उसके खाने की बात सोचो, न पीने की । जब मन हो सो डांट – फटकार लो । बेचारे निकम्मे पति की पत्नी जो है ।⁽¹⁾

एक ही कोख से जन्म लेने पर भी माता-पिता का रवैया कमाउ और निकम्मे बेटे के लिए दूहरे मानदंड को अपनाता है । अचानक एक दिन निकम्मा बेटा भी नौकरी करने लगता है तो माता-पिता प्यार जताते हैं । बाद में नौकरी छूट जाने की बात सुनते हैं तो उसके साथ दुश्मनों की तरह बर्ताव करते हैं । बीस-बाईस साल के बेटे पर बाबूजी हाथ उठाते हैं । इससे यही साबित होता है कि मध्यमवर्ग में पैसा ही सबकुछ है ।

घर में धन का अभाव हो तो आनेवाली संतान के लिए खर्च करने लायक पूर्व सिद्धता नहीं होती है । तब गर्भ गिरा देना अनिवार्य हो जाता है । एक इंच मुस्कान में अमर लेखनजीवी है । उसकी आर्थिक स्थिति उतनी अच्छी नहीं है कि वह परिवार को चला सके । रंजना कालेज में पढ़ती है, घर का खर्च वही देख लेती है । ऐसे में समर रंजना से कहती है- “अभी तो किसी भी तरह इस सबके लिए अपने को तैयार नहीं पा रहा हूँ- न मानसिक रूप से न आर्थिक रूप से ।”⁽²⁾

‘सारा आकाश’ में गर्भ गिरानेवाला सन्निवेश तो नहीं है, मगर होनेवाली संतान के बारे में कुछ तैयार करने की स्थिति में समर नहीं रहता है । अतः जब प्रभा सैयद बाबा की धूनी पोटली कमर में बांधकर, कपडों में इत्र लगाकर समर

के पास आती है तो कारण जानने के बाद वह बहुत ही क्रोधित हो जाता है और कहता है- “बच्चा चाहिए?”... खुद अपने खाने – पहनने का ठिकाना नहीं और टटूंगना अभी से लटका लो...⁽³⁾

धन का अभाव व्यक्ति की इमानदारी पर प्रश्न चिह्न लगा देता है । साथ ही उसे गलत रास्ते पर जाने के लिए मजबूर करता है । ‘सारा आकाश’ का समर वैसे आदर्श युवक था । बड़े बड़े महापुरुषों के आदर्श उसके सामने थे । इतना होने पर जब उसे छोटी नौकरी मिलता है तो वह जगह के दूसरे छोर पर थी । रेल का सफर करना था । मगर रोज के सफर के लिए उसके पास पैसे नहीं थे । अतः अर्थाभाव समर को बिना टिकट के ही सफर करने के लिए मजबूर कर देता है ।

उखड़े हुए लोग का सूरज बिगुल के संपादक बनने के पहले गिरहकट से भी बना था । हवालात की हवा भी खायी थी । उसने एक बार शरद से जिक्र भी किया था- एक बार पकड़कर छः महिने को ढूंस दिए गये.. ।⁽⁴⁾

अपने स्वाभिमान को बचाये रखने की प्रक्रिया मध्यमवर्ग में अपेक्षाकृत ज्यादा दिखाई पड़ती है । ‘एक इंच मुस्कान’ का अमर लेखनजीवी है । पैसे-पैसे के लिए तरसता रहता है । जहां वह खाना खाता है वहां उधार है । कमरे का किराया दो महिने से बाकी है । ऐसे में उपन्यास का वाचिका अमला उसे दो हजार का चैक भेज देती है, तो अमर उसे स्वीकार नहीं करता है- मैं दो दो रुपये के लिए जरूर झगड़ता हूँ, और जहां अपना अधिकार समझता हूँ वहां प्रकाशकों से पत्रिकाओं से, पांच-पांच रुपयों के लिए अपने सम्बन्ध बिगाड़ लेता है । अगर ज्यादा व्यावहारिक बनूँ तो शायद इन पांच के बदले सौ काम निकाल सकता हूँ । लेकिन मैं चाहता हूँ, लेखन भी एक आत्मसम्मानजनक पेशा हो, उसके परिश्रम के बदले भी उसी तरह कीमत मिले जैसे हाथीदांत पर नक्काशी करने वाले को मिले ।... हम क्या करें जो न सिद्ध है न संत केवल लेखक बनकर आत्मसम्मान की जिंदगी जीना चाहते हैं ।⁽⁵⁾

अपने नाम पर आये दो हजार का चैक वापस भेजना और आत्मसम्मान की बात करना हर किसी के लिए संभव नहीं है। कुछ लोग ऐसे भी होते हैं, जो लोगों को आदर्श और नैतिकता का उपदेश तो देते हैं और खुद उसे अमल में लाने से कतराते हैं। यह अर्थ-प्रधान व्यवस्था उन्हें कहीं पंगु बना देती है। शह और मात का उदय इसी सच्चाई पर रोशनी डालते हुए कहता है- लेकिन मुझे तो एक भी लेखक नहीं दिखता जो केवल अपने मन का लिखकर मध्यमवर्गीय नागरिक के ढंग से रह रहा हो। अपने वास्तविक कंट्रीब्यूशन को सभी स्थगित करते चले जाते हैं और वह करते हैं, जिसे मजबूरी को मजबूरी कहा गया है। कोई अनुवाद करता है तो कोई संपादन, कोई टेक्स्टबुक में लगा है तो कोई किसी प्रेस का प्रूफरीडर। कोई साहब किसी नेता के लिए भाषण लिखकर दे रहे हैं, तो कोई दूसरे नाम से जासूसी और भौडी साहित्य की रचना कर रहे हैं।⁽⁶⁾

इससे यही ध्वनित होता है कि मध्यमवर्गीय परिवार के लिए पूरे महिनेभर काम करने के बाद मिलनेवाली आमदनी ही उनकी आय का आधार है। एक और बढ़ती हुई मंहगाई, दूसरी और निश्चित अनिश्चित रूप में आनेवाले घर के खर्चे गृहस्थ की कमर को ही तोड़ देते हैं। ऐसे में महिने के वेतन या पेन्शन से घर चलना मुश्किल हो जाता है। उपर से यह वर्ग महत्वाकांक्षी वर्ग है। चढ़र से भी लंबा पैर पसारने के कारण आर्थिक संकट से झुझने की नौबत आ जाती है। आर्थिक संकट अकसर मानवीय म्बन्धों का गला घोट देता है। अर्थ ही सर्वोपरी हो जाता है। उसके सामने आत्मसम्मान लंगडाने लगता है। कमानेवाले की बहुत ही कद्र होती है। न कमानेवाला तथा उस पर निर्भर व्यक्ति की स्थिति उस घर में नाटकीय बन जाती हो। राजेन्द्र यादव ने इन सारी स्थितियों का विस्तृत निरूपण अपने उपन्यासों में किया है।

सारांश:

अतः राजेन्द्र यादव के उपन्यासों में अर्थाभाव के कारण आम-आदमी का संघर्ष दिखाई देता है। उच्च वर्ग एवं मध्यमवर्ग के बीच अर्थ के कारण पारस्परिक विरोध राजेन्द्र यादव के उपन्यासों में दिखाई दिया है।

संदर्भ

- (1) सारा आकाश – राजेन्द्र यादव – पृ.सं.104
- (2) एक इंच मुस्कान – राजेन्द्र यादव और मन्नू भण्डारी – पृ.सं. 209
- (3) सारा आकाश – राजेन्द्र यादव – पृ.सं.170
- (4) उखड़े हुए लोग – राजेन्द्र यादव – पृ.सं. 306
- (5) एक इंच मुस्कान – राजेन्द्र यादव और मन्नू भण्डारी – पृ.सं.108
- (6) शह और मात – राजेन्द्र यादव – पृ.सं. 59

दलित आत्मकथाओं में स्त्री और लोकजीवन

चन्द्रभान सिंह यादव

आत्मकथा यानी खुद की कथा। आत्म का सम्बन्ध लेखक से है, तो कथा का समाज से। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है इसलिए समाज का आना स्वाभाविक है। मर्यादित समाज में अपने गुण-दोष के विवेचन का नैतिक साहस कम लोग उठाते हैं। वैसे भी हिन्दी क्षेत्र में नग्न सच कहने-सुनने-सहने की क्षमता कम है। अकारण नहीं हिन्दी की अन्य विधाओं की तुलना में आत्मकथाओं की संख्या कम मिलती है। विगत दशक में प्रकाशित दलित और स्त्रियों की आत्मकथाएं इस कमी को पूरा करने में समर्थ हैं। इनमें साहित्य, समाज और इतिहास की त्रिवेणी है। अतः आत्मकथा को अन्तरविषयक सम्बन्ध रखनेवाली लोकतान्त्रिक विधा के रूप में देखा जाना चाहिये। यह मुख्यतः शोषित-उपेक्षित वर्ग की विधा बनती जा रही है। सदियों से सम्मानित-संभ्रान्त वर्ग यहाँ खलनायक की तरह प्रस्तुत है। मैनेजर पांडेय का मानना है, “दुनिया भर में और हिन्दी में भी आत्मकथा पीड़ितों का एक ऐसा पाठ साबित हो रहा है जिसके माध्यम से पीड़ित वर्ग और समुदाय के व्यक्ति और जीवन की कथा कहते हुए अपने वर्ग और समुदाय की जिन्दगी की वास्तविकताओं और आकांक्षाओं की अभिव्यक्ति करते हैं।” (हंस, मार्च 2010)

दलित आत्मकथाओं में घृणा, दमन, असमानता, अत्याचार का अन्तहीन सिलसिला है। परम्परागत आत्मकथाओं का गर्व यहाँ शर्म में तब्दील हो जाता है। जो अब तक हेय, था, वही श्रेय बन जाता है। भयावह एवं बदहाल परिस्थितियों का सिर्फ चित्रण ही नहीं है अपितु कारण, निवारण की गहरी पड़ताल भी है। भारतीय साहित्य की परम्परागत मान्यताओं पर दलित आत्मकथाएं सवालिया निशान खड़ा करने में सक्षम हैं। इन आत्मकथाओं की सटीक समीक्षा सिर्फ साहित्यिक मानदंडों पर नहीं हो सकती, इसके लिए सामाजार्थिक एवं ऐतिहासिक सन्दर्भों की समझ जरूरी है।

क्योंकि इसकी विषयवस्तु विविधता और विशिष्टता से परिपूर्ण है। दलित आत्मकथाओं पर कुछ समय पूर्व तक वर्णन की एकरूपता और घटनाओं की समानता का आरोप लगता रहा है, किन्तु ‘मुर्दहिया’ और ‘शिकंजे का दर्द’ इस आरोप को निराधार सिद्ध करते हैं।

दलित समाज में स्त्रियों की आजादी और सम्मानजनक स्थिति के दावे किये जाते रहे हैं। किन्तु इधर आर्यी कुछ दलित आत्मकथाएं इस भ्रम को तोड़ती हैं। अपने अपने पिंजरे में अस्मृत लुटी औरतों के प्रति दलित समाज में सहानुभूति और संवेदना का अभाव है- रसाली बाहर वालों से तो नुचवा आई और अपनों से... उसके दर्द को टटोलने का कोई प्रयास नहीं करता। हाँ, उसके अंगों की गोलाई, मोटाई, गहराई सभी नापते थे। दिल्ली में हुए सामूहिक बलात्कार की हिंसक घटना के बाद आज पूरे देश में इसको लेकर चिन्ता और चिन्तन का दौर शुरू हो गया है। कानून और इसके कारणों की पड़ताल की जा रही है। जबकि दलित स्त्रियाँ सदियों से इस प्रकार की बर्बरता झेलती रही हैं। खैरलांजी, गोहाना का नरसंहार और भँवरी देवी तो मीडिया की महेरबानी से सुर्खियों में आ गयीं। क्या इस वर्ग की स्त्रियों की सुरक्षा समस्या को लेकर राष्ट्रीय स्तर पर कभी चिन्ता जाहिर की गयी?

‘शिकंजे का दर्द’ में सास-ननद के उत्पीड़न का वर्णन पढ़ते समय मीराबाई की पंक्ति सास लड़े, मोरी ननद खिझावै, राणा रह्या रिसाय की याद बारम्बार आती है। सास-ननद के अंकुश और पारिवारिक जकड़बन्दी के कारण सुशीला का स्वतन्त्र चिन्तन बाधित होता है। दलित स्त्री के उत्पीड़न का तुलनात्मक अनुभव सुशीला टांकभौर के शब्दों में- मुझमें और मेरी नानी में फर्क क्या है? वह अशिक्षित सफाई कर्मचारी की पीड़ा भोगती थी, मैं शिक्षित होकर भी उच्च पद पर आसीन होकर भी मैं अपनी पीड़ा से छटपटाती हूँ, तड़पती हूँ... इस समाज व्यवस्था के कर्णधारों से पूछना चाहती

हूँ-ऐसा क्यों है? हमारी कितनी और पीढ़ियाँ इस सन्ताप को भोगती रहेंगी। (शिकंजे का दर्द) यह दर्द सिर्फ सुशीला का नहीं है अपितु तिहरा संताप (जाति, लिंग, गरीबी) झेल रही आम दलित-स्त्री का है। शिकंजे का दर्द पढ़ते हुए दलित स्त्रियाँ सह-अनुभूति में डूब जाती हैं। हेमलता महीश्वर अकारण नहीं लिखती हैं कि इसे पढ़ते हुए मुझे कई जगहों पर लगा जैसे सांझा अनुभव हों और सिर्फ नाम बदल दिये गये हैं। (दस, नवम्बर 2011) सिर पर मैला ढोने का काम प्रायः भंगी या वाल्मीकि समुदाय की औरत को ही करना पड़ता है। आजादी के 65 वर्ष बाद भी इस घृणित कुप्रथा का पूर्णतः उन्मूलन नहीं हो पाया है।

‘मेरा बचपन मेरे कन्धों पर’ के अनुसार किताब खरीदने के लिए श्यौराज पैसा चुराता है और पिटाई उसकी माँ की होती है- ‘छाती पर लात मारी थी डल्ला ने। माँ के स्तनों का आधा भाग नीला पड़ गया था। मैं और मेरी बहन कमर, मुँह और छाती पर हल्दी पोतते रहे। मैं समझ गया, माँ के गुप्तांगों पर भी गहरी चोट लगी थी। मैं बाहर निकल गया, तब बहन ने वहाँ हल्दी पोती।’ बेचैन की माँ को जीवन-यापन के लिए क्रमशः अन्य दो पुरुषों को जीवनसाथी स्वीकार करना पड़ता है। वह हाड़तोड़ मेहनत के बाद भी सम्मानविहीन जीवन जीने को बाध्य है। तुलसी राम के शब्दों में मेरी माँ बस्ती के किसी व्यक्ति से बात करती तो पिताजी तुरन्त उसके चरित्र पर उंगली उठाना शुरू कर देते। पिताजी अक्सर माँ को फरुही से मारने दौड़ पड़ते। (मुर्दहिया) यहाँ घरेलू हिंसा और स्त्री उत्पीड़न को समाज के सामने लाने का साहसिक प्रयास है। ऐसा साहस गैर दलितों में कहाँ? और क्यों नहीं है?

लेखक की दादी आयुर्वेद-चिकित्सा की मर्मज्ञ हैं। नटिनियां लोकनृत्य-संगीत में अभिरुचि रखती हैं, साथ में उसके अन्दर अंग्रेजी सीखने की आकांक्षा भी है। उसके द्वारा लक्कड़ध्वनि पर प्रस्तुत नृत्य अदभुत

आकर्षक है। मुर्दहिया में उसकी अल्प समय की उपस्थिति फिल्मों के आइटम सांग की तरह है। वह दलित साहित्य की वास्तविक नायिका है। लेखक ने सवर्ण समाज की स्त्रियों का चरित्रांकन भी बड़ी संवेदनशीलता के साथ किया है। यह कहना गलत नहीं होगा कि इन आत्मकथाओं में प्रस्तुत दलित स्त्रियों का चरित्र चीवटता से पूर्ण, बेजोड़ और मार्मिक है। ओमप्रकाश वाल्मीकि बचपन की घटना को भूल नहीं पाते हैं- माँ ने भी शेरनी की तरह डटकर जवाब दिया था और जूठन से भरे टोकरे को उसकी ओर फेंकते हुई बोली, इसे उठा के घर ले, कल नारते में बारातियों को खिला देगा... और हम दोनों भाई-बहनों का हाथ पकड़ के तीर की तरह उठकर चल दी। सुखदेव सिंह ने माँ पर हाथ उठाने के लिए झपटा था, लेकिन माँ ने शेरनी की तरह सामना किया था। (जूठन)

दलित स्त्रियों के साहस के मूल में एक ओर संघर्ष से उत्पन्न शक्ति है तो दूसरी ओर सवर्णवादी-पितृसत्तात्मक व्यवस्था के प्रति विद्रोह। सुशीला टाकभौरे के पढ़ाई की लड़ाई उनकी माँ लड़ती है- मेरी पढ़ाई के लिए माँ ने मुझे विशेष सहयोग दिया। उन्होंने मनोयोग से चाहा मैं विशेष योग्यता हासिल करूँ ताकि अच्छी नौकरी कर सकूँ। 1960 में माँ का इस तरह सोचना उनका प्रगति परिवर्तनवादी दृष्टिकोण था। (शिकंजे का दर्द) सचमुच उस जमाने में शिक्षित दलित पुरुषों की संख्या न्यूनतम थी। दलित स्त्रियों की शिक्षा पर तो लोगों का ध्यान जाता ही नहीं था।

दलित स्त्रियाँ भेदभाव और आन्तरिक जातिवाद से मुक्त नहीं हैं। जिसका कारण अशिक्षा, आधुनिक सोच का अभाव है तो भारतीय समाज की जातिप्रथा का प्रभाव भी। सूरजपाल चौहान ने 'सन्तप्त' और 'तिरस्कृत' में इन मुद्दों को उठाया है। साथ ही अनैतिक विवाहेतर सम्बन्धों का बेबाक वर्णन भी किया है। इन आत्मकथाओं के माध्यम से जातिव्यवस्था और पितृसत्ता के दो पाठों में पिस रही दलित स्त्री की दयनीय दशा को देखा जा सकता है। जहाँ समानता का कोई मतलब नहीं, संवैधानिक प्रावधानों का कोई प्रभाव नहीं।

लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली में राजनीति के महत्त्व को नजरअन्दाज नहीं किया जा सकता है। इन आत्मकथाओं में भारतीय राजनीति

की महत्त्वपूर्ण घटनाओं का उल्लेख आता है तो दलित राजनीति का विस्तार से वर्णन। वीरभारत तलवार के अनुसार नेमिशराय ऐसे दलित लेखक हैं जिनकी आत्मकथा में आये राजनीतिक संदर्भों में सिर्फ अम्बेडकर ही नहीं हैं, कांग्रेस, जनता दल से लेकर नक्सलवाद तक के संदर्भ मौजूद हैं। हिन्दी की आरम्भिक आत्मकथाओं में हिन्दू-धर्म राजनीति को महिमामंडित किया गया है तो दलित आत्मकथाओं में इसके विद्रुप पर प्रकाश डाला गया है। भारतीय जातिव्यवस्था की अमानवीयता और शारीरिक आर्थिक शोषण की विभीषिका की जैसी अभिव्यक्ति इन आत्मकथाओं में है, वैसी अन्यत्र दुर्लभ है। उक्त संदर्भ में अपने अपने पिंजरे, जूठन, झोंपड़ी से राजमहल, नागफनी, संतप्त, मेरा बचपन मेरे कन्धों पर, मुर्दहिया, शिकंजे का दर्द का अध्ययन एवं अवलोकन किया जा सकता है। आत्मकथाओं के साथ समूच दलित साहित्य में समकालिन आन्दोलनों की धमक है तो लोकतान्त्रिक अधिकारों की समझ भी।

सवर्णवादी आलोचकों की निगाह दलितों के अन्दर कुंडली मारकर बैठे जातिवाद पर है। आत्मकथाकार इन बातों से बेखबर नहीं हैं। प्रायः सभी आत्मकथाओं में दलितों के अन्तर्विरोध और आन्तरिक जातिवाद की चर्चा है। भंगियों, वाल्मीकियों के आत्मकथन (जूठन, संतप्त, तिरस्कृत, शिकंजे का दर्द) में जाटव-चमारों द्वारा होने वाले उत्पीड़न का उल्लेख कल्पना पर आधारित नहीं है। जखम अपना हो या पराया, छिपाने से इलाज सम्भव नहीं है।

आत्मकथा लेखक अपने जीवन का सिंहावलोकन समय-समाज के साथ करता है। जीवन्त परिवेश लेखक को सर्जनात्मक शक्ति प्रदान करता है। दलित लेखकों का बीता जीवन उपेक्षा-अत्याचार से भरा दर्द का दरिया है। जहाँ शोषक हर वर्ग के हैं, गैरदलित तो दलित भी। शोषण का तरीका परम्परागत है तो आधुनिक भी। जिस मराठी भाषा में दलित साहित्य का उदभव होता है, उसी में दलित आत्मकथायें भी सबसे पहले रची गयीं। निर्मम, कठोर और त्रासदीपूर्ण जीवनानुभव की जो अभिव्यक्ति दलित आत्मकथनों में हो रही है उससे हिन्दी ही नहीं बल्कि पूरा भारतीय साहित्य अछूता रहा है। हांशिए पर धकेले गये समुदाय की पीड़ा, समस्या और कुछ हद

तक संस्कृति को भी सत्ता-साहित्य के केन्द्र में स्थान मिल रहा है। इसे लोकतन्त्र की सफलता समझा जाय। किन्तु यह सच है कि सत्ताधारी वर्ग और तथाकथित सभ्य समाज सदियों से हांशिए के समाज-संस्कृति को भ्रंश-गँवार कहकर उपेक्षित करता रहा है।

लोकसाहित्य और मानवी के विषयों में दलित समाज का लोकपक्ष या तो उपेक्षित रहा है या सतही तौर पर चित्रित। आत्मकथाओं में दलित समाज की श्रम-संस्कृति और लोककलाओं की जीवन्त प्रस्तुति है। अपने अपने पिंजरे में मेरठ के आसपास के नौचंदी एवं अन्य मेलों का सजीव वर्णन मिलता है इनमें गधों का मेला, गोगापीर का मेला, नगरकोट का मेला, छड़ी का मेला, रंडियों का मेला मुख्य है। मामा की बारात एवं चाँदनी रात में बैलगाड़ी से की गयी यात्रा का वर्णन अविस्मरणीय है। मेले, समारोह और हाट सांस्कृतिक ज्ञान और जीवनानुभव के आदानप्रदान का स्थल है। मगर विडम्बना तो देखिये कि ऐसे स्थलों पर भी लोग जाति के पिंजरे से बाहर नहीं निकल पाते हैं। नैमिशरायजी कहते हैं कि, इस भीड़भाड़ भरे मेले में भी तम्बू लगाने की व्यवस्था जातियों के हिसाब से होती है। हर जाति के इलाके बन जाते हैं। लोग अपने आप अपनी जाति के इलाके ढूँढते हुए पहुँच जाते हैं। मुर्दहिया और मेरा बचपन मेरे कन्धों पर में शादी एवं अन्य उत्सवों पर गये जाने वाले गीतों की ध्वनि आत्मकथा तक सीमित नहीं है, भारतीय समाज से होते हुए नारी इतिहास तक जाती है-

भैया को दिने महल अटरियाँ रे। हम को दिया परदेश, अरे बाबुल मेरे।

हम तो बाबुल तेरे आंगन को कूड़ों रे। भोर भए फिंक जाएँ बाबुल मेरे।

हम तो बाबुल तेरे कोठे की चिडिया रे। देर देश उडि जायें बाबुल मेरे।

(मेरा बचपन मेरे कन्धों पर, पृष्ठ 111)

ऐसे मौकों पर झोंपड़ी के दीवारों की पेंटिंग मिट्टी, हल्दी और गेरू से की जाती थी। ऐसी चित्रकारी को कोहबर कहा जाता था। जिसमें केले के पेड़, हाथी, घोड़े, औरत, धनुष-बाण आदि के चित्र मुख्य रूप से बनाये जाते थे। इस चित्रकारी को कोहबर लिखना कहा जाता था। जिसका प्रचलन सवर्ण जातियों में नहीं था। शादी विवाह के अवसरों पर भाड मंडलियों के गायक, तबलचियों, अभिनेता, स्वांग (मसखरे) का वर्णन मनोहारी है। ये कलाकार

कोई प्रोफेशनल नहीं अपितु दलित कृषि मजदूर हुआ करते थे, जो गीत-संगीत और नाटकों के माध्यम से सदियों के दुख दर्द पल भर में उड़ा देते थे। सामाजिक रीति-नीति और कुरीतियों पर लोकगीतों के माध्यम से किया गया व्यंग्य अचूक है- कइसे सपरी हो भईया कइसे सपरी, मीलल हमके बूढवा भतार, होइ हैं कइसे बेड़ा पार। (मुर्दहिया)

मंडलियों में लैला-मजनू, शीरी-फरहाद, सुल्ताना डाकू आदि नाटकों का मंचन करने में दलित कलाकार सिद्धहस्त थे। इन समारोहों में बाना-बनेठी, गदा, मुकदरबाजी, फरी, कलैया एवं कुश्ती जैसी देशी कलाओं का काफी प्रचलन था। ये कलाएँ घराती-बराती के बीच शक्ति प्रदर्शन का माध्यम होती थी। दलित समाज की हर जाति का अलग-अलग लोकनृत्य होता है, यथा चमारउवा नाच, धोबियउवा नाच, गोड ता नाच। उक्त लोकनृत्यों का सम्बन्ध क्रमशः चमार, धोबी और गौड़ जातियों से है। धोबियउवा नृत्य की वह शैली है जिसमें घुंघरू पैर नहीं कमर में बाँधा जाता है। अभाव में गुजर-बसर करने वाले दलित समाज के हृदयगत भाव को इन कलाओं में देखा जा सकता है।

शादी समारोह में मटमंगरा के अवसर पर गाये जाने वाला गीत 'सोने की थाली में जेवना परोसो रामा, जेवना ना जेवै हमार बलमा' आज भी पूर्वांचल के ग्रामीण समाज में सुना जा सकता है। मुर्दहिया मात्र आत्मकथा नहीं है अपितु पूर्वांचल की लोकगाथा है, जिसमें दलित संस्कृति के साथ सवर्ण समाज को भी देखा जा सकता है। समकालीन दलित आलोचना में जितना महत्त्व आक्रोश, विरोध और विवाद को मिला, उससे कहीं अधिक दलित आत्मकथाओं का सांस्कृतिक और लोकपक्ष उपेक्षित रहा। मुर्दहिया के प्रकाशन के बाद इस पक्ष की उपेक्षा असम्भव है। यह तुलसीराम के लोकधर्मी व्यक्तित्व और समाज के बहुरंगी स्वरूप का चलचित्र है। जोगी बाबा, पागल बाबा, हिंगुहारा, चुड़ीहारा, कपड़हारा, मदारी, बाइस्कोपवाला को जीवन्त प्रस्तुति लोकरंग की अदभुत छटा बिखेरती है। जहाँ गरीबी से पीड़ित, अभावग्रस्त दलित समाज पलभर के लिए ही अपने दुःख-दर्द को भूल जाता है। प्रो. चौथीराम के शब्दों में, लोकजीवन का जितना व्यापक परिवेश और उसके जितने विविध लोकरंग लोकगीत, लोकसंगीत, लोकनृत्य

आदि मुर्दहिया में मिलते हैं उतने ग्रामीण जीवन के महान आख्याता प्रेमचन्द के कथासाहित्य में भी नहीं मिलते। (तदभव, अंक-26, पृष्ठ 289) अपने अपने पिंजरे, जूठन, सन्तप्त, तिरस्कृत और मेरा बचपन मेरे कन्धों पर मैं पश्चिमी उत्तरप्रदेश के लोकजीवन की झांकियाँ देखी जा सकती है।

भूतप्रेत, जादू-टोना से आज भी ग्रामीण दलित समुदाय मुक्त नहीं हो पा हैं। कई बार तो स्थानीय देवी-देवता और भूतप्रेत के बीच विभाजक रेखा खींचना कठिन हो जाता है। अनेक अवसरों एवं संस्कारों पर आदिशक्ति मानकर इनकी पूजा की जाती है। इनको प्रसन्न करने के लिए सूअर, मुर्गे, बकरे, शराब का चढ़ावा अनिवार्य है- भीषण गरीबी में भी। ये हिन्दू देवी-देवता से भिन्न हैं जिनका नामोल्लेख सनातन शास्त्रों में नहीं मिलता है, जैसे चमरिया भाई, चामुंडा देवी। दलित समाज पर इसके प्रभाव की चर्चा सभी आत्मकथाओं में मिलती है। ओमप्रकाश वाल्मीकि लिखते हैं, भूतप्रेत की छायाओं के प्रति पूरी बस्ती में अजीब माहौल था। जरा भी तबियत खराब होती तो डोक्टर के बजाय किसी भगत को बुलाया जाता था। भगत के शरीर में देवी-देवता प्रकट हो जाने पर बीमार को दिखाया जाता था। (जूठन)

मुर्दहिया का भूतहा परिवेश लोकजीवन का अभिन्न अंग बनकर सामने आता है। प्रेत-चुडैल, ओझाई, सोखायी-मटुवाही, बिरई लगाने एवं करहा चढ़ाने की प्रक्रिया का वर्णन दृश्यमय है। पढते समय ऐसा लगता है कि घटना आँखों के सामने घट रही है। यथा मटुवाह ओझा की शैली में हिचकते गिनगिनाते आगे-पीछे, दाएँ-बाएँ नाटकीय ढंग से डग भरते घंटों गाते हुए देवी का गुणगान करता रहता। इस प्रक्रिया में देवी प्रसन्न होकर मवाह से पूछती कि आखिर उस मिट्टी की गेंद में कौन-सी वस्तु छिपा कर रखी हुई है। अन्धविश्वास पर आधारित यह प्रक्रिया जालसाजी और धोखेबाजी से युक्त होती थी। जिसमें ओझा-सोखा की पौ बारह होती थी। इस प्रक्रिया द्वारा मानसिक-शारीरिक रोगों एवं प्राकृतिक विपदाओं के निदान का काल्पनिक प्रयास किया जाता था। जिसके मूल में अज्ञानता और अशिक्षा ही है। भुतही पारिवारिक पृष्ठभूमि, अकाल में अन्धविश्वास, भुतनिया नागिन अध्याय के इन शीर्षकों से आत्मकथा की विषयवस्तु का अन्दाजा लगा जा सकता है।

लोगों का ऐसा विश्वास था कि तुलसीराम के दाता को भूत ने लाठी से पीट पीटकर मार डाला था।

दलित आत्मकथाओं के सृजन के मूल में मनोरंजन या कान्ता सम्मत उपदेश नहीं है। दुःखद अनुभवों की अभिव्यक्ति ही इसका प्रतिपाद्य है। परन्तु इसमें लोकजीवन की समग्र झाँकी भी है। जिसमें दलित समुदाय के दुःख-दर्द, हास परिहास, आशा आकांक्षा, वेदना विरोध को देखा जा सकता है। यह समाज सदियों से अभावग्रस्त है। अधनंगे रहने और आधा पेट भोजन करनेवालों की बड़ी संख्या है। इनका निवासस्थान झोपड़ी है या कच्चा मकान। यानी जीवन की मूलभूत सुविधाओं से भी वंचित है यह समुदाय। मधुर व्यंजन, आकर्षक वस्त्राभूषण और भव्य भवन से यहाँ नहीं अछूती है ये आत्मकथाएँ। आत्मकथाओं के करुण दृश्य दलित लोकगीतों में भी देखे जा सकते हैं। सरकारी योजनाओं के प्रभाव बाहरी और दिखावटी हैं क्योंकि इन योजनाओं के केन्द्र में वोट बैंक और जाति आधारित राजनीति है न कि दलित समस्या का समाधान।

लोककलाओं के सृजन और विकास में सामुदायिक चेतना की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है। लोककला और गीत का श्रमजीवी वर्ग से नाभिनाल सम्बन्ध है। दलित समाज जिसका अभिन्न अंग है। यहाँ काम और मौसम के अनुसार गीत बदलते रहते हैं। धान रोपने, गेहूँ काटने, चक्की पीसने के समय का गीत और लय अलग-अलग है। फाल्गुन में फगुआ, चैत में चैती तो सावन में कजरी गायी जाती है। लोकगीत के बिना जीवन का कोई संस्कार सम्पन्न ही नहीं हो सकता। कलाएँ मनोरंजन के साथ थकान को कम करती हैं और श्रम के लिए अतिरिक्त ऊर्जा प्रदान करती हैं। ये सांस्कृतिक ज्ञान के प्रसार में सहायक भी हैं। भूमंडलीकरण की आँधी से लोककलाओं की सुरक्षा जरूरी है। भूमंडलीकरण और उदारीकरण के बाद भारत में दलितों की सामाजार्थिक स्थिति कमजोर हो रही है। आज हिन्दुस्तान सांस्कृतिक गुलामी के दौर से गुजर रहा है। ऐसे दौर में आत्मकथाएँ दलित समाज के तीज-त्यौहार, मेला-उत्सव लोकगीत, लोककला के साथ समूचे सांस्कृतिक परिवेश को प्रस्तुत कर रही हैं। उम्मीद की जानी चाहिए कि इससे दलित समाज की संस्कृति सुरक्षित और संवर्धित होगी।

(साभार: ज्ञानोदय, अगस्त 2015)

ગાંધીજી અને સ્વચ્છ ભારત

ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ કેવળ ગુલામી સામે જ નહીં,
પરંતુ ગંદકી સામે પણ હતો

ડૉ. જયેશ માંડણકા

મહાત્મા ગાંધીના સાર્થ શતાબ્દી વર્ષે (૧૫૦મી જન્મ જયંતી) ઈસવીસન ૨૦૧૯માં સંપૂર્ણ સ્વચ્છ ભારતના નિર્માણનો સંકલ્પ એક યુગકાર્ય સમું અભિયાન છે. ગાંધીજીનાં બે સ્વપ્ન હતાં. સ્વતંત્ર ભારત અને સ્વચ્છ ભારત. સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી ભારતને ગુલામીની બેડીમાંથી તેઓએ મુક્ત કરાવી દીધું પરંતુ સ્વચ્છ ભારતનું તેઓનું સ્વપ્ન અધૂરું જ રહી ગયું! સ્વતંત્રતા માટે વિદેશી શત્રુઓને હંફાવવાના હતા જ્યારે સ્વચ્છતા માટે તો સમગ્ર દેશવાસીઓની માનસિકતા બદલાવાની હતી. આબાલવૃદ્ધ તમામના સ્વૈચ્છિક સહકાર વિના સ્વચ્છ ભારતનું નિર્માણ શક્ય નહોતું, અરે હજીય નથી!

કમનસીબે હજુ આપણે એવી સાર્વત્રિક સભાનતા કેળવી શક્યા નથી! સરકારી કચેરીઓ, જાહેર રસ્તાઓ, સાર્વજનિક સ્થળો અને ખુલ્લા પ્લોટ્સ જાણે કે ગંદકીના આશ્રયસ્થાન બની ચૂક્યાં છે! પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરોને આપણે હંમેશાં દૂષિત કરતાં રહ્યાં છીએ. આપણી આવી માનસિકતા બાબતે ધ્યાન દોરતા ‘મારા સ્વપ્નના ભારત’માં ગાંધીજીએ કહ્યું છે: “રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક સફાઈને આપણે જરૂરી ગુણ માન્યો નથી ને કેળવ્યો નથી. આપણા રિવાજથી અમુક ઢબે નહાઈએ છીએ એટલું જ, બાકી જે નદી, તળાવ કે કૂવાને કાંઠે આપણે શ્રાદ્ધ ને એવા બીજા ધર્મવિધિ કરીએ છીએ, ને જે જળાશયોમાં આપણે પવિત્ર થવાને સ્નાન કરીએ છીએ તેમનું પાણી બગાડતાં કે ગંદું કરતાં આપણને છીત થતી નથી. આપણી આ ખામીને હું એક મોટો દુર્ગુણ ગણું છું.”

આપણી વિચારધારા જ કેવી વિચિત્ર છે, જે સફાઈ કરે તે લોકોને આદર ન મળે, જ્યારે કહેવાતા શ્રેષ્ઠીઓ ઠેરઠેર ગંદકી કરતા ફરે! સ્વચ્છતાના અભિયાનમાં

આખોય સમાજ જોડાય તો જ સફળતા મળી શકે. ગાંધીજી કહેતા “કોઈ પણ મ્યુનિસિપાલિટી કેવળ કર નાખીને કે પગારદાર માણસો રાખીને સ્વચ્છતા અને ગીચતાના સવાલને પહોંચી ન શકે. આ મહત્વના સુધારો તવંગર અને ગરીબ બંનેના પૂરેપૂરા અને મરજિયાત સહકારથી જ થઈ શકે. જો સ્વચ્છતા અભિયાન રાષ્ટ્રીય ચળવળ બને તો જ રાષ્ટ્ર નિર્મળ અને પવિત્ર થઈ શકે.”

ગાંધીજીએ સ્વચ્છતાને સર્વોચ્ચ પ્રાથમિકતા આપી હતી. તેઓ કહેતા “પવિત્રતા પછી તરત જ સ્વચ્છતાનું સ્થાન છે. જેમ આપણું મન અશુદ્ધ હોય તો આપણે ઈશ્વરના આશીર્વાદ ન પામી શકીએ તેમ શરીર અશુદ્ધ હોય તો પણ ન પામી શકીએ. ચાલવાને રસ્તે મેલું નાખવું, થૂંકવું, નાક સાફ કરવું, એ ઈશ્વર પ્રત્યે તેમજ મનુષ્ય પ્રત્યે પાપ છે. તેમાં દયાનો અભાવ છે.”

આવા મહાન આદર્શોથી પ્રેરાયેલી સ્વચ્છતા તેમને મન સ્વતંત્રતાથીય અધિક મૂલ્યવાન હતી. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં સ્વચ્છતાનો આગ્રહી જાહેર જીવનમાં પણ એટલી જ જવાબદારીપૂર્વક વર્તે એ જરૂરી છે તેવું તેઓ કહેતા. આપણા આરોગ્ય, વ્યક્તિગત અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ પર સ્વચ્છતાનો અસરકારક પ્રભાવ પડે છે એવું તેઓ માનતા. તેઓ કહેતા “સુઘડ ઘર જેવી કોઈ નિશાળ નથી.”

સ્વચ્છતાના પાઠ તેઓ પોતાના પરિવારજનો પાસેથી જ શીખ્યા હતા. પોતે પશ્ચિમના દેશોની વિચારસરણી અને જીવન પદ્ધતિની કેટલીક બાબતોના સખત ટીકાકાર હોવા છતાં ગાંધીજી નિખાલસતાથી કબૂલતા કે સ્વચ્છતાનો મહિમા સમજવામાં તેઓ પશ્ચિમના લોકોને અનુસર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે ત્રણ વર્ષ નિવાસ કર્યા બાદ તેઓ

ભારત આવ્યા ત્યારે ભારતમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો હતો. ભયંકર રોગચાળાના એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ રાજકોટમાં ઘરે ઘર ફરીને સૌને સ્વચ્છતાના પાઠ શીખવ્યા હતા.

હિન્દુ મહાસભાની બેઠકમાં ભાગ લેવા મહાત્મા ગાંધી કલકત્તા ગયા ત્યારે સ્વયંસેવકો માટે ત્યાં ઉતારાની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી તે સ્થળે ગંદકી જોઈને તેઓ અત્યંત સ્થગિત થઈ ગયા હતા. ‘સત્યના પ્રયોગો’માં તેનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ લખે છે “ગંદકીનો પાર ન હતો. બધે જ પાણી પાણી થઈ રહ્યું હતું. પાયખાનાં થોડાં જ હતાં. તેની દુર્ગંધનું સ્મરણ મને હજી પજવે છે. સ્વયંસેવકને મેં તે બતાવ્યું. તેણે ઘસીને કહ્યું એ તે ભંગીનું કામ. મેં સાવરણીની માંગણી કરી. પેલો સામું જોઈ રહ્યો. મેં સાવરણી પેદા કરી લીધો. પાયખાનું સાફ કર્યું. પણ એ તો મારી સગવડ ખાતર. ભીડ એટલી હતી ને પાયખાનાં એટલાં ઓછાં હતાં કે દરેક ઉપયોગ પછી તે સાફ થવાં જોઈએ. તેમ કરવું મારી શક્તિ બહારનું હતું. એટલે મેં મારા પૂરતી સગવડ કરી લઈ સંતોષ વાળ્યો. મેં જોયું કે બીજાઓને એ ગંદકી ખૂંચતી નહોતી. રાતની વેળા કોઈ તો ઓરડાની ઓસરીનો ઉપયોગ કરી લેતા. સવારે સ્વયંસેવકને મેં મેલું બતાવ્યું. સાફ કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું. એ સાફ કરવાનું માન તો મેં જ ભોગવ્યું.” આમ ગાંધીજીએ આચરણ દ્વારા સૌને ઉપદેશ આપી દીધો! પારાવાર ગંદકી સામે જોઈ લાચાર થઈ બેસી રહેવાને બદલે એમણે જાતે જ સફાઈ કરી નાખી! આનું નામ ગંદકી સામે, ઝીરો ટોલરન્સ. જ્યાં સુધી ગંદકી સામે આવું ઝીરો ટોલરન્સ આવે નહીં ત્યાં સુધી સ્વચ્છતાના આદર્શો સિદ્ધ નહીં થાય. વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થયેલા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વકીલાત

કરતા નવયુવાને હાથમાં સાવરણો લઈ પાયખાના સાફ કરી જબરી નૈતિક હિંમત અને પ્રતિબદ્ધતા દાખવી હતી!

કલકત્તાથી વારાણસીની મુસાફરી ગાંધીજીએ રેલવેના ત્રીજા વર્ગમાં કરી હતી. રેલવેના ડબ્બામાં તેમણે જે ગંદકી જોઈ તેનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખે છે, “મુસાફરીની કુટેવો ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી સજારૂપ કરી નાખે છે. ગમે ત્યાં થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો નાખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે બીડી ફૂંકવી, પાન જરદો ચાવવા અને તેની પિચકારીઓ બેઠા હોય ત્યાં જ મારવી, ઍઠવાડ ભોંય ઉપર નાંખવો, બરાડા પાડીને વાતો કરવી, જોડે બેઠેલાની દરકાર ન કરવી, ભાષાની ગંદકી સાર્વત્રિક અનુભવ છે.”

ગાંધીજીએ વર્ણવેલી આ રેલવે દુર્દશામાં પાનમસાલાની પડીકીઓ, જંકફૂડનાં પેકેજિસ અને પ્લાસ્ટિક્સનો કચરો ઊમેરવા સિવાય આપણે બીજું શું કર્યું છે ? સો વર્ષ વીત્યા પછીય રેલવે ગંદકીનો પર્યાયમાત્ર બની રહી છે ત્યારે ગાંધીજીના સ્વચ્છતા અંગેના વિચારો અત્યંત પ્રાસંગિક બની રહે છે.

સમગ્ર ભારતનો પ્રવાસ કરતી વેળા એમણે જે જે સ્થળોએ ગંદકી જોઈ ત્યાં તેઓ જાતે જ તેને દૂર કરવા મંડી પડ્યા હતા. તેઓ કહેતા કે “ગામડાઓ ઉકરડામુક્ત હોવાં જોઈએ અને જે મ્યુનિસિપાલિટી પોતાના અસ્તિત્વને સાફ-સુથરા રાખતી નથી તેના અસ્તિત્વનો કોઈ અર્થ નથી.” અનેક પ્રસંગોએ તેઓને અસ્વચ્છ પાયખાનાઓ સાફ કરવા લાગી જતા જોવામાં આવ્યા છે. તેઓ માનતા કે જે કોઈ નાગરિક આવા સ્વચ્છતાના કાર્યમાં જોડાય છે તે જ સ્વરાજનો ખરો અધિકારી બને છે. તેઓએ મંદિરો, નદીઓ, સરોવરો, રસ્તાઓ, જાહેર સ્થળો અને ઘરોને સ્વચ્છ રાખવાની ભારે કવાયત આદરી હતી. તેઓ કહેતા કે નોકરોનાં ઘર તેમના માલિકોનાં ઘર જેટલાં જ ચોખ્ખાં હોવાં જોઈએ.

વીસ વર્ષના વિદેશ નિવાસ બાદ ગાંધીજી કાયમ માટે ભારત પરત આવ્યા ત્યારે ૪૬ વર્ષની ઉંમરે ફિનિક્સ યુવાઓના સહકારથી તેઓએ હરદ્વાર

કુંભમેળામાં મેલું ઉપાડવાની અને જાજરૂ સાફ કરવાની સેવા ઉપાડી લીધી હતી. જેનું મન પવિત્ર હોય તે જ તેના તનને ગંદકી દૂર કરવાના કાર્યમાં હોમી શકે. ગાંધીજીએ પોતાના પરિવારજનોને પણ આગ્રહપૂર્વક સ્વચ્છતાના કાર્યમાં જોડ્યા હતા. તેઓનાં પત્ની અને પુત્રોને પણ કોઈ પણ જાતની સૂગ રાખ્યા વિના સફાઈના યજ્ઞમાં હોમી દીધાં હતાં. આફ્રિકાના તેઓના આશ્રમનું સંડાસ સાફ કરતાં ખચકાયેલાં કસ્તુરબાનું બાવડું ઝાલી ઘરની બહાર કાઢી મૂકવાની હદ સુધી જતા ગાંધીજીના જીવનમાં સ્વચ્છતાનો આગ્રહ અને નમ્રતાથી અન્યની સેવા કરવાની કેવી તાલાવેલી હશે તે સમજી શકાય તેમ છે.

સ્વચ્છ ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવા હવે આપણે જ પહેલ કરવી પડશે. જ્યાં સુધી આપણે ડોલ અને સાવરણો હાથમાં લઈ ગંદકીની સામે જંગે નહીં ચડીએ ત્યાં સુધી આ અભિયાન સફળ થવાનું નથી. જાહેરમાં કચરો સહુ કોઈ ઠાલવે છે પરંતુ બહુ જ ઓછા લોકો તે કચરો હઠાવી બધું સાફ રાખવા મથે છે. આપણા ઘરનો કે શેરીનો કચરો સરકારે નહીં પણ આપણે જ દૂર કરવાનો હોય છે.

ગાંધીજી કહેતા કે સફાઈ કરવી એ શૂરવીરોનું કામ છે. જો આપણે આપણા જ સફાઈ કામદાર બની જઈશું તો આપણી આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ બની જશે. કુશળ સફાઈ કામદાર બનવા માટે શૌર્યચંદ્રક વિજેતા સૈનિકથીય વધુ સાહસની આવશ્યકતા હોય છે.

એકવાર ગાંધીજીના આશ્રમની નજીક રહેતા ગ્રામજનોએ “આ ભંગીનું કામ છે.” એમ કહી ગંદકી દૂર કરવામાં સહયોગ આપવાની ના પાડી ત્યારે મહિનાઓ સુધી ગાંધીજીએ જાતે દરરોજ ડોલ અને સાવરણો લઈ ત્યાંની ગંદકી સાફ કરી હતી. ગાંધીજીની આવી નમ્રતા, સેવા અને સફાઈ ઝુંબેશથી પ્રેરાઈને આશ્રમવાસીઓ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના તમામ પ્રકારનાં સ્વચ્છતાનાં કાર્યોમાં ઉમંગભરે જોડાઈ જતા.

ગાંધી આશ્રમમાં ક્યારેય કચરો જોવા મળતો નહીં. તમામ પ્રકારના કચરા અને

ગંદકીનો લાભદાયી રીતે અલગ અલગ રીતે નિકાલ કરવામાં આવતો. પાકી ગટર વ્યવસ્થા ન હોવા છતાં આશ્રમ માખીઓ અને દુર્ગંધના ત્રાસથી મુક્ત હતો. આમ પોતાના આશ્રમવાસીઓના સહકારથી ગાંધીજીએ સાબિત કરી આપ્યું હતું કે સ્વચ્છતાનાં ઉચ્ચતમ ધોરણો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનને આધારે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે ગાંધીજીએ અંગ્રેજોને ‘ક્વીટ ઇન્ડિયા’ કહ્યું હતું તેમ ગંદકીને પણ ‘ક્વીટ ઇન્ડિયા’ કહી દેવાનો તેઓનો દૃઢ નિર્ધાર હતો. અને તેથી તેઓ જીવનભર એ લક્ષ હાંસલ કરવામાં ભારતીયોનો સહકાર મેળવવા પ્રયાસ કરતા રહ્યા. કમનસીબે આપણે આવા અણમોલ પરિવર્તનના સહભાગી બની શક્યા નહીં! ગાંધીજીએ ભારતીય રેલવે, ગામડાઓ, નદીઓ અને તીર્થોની ગંદકીએ જે દુર્દશા કરી હતી તેનાં વરવાં શબ્દચિત્રો એમના લેખો અને પુસ્તકોમાં આપ્યાં છે. સ્વચ્છ ભારતના દર્શનનો એમનો તલસાટ આપણને એમાં પ્રતિબિંબિત થતો દેખાય છે.

ગાંધીજી પોતાના સમગ્ર જીવન દરમ્યાન ગરીબ-તવંગર, નેતા-અનુયાયી, ભારતીયો-વિદેશીઓ એમ દરેકને સ્વચ્છતાનો મહિમા સમજાવતા રહ્યા હતા. સ્વચ્છ ભારતના નિર્માણથી નાગરિકોનું સ્વાસ્થ્ય જ નહીં પરંતુ દેશના અર્થતંત્ર અને વિશ્વના પર્યાવરણની દશા પણ ચોક્કસ સુધરી શકે.

વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો આ રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વચ્છતા અભિયાનમાં પોતાની સક્રિય ભાગીદારી વડે વ્યાપક જાગૃતિ અને પરિવર્તન આણી શકે. ‘સફાઈમાં ખુદાઈ’ને આપણો ધ્યેયમંત્ર બનાવી પ્રબળ રાષ્ટ્રવાદ જગાવીને આપણે આપણા દેશબાંધવોની સેવા કરવાની આ તક ઝડપી લઈએ.

સ્વચ્છ અને નિરામય ભારતનું નિર્માણ એ આપણી સહિયારી જવાબદારી છે. ચાલો, સંપૂર્ણ સ્વચ્છ ભારતના અભિયાનને સફળ બનાવી આપણા આરોગ્ય, પર્યાવરણ અને ભાવિની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરી લઈએ.

મહિલા અને કાનૂન

પ્રા. ડો. બી. સી. રાઠોડ

મહિલાઓ સાથે સમાજમાં વિભિન્ન પ્રકારના અત્યાચારો, સામાજિક, આર્થિક કે ધર્મ કે લિંગભેદના કારણે ભેદભાવના અનેક કિસ્સા અવારનવાર સામે આવતા રહે છે. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓએ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના ભેદભાવો દૂર કરવા તેમજ તેમના વિકાસ માટે બંધારણમાં કેટલીક ખાસ જોગવાઈઓ કરી છે. સંસદે પણ વિભિન્ન કાયદા ઘડીને સ્ત્રીઓને થતા અત્યાચાર સામે કાનૂનથી રક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ભારતનું બંધારણ ભારતીય ફોજદારી ધારો, ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો અને ભારતીય પુરાવાના કાયદામાં મહિલાઓ સંબંધી કરેલી જોગવાઈઓ સંક્ષિપ્તમાં જણાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ભારતનું બંધારણ

ભારતના બંધારણમાં મહિલાઓ સંબંધી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

(1) અનુચ્છેદ 15(3) - રાજ્ય સ્ત્રીઓ માટે ખાસ જોગવાઈઓ કરી શકશે જેને સમાનતાના અધિકારના અપવાદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. સ્ત્રીઓના હિતમાં ખાસ કાયદો ઘડવામાં કોઈ નિયંત્રણ નથી.

(2) અનુચ્છેદ 39(ડી) - પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાન કામ માટે સમાન વેતનના પ્રયાસ રાજ્ય કરશે.

(3) અનુચ્છેદ 243(ડી)(2) - પંચાયતો માટેની અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટેની અનામત બેઠકોની કુલ સંખ્યાની એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(4) અનુચ્છેદ 243(ડી)(3) - પંચાયતોમાં કુલ બેઠકોની સંખ્યાની એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(5) અનુચ્છેદ 243(ડી)(4) - દરેક સ્તરની પંચાયતોના અધ્યક્ષોના હોદ્દાની કુલ

સંખ્યાના એક તૃતીયાંશ હોદ્દા મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(6) અનુચ્છેદ 243(એસ)(3) - દરેક નગરપાલિકામાં સીધી ભરવાની કુલ બેઠકોની કુલ સંખ્યાની એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ (અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ મહિલાઓ સહિત) માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

ભારતીય ફોજદારી ધારો

અનુચ્છેદ 100 - બળાત્કાર કરવાના આશયે કરવામાં આવેલા હુમલા સામે સ્ત્રીને શરીરના ખાનગી બચાવનો હક મૃત્યુ નિપજાવવા સુધી પહોંચે છે. બળાત્કાર કરવાના ઈરાદે કોઈ વ્યક્તિ સ્ત્રી પર હુમલો કરે તો સ્વબચાવમાં સ્ત્રી હુમલો કરનાર વ્યક્તિનું મોત નિપજાવે તો પણ સ્ત્રી ગુનેગાર ગણાતી નથી.

અનુચ્છેદ 212 - ગુનેગાર હોવાનું પોતે જાણતી હોય છતાં તેવી વ્યક્તિને કાયદેસરની શિક્ષાથી બચાવવાના ઈરાદેથી ગુનેગારને આશરો આપનાર વ્યક્તિ સજાને પાત્ર બનશે.

અપવાદ: ગુનેગાર પત્નીને પતિ આશરો આપે કે ગુનેગાર પતિ પત્નીને આશરો આપે કે છુપાવી રાખે તેને આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે નહીં.

અનુચ્છેદ 228-(એ)- બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીની ઓળખ કે તેનું નામ જાહેર થાય તેવી કોઈ બાબત છાપવામાં આવે કે પ્રસિદ્ધ કરવામાં તે વ્યક્તિ સજાને પાત્ર થશે.

સજા: બે વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 304-(બી)- દહેજ-મૃત્યુ - કોઈ સ્ત્રીનું મૃત્યુ તેના લગ્ન તારીખથી સાત વર્ષ દરમિયાન શારીરિક ઈજા કે દાઝવાથી અથવા સામાન્ય સંજોગો સિવાય થાય અને મૃત્યુ અગાઉ એમ દર્શાવેલ હોય કે તેનું

મૃત્યુ તેના પતિ કે પતિના કોઈ સગા દ્વારા દહેજ સંબંધી માગણી માટે કૂરતાને લીધે થયું હોય તો તે દહેજ-મૃત્યુ ગણાશે અને તે મૃત્યુ તેના પતિ કે સગાંએ નિપજાવ્યું છે તેમ ગણાશે.

સજા: સાત વર્ષથી ઓછી નહીં પણ આજીવન કેદ સુધીની સજા.

અનુચ્છેદ 312 - ગર્ભપાત કરાવવા બાબત

જો કોઈ વ્યક્તિ સ્ત્રીનો જાન બચાવવાના હેતુ માટે શુદ્ધબુદ્ધિથી ગર્ભપાત કરાવ્યો ન હોય તે સિવાય ગર્ભપાત કરાવે તે સજાને પાત્ર છે. આ કલમ હેઠળ સ્ત્રી પોતે પણ દોષિત ગણાય છે.

સજા: (1) ત્રણ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અથવા દંડ અથવા બંને. (2) જો બાળક સ્ત્રીના ઉદરમાં ફરતું થયું હોય તો સાત વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈપણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 313 - સ્ત્રીની સંમતિ વિના ગર્ભપાત

કોઈ વ્યક્તિ સ્ત્રીના ઉદરમાં બાળક ફરકતું થયું હોય કે ન હોય તો પણ સ્ત્રીની સંમતિ વિના ગર્ભપાત કરાવે તો તે સજાને પાત્ર થશે.

સજા: આજીવન કેદ અથવા દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 314 - ગર્ભપાત કરાવવાના ઈરાદાથી કરેલા કૃત્યથી મોત નિપજાવવા બાબત

કોઈ વ્યક્તિ ગર્ભવતી સ્ત્રીનો ગર્ભપાત કરાવવાના ઈરાદે તે સ્ત્રીનું મૃત્યુ નીપજે તેવું કૃત્ય કરે તો તે સજાને પાત્ર થશે.

સજા: (1) દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ (2) જો સ્ત્રીની સંમતિ વિના કે કૃત્ય કર્યું હોય તો આજીવન કેદ અથવા દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 315 - અજાત બાળક જીવતું ન જન્મે અથવા જન્મ્યા પછી મૃત્યુ પામે તેવા ઈરાદાથી કરેલું કૃત્ય. જો કોઈ વ્યક્તિ બાળકના જન્મ પહેલાં એવું કોઈ કૃત્ય કરે જેથી બાળક જીવતું ન જન્મે અથવા જન્મ્યા પછી મૃત્યુ પામે તો તે વ્યક્તિ સજાને પાત્ર છે.

સજા: દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અથવા દંડ અથવા બંને.

અનુચ્છેદ 316 - ગુનાહિત મનુષ્યવધ ગણાય તેવા કૃત્યથી સ્ત્રીના ઉદરમાં ફરકતું થયું હોય તેવા બાળકનું મોત નિપજાવવા બાબત.

જો કોઈ વ્યક્તિ ગુનાહિત મનુષ્યવધ માટે દોષિત થાય તેવા કૃત્યથી સ્ત્રીના ઉદરમાં ફરકતું થયું હોય તેવા બાળકનું મોત નિપજાવે તો તે સજાને પાત્ર થશે.

સજા: દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 318 - મૃતદેહને છૂપી રીતે નિકાલ કરીને જન્મ છુપાવવા બાબત

જો કોઈ વ્યક્તિ જન્મ્યા પહેલાં કે જન્મતી વેળા મૃત્યુ પામેલા કોઈ બાળકના મૃતદેહને છૂપી રીતે દાટી દઈને કે બીજી રીતે તેનો નિકાલ કરીને જન્મ છુપાવે તો તે સજાને પાત્ર થશે.

સજા: બે વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અથવા દંડ અથવા બંને.

અનુચ્છેદ 326-(એ)- એસિડ ફેંકી ગંભીર ઈજાઓ કરવી

જો કોઈ વ્યક્તિ એસિડ ફેંકી ગંભીર ઈજા કરે તો તે સજાને પાત્ર થશે.

સજા: દસ વર્ષથી ઓછી નહીં પણ આજીવન કેદ સુધી લંબાવી શકાય તેવી સજા.

અનુચ્છેદ- 354 - સ્ત્રીની આબરૂ લેવાના ઈરાદાથી હુમલો કરવો કે ગુનાહિત બળ વાપરવું.

સજા: એક વર્ષ સુધી બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ જે પાંચ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાશે અને દંડ.

અનુચ્છેદ 354-(એ)- અસ્વીકાર્ય શારીરિક સ્પર્શ કે અનિચ્છનીય માગણીઓ કરવી.

સજા: ત્રણ વર્ષ સુધીની કેદ જે પાંચ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાશે અથવા દંડ

અથવા બંને.

અનુચ્છેદ 354-(બી)- સ્ત્રીને નગ્ન કરવાના ઈરાદે તેના પર હુમલો કરવો કે ગુનાહિત બળ વાપરવું.

સજા: ત્રણ વર્ષથી ઓછી નહીં પણ સાત વર્ષ સુધીની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 354-(ડી)- સ્ત્રીનો વારંવાર પીછો કરવો કે તેની સાથે અંગત વાતચીત કરી શકે તેવો સંપર્ક સાધવાનો પ્રયાસ કરવો.

સજા: એક વર્ષથી ઓછી નહીં પણ ત્રણ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય તેવી કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 366 - કોઈ સ્ત્રીને લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવા માટે તેનું અપહરણ કે અપનયન કરવું.

સજા: દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ

અનુચ્છેદ 376 - બળાત્કાર

સજા: સાત વર્ષથી ઓછી નહીં પણ આજીવન કેદ સુધી લંબાવી શકાય તેવી કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 376(બી)- પતિ-પત્ની અલગ રહેતાં હોય તે દરમિયાન પતિ દ્વારા બળાત્કાર.

સજા: ઓછામાં ઓછી બે વર્ષ પણ સાત વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય તેવી કેદ.

અનુચ્છેદ 376(ડી)- સામૂહિક બળાત્કાર

સજા: ઓછામાં ઓછી 20 વર્ષની સખત કેદની સજા તથા વ્યક્તિ જીવે ત્યાં સુધી લંબાવી શકાય તેવી આજીવન કેદની સજા અને દંડ.

અનુચ્છેદ 376(ઈ)- વારંવારના બળાત્કારનો અપરાધી

સજા: વ્યક્તિ જીવે ત્યાં સુધી આજીવન કેદની સજા અથવા મૃત્યુદંડ.

અનુચ્છેદ 494 - પતિ અથવા પત્નીની હયાતિમાં ફરીથી લગ્ન કરવાં

સજા: સાત વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 495 - અગાઉનું લગ્ન છુપાવીને બીજું લગ્ન કરવું.

સજા: દસ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 496 - કાયદેસરની વિધિ સિવાય બદદાનતથી અથવા કપટથી લગ્નવિધિ કરવી.

સજા: સાત વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અને દંડ.

અનુચ્છેદ 497 - પરિણીત સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર

સજા: પાંચ વર્ષ સુધીની બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અથવા દંડ અથવા બંને. વ્યભિચારના કેસમાં સ્ત્રીને સજા કરવામાં આવતી નથી પરંતુ તેના પતિને સ્ત્રીના છૂટાછેડા લેવા માટેનું કારણ મળે છે.

અનુચ્છેદ 498 - પરિણીત સ્ત્રીને ગુનાહિત ઈરાદાથી ભગાડી જવી કે રોકી રાખવી.

સજા: બે વર્ષ સુધી બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની કેદ અથવા દંડ અથવા બંને.

અનુચ્છેદ 498(એ)- કોઈ સ્ત્રીને તેના પતિ કે પતિનાં સગાંઓ દ્વારા તેણી સાથે ફૂરતા કરવી.

સજા: ત્રણ વર્ષ સુધીની કેદની સજા અને દંડ.

અનુચ્છેદ 509 - કોઈ સ્ત્રીની લાજ લેવાના ઈરાદે ઉચ્ચારેલા શબ્દ કે ચેષ્ટા કરવી.

સજા: ત્રણ વર્ષની સાદી કેદની સજા અને દંડ.

ફોજદારી કાર્યવાહીનો કાયદો

અનુચ્છેદ 46(4) - અપવાદરૂપ સંજોગો સિવાય કોઈ પણ સ્ત્રીની ધરપકડ સૂર્યાસ્ત બાદ અને સૂર્યોદય પહેલાં કરી શકાશે નહીં. જો અપવાદરૂપ સંજોગોમાં સ્ત્રીની ધરપકડ કરવાની થાય તો મહિલા પોલીસ અધિકારીએ લેખિત અહેવાલ કરીને જે ફર્સ્ટ ક્લાસ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટની હકૂમતમાં ગુનો બન્યો હોય તેમની પૂર્વપરવાનગી મેળવવાની રહેશે.

અનુચ્છેદ - 53(2) - જ્યારે બળાત્કારનો ભોગ બનેલી હોય તેવી સ્ત્રીની તબીબી તપાસ કરાવવાની હોય ત્યારે તે સ્ત્રીની તપાસ નોંધાયેલ સ્ત્રી-તબીબ મારફતે જ કરાવવામાં આવશે.

અનુચ્છેદ 100(2) - જો કોઈ ચીજવસ્તુ માટે સ્ત્રીની જડતી લેવાનું બને તો તે સ્ત્રીની બીજી સ્ત્રીએ પૂરી સભ્યતા સાથે જડતી લેવી જોઈએ.

અનુચ્છેદ 125 - સ્ત્રી પોતાનું ભરણપોષણ કરવા અસમર્થ હોય તેવી પત્ની પોતાનાં

ઔરસ કે અનૌરસ બાળકોના ભરણપોષણ માટે પતિ પાસે દાવો કરી શકે છે. - સ્ત્રી જે સ્થળે રહેતી હોય તે સ્થળની હકૂમત ધરાવતી અદાલતમાં દાવો કરી શકે છે.

અનુચ્છેદ 160 - ગુનાનું અન્વેષણ કરનાર પોલીસ અધિકારી કોઈ ગુના સંબંધમાં કોઈ વ્યક્તિ જો તે ગુના અંગે માહિતી ધરાવતો હોય તો તેને સાક્ષી તરીકે પોલીસ સ્ટેશને હાજર રહેવાનો હુકમ કરી શકે. પરંતુ કોઈ સ્ત્રીને જે સ્થળે તે રહેતી હોય તે સિવાય બીજા સ્થળે હાજર થવાનો હુકમ કરી શકશે નહીં. જ્યાં રહેતી હોય તે જ સ્થળે હાજર રહેવાનો હુકમ કરી શકે.

અનુચ્છેદ 164(એ)- બળાત્કાર કે બળાત્કારના પ્રયાસનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીને તેની સંમતિથી અથવા તેની વતી સંમતિ આપવાને સક્ષમ વ્યક્તિની સંમતિથી ગુનો થયાની માહિતી મળ્યાના ચોવીસ કલાકના સમયમાં તબીબી તપાસ કરાવવાની રહેશે.

અનુચ્છેદ 416 - ફાંસીની સજા કરવામાં આવેલ સ્ત્રી સગર્ભા જણાય તો હાઈકોર્ટ સજાનો અમલ મુલતવી રાખવાનો આદેશ કરશે અને જો હાઈ કોર્ટને યોગ્ય લાગે

તો સજામાં ઘટાડો કરી તે સ્ત્રીને આજીવન કેદની સજા કરી શકે.

અનુચ્છેદ 437 - બિનજામીનપાત્ર ગુનાની આરોપી સ્ત્રી હોય તો અદાલત જામીન પર છોડવાનો આદેશ આપી શકે.

ભારતીય પુરાવાનો કાયદો

Indian Evidence Act, 1872

અનુચ્છેદ 113(એ)- સ્ત્રીની આત્મહત્યામાં મદદગારી અંગે અનુમાન જો કોઈ સ્ત્રીના લગ્ન તારીખથી સાત વર્ષમાં તેણે આત્મહત્યા કરી હોય તો તે આત્મહત્યા તેના પતિ કે સગાંઓની કૂરતાને લીધે થઈ હોય તો તેના પતિએ અથવા તેનાં સગાંએ તે સ્ત્રીને આત્મહત્યા કરવામાં મદદગારી કરી છે તેમ અદાલત અનુમાન કરશે.

અનુચ્છેદ 113(બી)- દહેજ મૃત્યુ અંગે અનુમાન જો કોઈ સ્ત્રીના મરણની તરત જ પહેલાં તેના પતિ કે પક્ષના માણસોએ દહેજની માગણી કરીને તે સંબંધમાં તેના પર કૂરતા આચરી હોય તો તે સ્ત્રીનું મૃત્યુ દહેજના

લીધે થયું છે તેમ અદાલત અનુમાન કરશે. અનુચ્છેદ 114(એ)- બળાત્કારના કેસમાં અનુમાન

જો કોઈ સ્ત્રી બળાત્કારનો ભોગ બનેલી હોય અને આરોપી એમ જણાવે કે તે સ્ત્રીની સંમતિથી તેની સાથે જાતીય સમાગમ કરેલ છે અને સ્ત્રી અદાલતમાં તેના પુરાવામાં એમ જણાવે કે તેણીએ સંમતિ આપી ન હતી, તો અદાલત એવું અનુમાન કરશે કે તે સ્ત્રીએ સંમતિ આપી ન હતી.

આ ઉપરાંત મહિલાઓ માટે આપણાં દેશમાં વિભિન્ન કાયદા પ્રવર્તે છે, જેમાં ઘરેલુ હિંસાથી સ્ત્રીઓને રક્ષણ ધારો 2005, કૌટુંબિક અદાલત ધારો, 1984 પ્રસૂતિ લાભ ધારો 1961, સમાન વેતન ધારો 1976, દહેજ પ્રતિબંધક ધારો 1961, સ્ત્રીઓને બીભત્સ રીતે રજૂ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતો ધારો 1986 સતી થવા નિવારણ અંગેનો ધારો 1987 અનૈતિક વેપાર નિવારણ ધારો 1956, રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચ ધારો 1990 અને બાળકોને જાતીય સતામણીથી રક્ષણ આપતો (પોસ્કો) અધિનિયમ 2012 મુખ્ય છે.

એમ. જી. પટેલ

જેન્ડર અસમાનતા અને યૌન અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય અને અધિકારો વચ્ચે સંબંધ

પ્રા. ઘનશ્યામ પટેલ

જેન્ડર એટલે શું?

દરેક સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષો માટે માપદંડો અને ભૂમિકા પ્રવર્તમાન હોય છે. જે લોકોના સંપૂર્ણ જીવન અને તેમના જાતીય જીવન પર અસર કરે છે. વ્યક્તિની જાતિ તેમના જનન-અંગો દ્વારા નક્કી થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષની સામાજિક ભૂમિકા શીખવવામાં આવે છે, તે કુદરતી નથી. જે સમાજમાં તેઓ રહે છે તેમાં તેઓને પુરુષ અથવા સ્ત્રી તરીકેની સામાજિક ભૂમિકા સમાજ અથવા પરિવાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી હોય છે. દા.ત., જે-તે સમાજનાં સ્ત્રી અને પુરુષોએ કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ અને કઈ નોકરી કરવી જોઈએ, વગેરે.

જેન્ડર ઓળખ એટલે શું ?

જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે તેઓ તેમનાં જનન-અંગોના આધારે તેઓ પુરુષ કે સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય છે. જે બાળકોનાં જનનાંગો સ્પષ્ટપણે પુરુષ કે સ્ત્રી જનનાંગો ના હોય તેમને આંતરજાતિ કહેવામાં આવે છે.

આપણી જેન્ડરની ઓળખ આપણે એક પુરુષ કે સ્ત્રી તરીકે આપણી જાત માટે શું અનુભવીએ છીએ તેના પર આધાર રાખે છે. જો આપણે સ્ત્રીની લાગણી અનુભવીએ તો આપણી જાતીય ઓળખ સ્ત્રીની હોય છે; તેવી જ રીતે જો આપણે પુરુષ તરીકે લાગણી અનુભવીએ તો આપણી જાતીય ઓળખ પુરુષની હોય છે. લગભગ દરેક લોકો સંપૂર્ણપણે તેમને મળેલી જેન્ડરની ઓળખ સાથે સુસંગત હોતા નથી તથા તે પ્રમાણે વર્તતા નથી.

જેન્ડર સમાનતા એટલે શું?

જેન્ડર સમાનતા ત્યારે આવે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષને તકો, કામનું ભારણ અને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક

સત્તા સમાન રીતે મળેલાં હોય. જેન્ડર સમાનતા અને જેન્ડરની ભૂમિકામાં બદલાવ લાવવાથી દરેક વ્યક્તિને તેમની પૂર્ણ ક્ષમતાથી વિકસવાની તકો મળશે. સ્ત્રી, પુરુષ અને TG (ટ્રાન્સજેન્ડર) વચ્ચે સમાનતા માનવ અધિકારનો હિસ્સો છે. એચઆઈવીની રોકથામ, બાળલગ્નનો અટકાવ, અનિચ્છનીય ગર્ભાવસ્થામાં ઘટાડો અને સુરક્ષિત ગર્ભાવસ્થા માટે જેન્ડર સમાનતા અનિવાર્ય છે.

જેન્ડર ભૂમિકા રોજિંદા જીવનમાં કેવી રીતે અસર કરે છે?

જેન્ડર અસમાનતા જીવનના પહેલુને અસર કરે છે, જેમ કે કુટુંબ, સમુદાય અથવા રાજનીતિને લગતા નિર્ણયોમાં સહભાગી થવામાં, મૂળભૂત સેવાઓ, સહાય અને સંશોધન મેળવવામાં, કુટુંબની અપેક્ષાઓમાં, કુટુંબ તરફથી મળતાં સંસાધનો અને સ્વતંત્રતામાં, આપણી જાતીયતાને લગતી સ્વતંત્રતા અને સ્વસ્થ યૌન અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય મેળવવામાં. જેન્ડર ભૂમિકાઓ ભજવવામાં જડતા દાખવવામાં આવે તો તેની અસર લોકોના એકબીજા સાથેના વ્યવહાર પર પડે છે. આ ઉપરાંત તેને કારણે અત્યાચાર અને અનેક સામાજિક સમસ્યા પણ ઊભી થાય છે.

જેન્ડરની ભૂમિકા અને અપેક્ષાઓ જીવનની શરૂઆતથી જ આકાર પામવા લાગે છે. છોકરા અને છોકરીઓનો ઉછેર તથા કુટુંબીજનો, સમુદાય અને સહમિત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થતી મદદ પણ જેન્ડર ભૂમિકાને પ્રભાવિત કરી શકે છે. કિશોરાવસ્થા દરેકના જીવનનો એક મહત્વનો સમય છે. સામાન્ય રીતે આ સમયગાળા દરમ્યાન જેન્ડર ભૂમિકાના નિયમોનું પાલન કરવા માટે કિશોર/કિશોરી પર દબાણ લાવવામાં આવે છે.

જેન્ડર આધારિત ભેદભાવ શું છે?

સમાજમાં જે સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ અથવા અન્ય લોકો જેઓ જેન્ડર ભૂમિકાનું પાલન નથી કરતાં તેમને એકલા પાડવામાં આવે છે તથા તેમને મહેણાં-ટોણા મારવામાં આવે, ધમકી આપવામાં આવે છે. કમનસીબે જે સ્ત્રીઓ, છોકરીઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ, જેઓ જે પ્રભાવી જેન્ડર માપદંડોનું પાલન નથી કરતાં તેમના માટે સમાજમાં લાંછન, ભેદભાવ અને અસ્વીકાર મોટા પાયે વ્યાપક છે. આવા લાંછન, ભેદભાવ અને અસ્વીકાર લોકોને નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેમના માનવ અધિકારોનું હનન થાય છે.

જેન્ડર અસમાનતાને પરિણામે સ્ત્રીઓનું પોતાના શરીર પર નિયંત્રણ ઓછું હોય છે. પોતાના શરીર પર નિયંત્રણ રાખવું એનો અર્થ એ પણ થાય છે કે ક્યારે અને કેવી રીતે જાતીય સંબંધ રાખવો. ક્યારે ગર્ભ ધારણ કરવો કે ન કરવો અને પોતે કેવો દેખાવ કરવો અને કેવાં કપડાં પહેરવાં તે નક્કી કરી શકે છે.

જે લોકો તેઓની જાતીય ઓળખના કારણે બાકાત રહેલાં છે અને જેઓ આ મુખ્ય જેન્ડરના માપદંડોનું પાલન નથી કરતાં તે લોકો બહિષ્કાર અને ભેદભાવ અનુભવે છે. જે તેમની સાથે હિંસા અને શોષણ માટેની સંભાવના વધારે છે અને તેમને તેમની પોતાની જાતને સુરક્ષિત અને સ્વસ્થ રાખવાની અને શક્તિને મર્યાદિત કરે છે.

જેન્ડરના માપદંડોને કારણે છોકરાઓ અને છોકરીઓને શિક્ષણ મેળવવામાં ભેદભાવ ઊભો થાય છે તેને કારણે તેઓની યૌન અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય અને જીવનકૌશલ્યની માહિતી મેળવવા પર પણ મર્યાદા આવી જાય છે.

જેન્ડર અસમાનતાના પરિણામે નાની ઉંમરમાં લગ્ન અને નાની ઉંમરમાં

ગર્ભવિસ્થા જોવા મળે છે. સામાજિક અપેક્ષાઓ, રિવાજો અને સત્તાની અસમતુલાને પરિણામે છોકરીઓને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાંથી બાકાત રાખવામાં આવે છે. જે તેમના જીવન પર અસર કરે છે.

યુવાન છોકરીઓનાં લગ્ન તેમની કાનૂની લગ્નની ઉંમર 18 વર્ષ પહેલાં કરવામાં આવે છે. નાની ઉંમરમાં લગ્નના કારણે યુવાન સ્ત્રીઓના ફક્ત માનવ અધિકારનું ઉલ્લંઘન નથી પરંતુ આ બાબતો તેમના યૌન અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય, ગર્ભવિસ્થા અને પ્રસૂતિમાં જોખમ અને જટિલતાઓ ઊભી કરી શકે છે.

દરેક વ્યક્તિને જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવાનો અને તેમના જીવન પર અસર

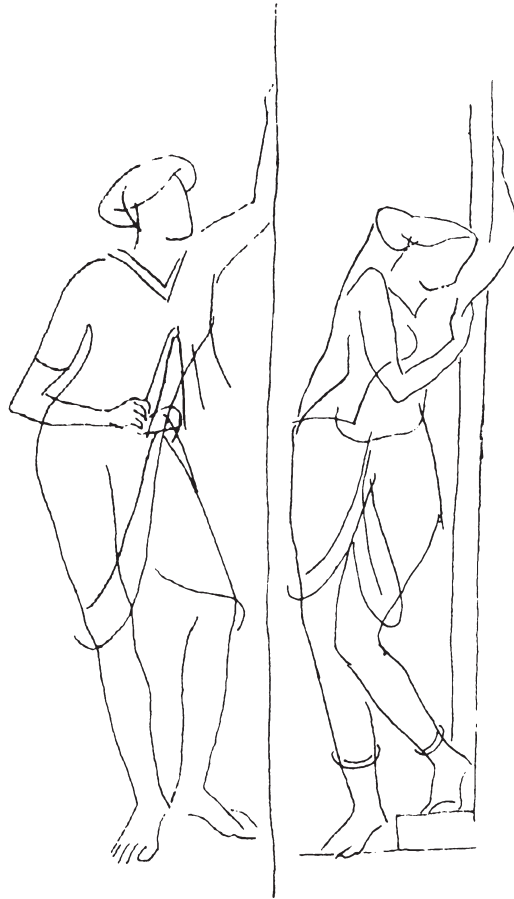
કરી શકે તેવા નિર્ણયો લેવાનો અધિકાર છે. જેન્ડરના માપદંડો કેટલાંક જૂથોની નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં તેમજ રાજકીય પ્રક્રિયાઓમાં ભાગીદારી લેવામાં મર્યાદા ઊભી કરે છે.

ઘણા સમુદાયોમાં જેન્ડરના માપદંડો સ્ત્રીઓની મુક્તપણે તેમના સમુદાયોમાં હરવા-ફરવાની ક્ષમતા પર પ્રતિબંધ હોય છે. છોકરીઓને સામાન્ય રીતે ઓછી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે અને ઘણી વખત જે સ્ત્રીઓ એકલી રહે છે તેવી સ્ત્રીઓને ખરાબ ગણવામાં આવે છે. આ બાબતો તેમની માહિતી અને સેવાઓ મેળવવા માટેની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે.

આપણા સમાજમાં ગર્ભવિસ્થા દરમ્યાન ગર્ભનું લિંગ-પરીક્ષણ અને પરીક્ષણને

આધારે ગર્ભને રાખવો કે પછી ગર્ભપાત કરાવવો તે નક્કી કરવામાં આવે છે, તેને કારણે સમાજમાં દીકરી કરતાં દીકરાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. (હાલ ભારતમાં કાયદાકીય રીતે ગર્ભપરીક્ષણ કરાવવું તે ગુનો છે.) પુરુષનું સ્ત્રી ઉપર નિયંત્રણ અને આધિપત્ય જેન્ડર અસમાનતા સામાન્ય રીતે અત્યાચારમાં પરિણમે છે. જે જેન્ડર આધારિત અત્યાચાર તરીકે ઓળખાય છે. જાતીય વ્યવહારમાં બળજબરી એ પણ અત્યાચારનું જ એક સ્વરૂપ છે.

દરેક વ્યક્તિને ભેદભાવથી મુક્ત જીવન જીવવાનો અધિકાર છે. આપણે સાથે મળી એકબીજાના અધિકારનો આદર કરીએ અને કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે ભેદભાવ કે અત્યાચાર ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરીએ.

ડૉ. આંબેડકર એકના...

અનેકના કે અસંખ્યના

પ્રા. દિનેશ. જે. કણઝરિયા

વિશ્વના તમામ વિદ્વાનો, સુધારકો કે મહામાનવને જન્મદિન કે ચરણદિને યાદ કરવામાં આવે છે. યાદ કરવાનો હેતુ અંગત હિત, લાભ કે સ્વાર્થનો હોય છે. આવી અસંખ્ય ઘટનામાં હું પ્રો. દિનેશ જે કણઝરિયા વાચકવર્ગને પ્રશ્ન પૂછું છું કે ડૉ. આંબેડકર કોના છે?

એકના છે... અનેકના છે... કે અસંખ્યના છે...

કારણ કે રાજકીય પક્ષ કે સમાજના અમુક વર્ગના લોકો આંબેડકર અમારા છે, અમારો અધિકાર છે. શું આવું હોઈ શકે ખરું! ના, આંબેડકરસાહેબે જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં કર્મ અને વિચારોની છાપ છોડી છે. જે આજે પણ પ્રત્યેક માનવના માનસમાં જીવંત છે. કર્મશીલ માનવ ક્યારેય કોઈ એકના હોતા નથી, તે અસંખ્યના જ હોય છે, જેની અનુભૂતિ આંબેડકરે દર્શાવેલા વિચારો પરથી થાય છે. ડૉ. આંબેડકરનો હેતુ તો સંપૂર્ણ સમાજને અસ્પૃશ્યતાની જાળમાંથી મુક્ત કરાવવાનો અને હિંદુ સમાજને એકાત્મ બનાવવાનો હતો. તેમની નિશ્ચિત ધારણા બનાવાના લીધે હિંદુ સમાજમાં રહીને હિંદુ સમાજમાં પરિવર્તન તેમજ તેને માટે કરવામાં આવનાર, અસ્પૃશ્યોનું કાર્ય એ અખિલ ભારતીય હિંદુ સમાજના સુધારાનું કામ છે.

- પૂણે કરાર પછી મહાત્મા ગાંધીએ ડૉ. આંબેડકરના સહયોગથી અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવાનું કાર્ય કરવા માટે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

- 20મી જુલાઈ, 1924ના રોજ તેમણે જે “બહિષ્કૃત હિતકારણી સભા”ની સ્થાપના કરી તેમાં ઉચ્ચવર્ણીય સમાજના લોકોને પણ યોગ્ય સ્થાન આપ્યું હતું. સર ચીમનલાલ આ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. આંબેડકર પોતે સભાના કાર્યકારી અધ્યક્ષ હતા.

- બાબાસાહેબ આંબેડકરે ‘પીપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટી’ પણ કરી હતી.

- ડૉ. આંબેડકરના સામાજિક ક્રાંતિના માર્ગમાં હિંદુ ધર્મમાં સુધારા કરવાની લાગણીને કારણે ‘ચવદાર તળાવ’ના દુઃખદ અનુભવ પછી તેમણે અસ્પૃશ્યોને હિંદુ ધર્મમાં માનવતાપૂર્ણ અને પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન અપાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. આ રીતે સમાજના લોકોને સાથે રાખીને કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

અસ્પૃશ્ય વર્ગને મનુષ્ય તરીકે સમાજજીવનના અધિકારો, ન્યાય અને સન્માનનું સ્થાન અપાવવા માટે બાબાસાહેબ સમાજજીવનના એક અગ્રણી હતા. ડૉ. આંબેડકરના મત પ્રમાણે રાજનીતિમાં પ્રવેશનો અર્થ છે, રાજકીય (Political) પક્ષ બનાવવો. રાજકીય પક્ષ વિના રાજનીતિ નિરુપયોગી હશે આ મતથી તેમણે બે પક્ષો ‘સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ અને શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશન’ બનાવ્યા, એ પછી ત્રીજા પક્ષ રિપબ્લિકન પક્ષના કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો હતો.

- ઈ.સ.1952માં થયેલી ચૂંટણી વખતે બાબાસાહેબ મુંબઈથી શે.કા. ફેડરેશનના ઉમેદવાર હતા.

- 1942માં ‘અખિલ ભારતીય શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશન’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એ સમયમાં ગવર્નર જનરલના કાર્યકારી મંડળમાં ડૉ. આંબેડકરને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા.

- પક્ષીય સંકુચિતતાથી પર થઈને અને વખત આવતાં પોતાનો રાજકીય પરાજય સ્વીકારીને પણ એમણે એ મૂલ્યોનું રક્ષણ કર્યું એટલે જ સમય આવ્યે પોતાની બૌદ્ધિક શ્રદ્ધાને આધારે નહેરુ મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામું આપવામાં એમને કોઈ મુશ્કેલી ન પડી. ડૉ. આંબેડકર રાજનીતિ કરતી વખતે કેવળ પોતાના પક્ષ અથવા દલિત સમાજ (society)નો વિચાર ન કરતા તેઓ સંપૂર્ણ સમાજનો, રાષ્ટ્રનો વિચાર કરતા હતા.

- બાબાસાહેબ ‘સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ’ અને શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ ફેડરેશન પક્ષ સ્થાપ્યા અને

ચલાવ્યા. રિપબ્લિક પક્ષ એમના મૃત્યુ પછી એમની કલ્પના અનુસાર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી શકનારી એક શક્તિ તરીકે દલિત વર્ગને તેમણે ભારતીય રાજનીતિમાં સ્થાન અપાવ્યું છે.

આંબેડકર રાજકીય કાર્યની જેમ જ અસ્પૃશ્યોની આર્થિક (Economic) માટે જે ચિંતન અને બંધારણીય સંઘર્ષ કર્યા એનું એમના જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન છે. ડૉ. આંબેડકરે સમાજશાસ્ત્ર ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્રના અધ્યયનને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. એમનો નિબંધ “રૂપયાયા પ્રશ્ન ઉદગમ આણિ વિકાસ” એ અધ્યયન અને ચિંતનનું જ પરિણામ છે. આ ગ્રંથમાં ભારતીય અર્થશાસ્ત્રના જનક મનાતા ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ લખનારા રોમેશચંદ્ર દત્ત, જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલ મેજર વગેરે વગેરે વિદ્વાનોના વિચાર પર સંશોધન કરતી વખતે બાબાસાહેબે એમના પોતાના વિચારો સાથેની મતભિન્નતા પ્રગટ કરી હતી.

- અસ્પૃશ્યોની આર્થિક ઉન્નતિની બાબતમાં બાબાસાહેબ આગ્રહી હતા. અસ્પૃશ્યોની આર્થિક સમસ્યાઓ સાથે જોડાયેલા હરિજનોની વંશપરંપરાના સવાલને હલ કરવા માટે બાબાસાહેબ મુંબઈ વિધાનસભામાં એક વિધેયક લાવ્યા અને તેનો પ્રચાર ‘બહિષ્કૃત ભારત’ના માધ્યમ દ્વારા કર્યો હતો. એ સમયે બાબાસાહેબ મુંબઈ વિધાનસભાના નિયુક્ત સભાસદ હતા.

- બાબાસાહેબે ઈ.સ. 1936માં સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ બનાવ્યો હતો. એના ઘોષણાપત્રમાં એમણે દલિતોના આર્થિક વિકાસસંબંધી પોતાની નીતિને સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત કરી હતી.

બંધારણ સમિતિની રચના કેવી રીતે થાય તેનું સ્વરૂપ કેવું રહે વગેરે બાબતમાં ડૉ. આંબેડકરનો વિચાર સ્પષ્ટ હતો. બંધારણ

સમિતિ અને સંસદનું સ્વરૂપ ભિન્ન હોય છે. ડૉ. આંબેડકર કહે છે, બંધારણ સમિતિ બનાવતી વખતે કોઈ પણ પ્રકારનો પક્ષપાત કરવાનો હેતુ નહોતો.

ત્રણ વર્ષ સુધી બંધારણ પર ચર્ચા થઈ અને લગભગ 63,96,729 રૂપિયાનો વ્યય થયો. બંધારણ સમિતિમાં કુલ 11 ચર્ચાસત્રો થયાં. 2 વર્ષ 11 મહિના 18 દિવસ સુધી કામકાજ ચાલ્યું. બંધારણ પ્રત્યક્ષપણે 26 જાન્યુઆરી 1950થી અમલમાં આવ્યું.

બંધારણ સમિતિ સામે ભાષણ કરતાં ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું કે બંધારણ બનાવવાના બે ઉદ્દેશ છે:

(1) રાજકીય જનતાંત્રિક પ્રણાલીને રૂઢ કરવી.

(2) આર્થિક લોકશાહીના ઉદ્દેશોનો સમાવેશ કરી એ ઘોષણા કરવી કે કોઈ પણ સરકાર સત્તામાં આવે તે આર્થિક લોકશાહી લાવવા માટે બંધાયેલી રહેશે.

બાબાસાહેબે 365 અનુચ્છેદ અને 8 અનુસૂચિવાળું બંધારણ તૈયાર કર્યું. દલિતો અને જનજાતિઓ માટે યોગ્ય નીતિ બાબાસાહેબે સર્વસામાન્ય કરાવી આ દૃષ્ટિએ તેમણે દર્શાવેલા અનુચ્છેદ જોવા જઈએ.

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ હિંદુઓનું સંગઠન છે, જે અખિલ ભારતીય સંગઠન છે. ડૉ. આંબેડકરને રષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની સંપૂર્ણ માહિતી હતી. સંઘના સ્વયંસેવકોનો એમની સાથે નિત્ય સંપર્ક હતો. તેઓ સ્વયંસેવકો સાથે અવારનવાર ચર્ચા કરતા હતા.

વિભિન્ન પ્રયત્નોની નિષ્ફળતાને કારણે પોતાના સમાજને એક નિર્ણાયક અને સકારાત્મક દિશા આપવા માટે તેમણે 14 ઓક્ટોબર, 1956ના દિવસે પોતાના

લાખો અનુયાયીઓ સાથે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લેવાની અને હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાની જાહેરાત કરી.

બાબાસાહેબે સ્વયં સ્વીકાર કર્યો છે કે એમને પહેલેથી જ બૌદ્ધ ધર્મ ખૂબ પ્રિય હતો. પરદેશમાં અભ્યાસ કરતી વખતે એમણે બૌદ્ધ ધર્મનું પર્યાપ્ત અધ્યયન કર્યું હતું. ત્યારે જ વિષમતા આધારિત હિંદુ ધર્મ અને સમાનતાનું સમર્થન કરનારા બૌદ્ધ ધર્મ વચ્ચેનું અંતર એમના ધ્યાનમાં આવી ગયું.

નરહર કુરુંદકરના મતે- “બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારીને બાબાસાહેબ પોતાના ધર્મનિષ્ઠ મનને સમતા આંદોલનનો આધાર આપવાની સાથે જ રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય કાર્ય કરવાની પોતાની ઈચ્છાને પૂરી કરતા હતા.”

1950 મે મહિનામાં જ શ્રીલંકામાં આયોજિત બૌદ્ધ ધર્મ પરિષદમાં તેઓ નિરીક્ષક તરીકે હાજર રહ્યા હતા. ત્યાંના અસ્પૃશ્યોને તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારવાનો સંદેશ આપ્યો. જુલાઈ 1950માં વરલીના બુદ્ધ મંદિરના ઉદઘાટન સમારોહ પ્રસંગે તેમણે બાકીનું જીવન ભગવાન બુદ્ધની સેવામાં સમર્પિત કરવાની ઘોષણા કરી. 1955માં ભારતીય બૌદ્ધ જન સભાની મુંબઈમાં સ્થાપના કરી.

બાબાસાહેબે પોતાના સમાજની આત્મપ્રસ્થાપના માટે શિક્ષણ સંગઠન, સંઘર્ષની ત્રિસૂત્રીના માધ્યમથી પોતાના જીવનના સાર્વજનિક કાર્યનો જે અખંડ મહાયજ્ઞ ચાલ્યો. એક લડાયક પત્રકાર, અડગ નેતૃત્વનો ગુણ ધરાવતા પરાક્રમી સંગઠનકર્તા, સામાજિક અનુભૂતિ ધરાવતા અર્થશાસ્ત્રી, કુશળ કાયદાપંડિત, ભારતનું બંધારણ બનાવનારા આધુનિક સ્મૃતિકાર,

દલિત સમાજને રાજકીય શક્તિ તરીકે વિકસિત કરનારા રાજનેતા, કર્તૃત્વવાન પ્રશાસક, ધર્મવેત્તા જેવાં બહુવિધ પાસાંથી ડૉ. આંબેડકરનાં અનેક વ્યક્તિત્વ જોવા મળે છે.

અનેક વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ ડૉ. આંબેડકરને સાર્થક મહામાનવ કહ્યા છે.

સંસ્કૃત ભાષા વિશે બાબાસાહેબના મનમાં બહુ જ આદર હતો, એમને શીખવા ન મળી એનું એમને દુઃખ હતું. ડૉ. આંબેડકર દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના વિષયમાં સૂચવાયેલા સુધારાનો સ્વીકાર ન કરાયો. સંવિધાનની આઠમી અનુસૂચિમાં એને માત્ર એક ભારતીય ભાષાનું સ્થાન અપાયું.

ડૉ. આંબેડકરની ઈચ્છા હતી કે સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાની બાબતમાં શેતકરી કામદાર ફેડરેશનના ક્રાંતિકારી મંડળમાં 10 સપ્ટેમ્બર, 1949ના રોજ પ્રસ્તાવ પારિત થઈ જવો જોઈએ.

બાબાસાહેબે હંમેશાં બ્રહ્મણ્ય (બ્રાહ્મણપણા) નો જ વિરોધ કર્યો હતો.

બાબાસાહેબ જણાવે છે કે-“બ્રાહ્મણવાદી વૃત્તિથી મુક્ત બ્રાહ્મણોનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ, મહત્ત્વ જન્મનું નથી, ગુણનું છે, વાસ્તવમાં આ જ મૂળભૂત બૌદ્ધ તત્ત્વ છે.”

દુનિયામાં 200થી વધુ દેશો છે જેમાંથી 170 મુખ્ય દેશોના બંધારણની જાણકારી શ્રી એમ.વી. પાયલીએ પોતાના ગ્રંથમાં આપી છે. એટલે બંધારણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો શક્ય છે. આમાંથી કેટલાંક બંધારણ સુગઠિત છે. કેટલાંક લચીલાં છે. સુગઠિત બંધારણમાં સુધારા અને સુલભ નથી હોતા. આ બંધારણનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ અમેરિકા છે. અમેરિકાના બંધારણમાં સુધારા કરવાની પ્રક્રિયા ઘણી બધી ગૂંચવાડાભરી છે.

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુક્ત વિશ્વ વિદ્યાલય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદનું અભ્યાસકેન્દ્ર નં.0128

મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, સોલા, અમદાવાદ-60 અમારે ત્યાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના B.A., M.A. અને PhD.ના અભ્યાસક્રમ સાથે વિવિધ ડિપ્લોમા અને સર્ટીફિકેટ કોર્સ જેવા કે CCC, CIC, CFN વગેરે ચાલે છે. માહિતી અને માર્ગદર્શન માટે રૂબરૂ મળો. ઈનસર્વિસ સરકારી કર્મચારીઓ માટે CCC, CCC+ની ટ્રેનિંગ આપવામાં આવે છે.

પ્રોગ્રામ ઈન-ચાર્જ - સંયોજક - ડૉ. રમેશભલાદુર સિંહ

ભારતના આદિવાસીઓની સાંપ્રત સમસ્યાઓ

પ્રા. હિના પટેલ

ભારતીય સમાજને સમજવા માટે મુખ્ય ત્રણ ઘટકોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય: (૧) આદિવાસી સમાજ, (૨) ગ્રામીણ સમાજ, (૩) નગર સમાજ.

સાંસ્કૃતિક સ્તરને લક્ષમાં રાખીને ભારતીય સમાજ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે, ભારતમાં સામાન્ય ગ્રામજનોથી તદ્દન ભિન્ન, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક રીતે સંપૂર્ણપણે વિકાસ ન પામેલા એવા આદિવાસીઓને અનુસૂચિત જનજાતિઓ તરીકે ઓળખાય છે. ભારતના આદિવાસીઓ જુદા-જુદા ભૌગોલિક વિસ્તારમાં વસે છે. આદિવાસી પ્રજા સમગ્ર ભારતીય સમાજરચનાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તે દેશના સામાન્ય શહેરી અને ગ્રામીણજનોથી એકંદરે વિકાસમાં પાછળ જીવન જીવે છે. કેટલાક આદિવાસીઓ સભ્ય સમાજના સંપર્કમાં આવ્યા છે તો કેટલાક અલગતામાં વસવાટ કરે છે. સભ્ય સમાજના સંપર્કને કારણે અને અભાવને કારણે આદિવાસી સમાજમાં કેટલીક સમસ્યાઓ ઉદભવી છે. આ સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે જુદા-જુદા નિષ્ણાતોએ જુદા-જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે. ભારત સરકારે આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ હલ કરવા તેમના વિકાસ માટે તેમને ભારતના અન્ય નાગરિકની હરોળમાં લાવવા માટે સંગઠિત કર્યા છે, છતાં તેઓ મહદ્ અંશે ભારતના અન્ય નાગરિકોના ધાર્યા મુજબનો વિકાસ સાધી શક્યા નથી. આથી સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓએ તેમના માટે તકો પૂરી પાડી છે. આથી ધીમે ધીમે તેઓમાં નવાં પરિવર્તનો દેખાવા લાગ્યાં છે.

ભારતનાં જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં બધી મળીને આશરે ૨૧૨ જેટલી આદિવાસી જાતિઓ વસે છે. દેશની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં આદિવાસીઓની વસ્તી

લગભગ ૮ ટકા જેટલી છે.

અભ્યાસ પદ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર ગૌણ માહિતી આધારિત છે. આ માટે આદિજાતિ આનુષંગિક વિવિધ પુસ્તકો અહેવાલો અને સરકારશ્રી દ્વારા પ્રગટ થયેલા સાહિત્યનો આધાર લીધો છે.

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય હેતુ આદિવાસીઓની વિવિધ સમસ્યાઓ તપાસવાનો છે. આ ઉપરાંત આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કઈ રીતે લાવી શકાય તે દર્શાવવાનો છે.

I

આદિવાસીઓની વ્યાખ્યા:

● જેકીલ્સ અને સ્ટર્ન: “આદિવાસી ગ્રામસમુદાયનો બનેલો એવો સંકુલ છે. જે સમાન પ્રદેશ, ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. તેમજ તેઓ આર્થિક અને પરસ્પર ઓતપ્રોત થયેલા હોય છે.”

● મુકરજી: “આદિવાસી પ્રાદેશિક જૂથ છે. જે પ્રદેશ, ભાષા, સામાજિક નિયમો અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં સમાનતા ધરાવે છે.”

● મજુમદાર: “આદિવાસી એ પ્રાદેશિક જોડાણ ધરાવતું આંતર્વિવાહી સામાજિક જૂથ છે. જેમાં કાર્યોના વિશેષીકરણનો અભાવ હોય છે. ભાષા કે બોલીની સમાનતા હોય છે. અન્ય આદિવાસી કે જ્ઞાતિથી તેઓ સામાજિક અંતર ધરાવે છે અને તેઓ આદિમ પ્રજાલિકાઓ, માન્યતાઓ તથા રિવાજને અનુસરે છે.”

ટૂંકમાં, જે લોકોનો અનુસૂચિત જાતિ ને જનજાતિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેઓને આદિવાસી તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ.

ભારતના આદિવાસીઓમાં વિવિધ

સામાજિક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે રાષ્ટ્રના દરેક ભાગને સક્રિય બનાવવો જરૂરી છે. જેથી આદિવાસીઓ પણ રાષ્ટ્રનાં કામમાં પોતાનો ફાળો આપી રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરી શકે. આથી આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ પ્રતિ સભાનતા અને હલ કરવાના પ્રયત્નો સતત ચાલુ છે.

આદિવાસીઓના જીવન પર એક તરફ હિન્દુ સભ્યતા અને બીજી તરફ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો પ્રભાવ પડ્યો છે. આ બંને સભ્યતાઓ આદિવાસીઓ માટે વિદેશી છે. આ નવી સભ્યતાની સાથે અનુકૂળનની સમસ્યા આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે.

બહારના સમૂહ દ્વારા આદિવાસીઓનું શોષણ થઈ રહ્યું છે. શિક્ષણમાં પછાત હોવાને કારણે કેટલીક સમસ્યાઓ પેદા થઈ છે.

બ્રિટિશ શાસનકાળથી જ આદિવાસી વિસ્તારોમાં નવી શાસનપદ્ધતિઓને અપનાવવામાં આવી હતી જેને કારણે કચેરી સંબંધી અધિકારી, કલ્યાણ અધિકારી વગેરેએ તેઓના જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મોટા ભાગમાં આદિવાસી તેઓની સંસ્કૃતિથી અપરિચિત હતા જેને કારણે સમસ્યા સુધારવાને બદલે વધારે બગડી અને તેઓમાં અસંતોષનું વાતાવરણ ઊભું થયું. તેઓના અજ્ઞાતપણાનો ફાયદો વ્યવસ્થાપકો ઉઠાવે છે. આમ, આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ સીધી અને સરળ નથી, વિસ્તૃત અને જટિલ છે. તેઓએ આચાર-વિચાર, રહેણી-કરણી, રીત-રિવાજ, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, લલિતકલા વગેરે સંબંધિત છે. બહારની સંસ્કૃતિનાં પ્રભાવથી પોતાની સંસ્કૃતિથી દૂર થતા જાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં શોષણનો ભોગ બની રહ્યા છે. પોષણદાયક ખોરાક ન મળતાં રોગના ભોગ બને છે. આત્મનિર્ભર અને

સ્વાવલંબી જીવનને ગુમાવી નોકરીની શોધમાં અહીંતહીં સ્થળાંતરિત થાય છે.

II

ભારતના આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ:
(૧) દુર્ગમ નિવાસસ્થાનની સમસ્યા:

આદિવાસીઓ દુર્ગમ નિવાસસ્થાનમાં પર રહે છે. પરિણામે સભ્ય સમાજના સંપર્કથી દૂર વસે છે. આદિવાસીઓની મોટા ભાગની સમસ્યાનું કારણ અલગતા છે. અલગતાને કારણે સતત સમાજમાં લોકો જે લાભ મેળવે છે તેનાથી તેઓ વંચિત રહે છે. અલગતાને કારણે આર્થિક, રાજકીય, શિક્ષણની અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. અલગતાને કારણે સાંસ્કૃતિક વિકાસ થઈ શકતો નથી.

(૨) સાંસ્કૃતિક સંપર્કની સમસ્યા:

આદિવાસીઓના જીવનમાં બહારની સંસ્કૃતિએ અનેક ગંભીર સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે. જેને કારણે તેમની સંસ્કૃતિ વર્તમાન સમયમાં કટોકટીની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે.

હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના સંપર્કને કારણે આદિવાસી જાતિનાં લોકોમાં અંદરો-અંદર ભિન્નતા ઉત્પન્ન થઈ છે. એક તરફ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ બળપૂર્વક અને પ્રલોભનોથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરાવે છે અને બીજી તરફ કેટલાક આદિવાસીઓને હિન્દુઓ જ્ઞાતિપ્રથા અંતર્ગત લઈ આવવામાં સફળ બન્યા છે. (ગેઝેટ દ્વારા સામાજિક સ્તરીકરણમાં બદલાવ લાવવો) પરિણામે આદિવાસી સમાજના લોકોમાં અંદરો-અંદર સાંસ્કૃતિક ભેદ, સંઘર્ષ અને સામાજિક વિરોધ ઊભો થયો છે. આમ, બીજાની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરાવવા પોતાના સમૂહથી અલગ પડી ગયા અને પોતાની સંસ્કૃતિને સ્થાને સભ્ય સમાજની સંસ્કૃતિ સાથે તાલ મિલાવવા લાગ્યા છે, પરિણામે વિઘટનની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ.

બહારની સંસ્કૃતિના પ્રભાવને કારણે તેઓની લલિતકળાનો નાશ થતો જાય છે. આ ઉપરાંત તેઓનું સંગીત, નૃત્ય, લાકડાં પરનું નકશીકામ, ચિત્રકળા, વિ.

પતન થઈ રહ્યું છે. બીજી બાજુ સંપર્કના કારણે વેપારીઓ તથા બીજી વ્યક્તિઓએ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓના સાદા-સરળ સ્વભાવનો લાભ ઉઠાવ્યો છે અને તેઓનું શોષણ થાય છે.

(૩) આર્થિક સમસ્યા:

આદિવાસીઓના જીવનમાં જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને મેળવવા માટેની સમસ્યા ગંભીર બની છે. પહેલાં આદિવાસીઓ જમીન પર અધિકાર ધરાવતા હતા અને તેનો ઉપયોગ ઈચ્છાનુસાર કરતા હતા પરંતુ જમીન સંબંધિત કાયદા અમલમાં આવવાથી પ્રાચીન સ્વતંત્રતા છીનવાઈ ગઈ છે. સાથે-સાથે નવી જમીન વ્યવસ્થા દ્વારા આપવામાં આવેલી જમીન પર રહીને આદિવાસી ખેતી કરતા નથી. કારણ કે ફરતી ખેતીને પોતાનો ધર્મનો ભાગ માને છે અને જમીનને ખેડીને ખેતી કરતાં ડર અનુભવે છે. જમીનદારો શોષણકારો જુદી-જુદી ચીજવસ્તુઓ ઉધાર આપીને જમીન પડાવી લે છે અને આદિવાસીઓને જમીન પર નોકરીએ રાખી તેઓની પાસે ખેતી કરાવી તેમને શોષે છે. પહેલાં આદિવાસીઓ જંગલની ચીજ-વસ્તુઓ પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતા હતા. પણ હવે જંગલ પર સરકારનું નિયંત્રણ છે અને પરવાનેદાર દ્વારા લાકડા અને કોલસાનું કામ ચાલી રહ્યું છે અને આ પરવાનેદાર વેપારીઓ આદિવાસીઓની અજ્ઞાનતાનો સરળતાથી લાભ ઉઠાવી શોષણ કરે છે. પુષ્કળ મહેનત કરાવી યોગ્ય મજૂરી આપતા નથી.

વર્તમાન સમયમાં આદિવાસી અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવેલું છે. આદિવાસીઓની અજ્ઞાનતા અને ગરીબાઈનો લાભ લેવા વ્યાપારીઓને નાણાં ધીરનાર શાહુકારો આદિવાસી વિસ્તારોમાં આવીને વસવા લાગ્યા છે અને તેઓને હંમેશા દેવામાં ડુબાડી રાખવાની આંટીઘૂટીઓવાળું તંત્ર રચે છે અને આ દેવામાંથી આદિવાસીઓ મુક્તિ મેળવી શકતા નથી એટલે આદિવાસીઓમાં દેવાની સમસ્યા મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે આદિવાસી જન્મે છે દેવામાં અને મૃત્યુ પણ દેવામાં પામે છે.

કારખાના, ચાના બગીચાઓ, ખાણોમાં કામ કરતા આદિવાસી મજૂરોની સ્થિતિ દયાજનક છે. તેમને મજૂરીનું યોગ્ય વેતન મળતું નથી. સરકારે વિવિધ યોજનાઓના લાભ આદિવાસીને આપેલા છે પણ નિરક્ષરતાને કારણે આ યોજનાનો લાભ મેળવી શકતા નથી.

સાંપ્રત આર્થિક પરિવર્તનો:

આદિવાસી વિસ્તારમાં આર્થિક તાસીર બદલાઈ રહી છે.

- ભારતના કેટલાક આદિવાસી વિસ્તારોમાંનાં જંગલો બાદ કરતાં જંગલો હવે આદિવાસીઓના અંકુશ હેઠળ નથી.
- વધુ અનુભવી ખેતી કરનારાઓ ઉદ્યોગો તેમજ મોટી યોજનાઓ જેવી કે હાઈડ્રોઇલેક્ટ્રિક જળાશયોની યોજનાઓએ આદિવાસીઓની જમીન લઈ લીધી છે.
- તેમના વિસ્તારોમાં સ્ટીલ ઉદ્યોગ સ્થપાયા છે. આમ, એક તરફથી તેઓ આવા મોટા પ્રોજેક્ટને લીધે ત્યાંથી ધકેલાઈ ગયા છે જ્યારે બીજી તરફથી તેમને વેતન કામદાર તરીકે રોજગારમાં કામે લગાડવામાં આવ્યા છે.
- બજારનું અર્થતંત્ર તેમના વિસ્તારમાં પ્રવેશ્યું છે. આથી બજાર માટે ઉત્પાદન કરતા થયા છે.
- વિકાસાત્મક પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે તેથી સ્થિર અને કાળજીપૂર્વક ખેતી કરતા થયા છે.

(૪) આદિવાસીઓની

આરોગ્યવિષયક સમસ્યા:

આદિવાસીઓનાં રીત-રિવાજ અનુસાર માદક દ્રવ્યના સેવનના શોખીન છે. તેની અસર તેમના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડતી હોય છે. આ ઉપરાંત સમતોલ આહાર પ્રાપ્ત થતો નથી, પરિણામે રોગના ભોગ બને છે. ગરીબાઈ, અંધવિશ્વાસ, દોરાધાગા અને બીમારીના ઈલાજસંબંધી પૂરતું જ્ઞાન ન હોવાથી ડોક્ટર પાસે જતા નથી. પરિણામે સ્વાસ્થ્યસંબંધી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

(પ) સામાજિક સમસ્યા:

સભ્ય સમાજના સંપર્કને કારણે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. આદિવાસીઓમાં મોટી ઉંમરે લગ્ન થતાં હતાં પરંતુ હિંદુઓના સંપર્કને કારણે બાળલગ્ન થવાની શરૂઆત થઈ છે.

નાણા વિનિમયને કારણે રૂપિયાનું મહત્વ વધતું જાય છે. વ્યક્તિ ભૌતિકવાદી બનતો જાય છે. આથી પહેલાં કન્યા વિક્રય વસ્તુના સ્વરૂપમાં લેવાતું તેને બદલે રૂપિયા સ્વરૂપમાં માગણી કરવામાં આવે છે અને તે દિન-પ્રતિદિન વધતું જાય છે. પરિણામે, સામાન્ય વ્યક્તિ માટે લગ્ન કરવું મુશ્કેલ બને છે, પરિણામે કન્યા અપહરણની સમસ્યા જોવા મળે છે.

આદિવાસીઓમાં યુવાગ્રહ એક મહત્વની સંસ્થા હતી પણ બાહ્ય સંપર્કને કારણે યુવાગ્રહ તરફ જોવાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે પરિણામે આદિવાસીના જીવનમાં હાનિકારક પરિણામ જોવા મળે છે.

આદિવાસીઓની ગરીબાઈનો લાભ ઉઠાવી પૈસાનો લોભ બતાવી બહારના વેપારીઓ, લેણદારો આદિવાસી સ્ત્રીઓ સાથે અનુચિત જાતીય સંબંધ બાંધે છે. પરિણામે વેશ્યાવૃત્તિ, ગુપ્ત રોગ વગેરે સમસ્યા ઉદભવે છે.

(દ) નિરક્ષરતાની સમસ્યા:

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આદિવાસીઓ ભૌગોલિક અલગતામાં દુર્ગમ વિસ્તારોમાં વસવાટ કરે છે. આથી પ્રમાણમાં તેઓ માટે શૈક્ષણિક સુવિધા ઓછી છે, વળી, બિનઆદિવાસીઓ સાથેના સંપર્કને કારણે શરમાય છે અને શૈક્ષણિક સુવિધાનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં લેતા નથી. આદિવાસી વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ આશ્રમશાળાઓ અને છાત્રાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. આથી ધીમે ધીમે હવે શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. છતાં નિરક્ષરતાનો પ્રશ્ન વ્યાપક છે. ઓછા શિક્ષણને કારણે અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતાથી પિડાઈ રહ્યા

છે. આધુનિક કેળવણીની જે પદ્ધતિઓ તેઓમાં ફેલાઈ રહી છે તે ખોટી છે. તેનાથી બે પ્રકારની સમસ્યા ઊભી થાય છે.

(૧) વિદ્યાર્થી પોતાની સંસ્કૃતિથી દૂર થઈ રહ્યો છે., (૨) આદિવાસીઓમાં પણ શિક્ષિત બેકારીની સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. કેટલાક આદિવાસીઓ ઊંચા હોદ્દા પર કામ કરતા હોય તેવા દાખલા છે. છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનારા આદિવાસીઓની સંખ્યા ઓછી છે. અધવચ્ચે શાળા છોડી દેવાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. એમાંય છોકરીઓમાં વધુ પ્રમાણ જોવા મળે છે. કેમ કે આદિવાસીઓમાં પછાત આર્થિક દરજ્જાને કારણે મા-બાપ કામ કરે છે અને નાનાં ભાઈ-બહેનને સાચવવાની અને ઘર સંભાળવાની જવાબદારી આવી જાય છે. છેવટે સ્કૂલ જવાનું પસંદ કરતા નથી.

સમસ્યાઓની અસરો

આદિવાસીઓમાં નિરક્ષરતાની વિપરીત અસરો:

- આદિવાસી લોકો વાંચવાના કૌશલ્યના અભાવે આધુનિક વિચારોના સંપર્કથી દૂર રહે છે.
- નવીનતા તરફ ભય અને શંકા રાખે છે અને નવાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર ઝડપથી કરતા નથી. આથી ઈચ્છિત પરિવર્તન લાવી શકાતું નથી.
- અંધશ્રદ્ધાને કારણે તેમના વર્તન પર રૂઢિ અને નિષેધનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે.
- નિરક્ષર લોકો વાંચી શકવાની ક્ષમતાના અભાવને કારણે નવા વિચારો, કાર્યક્રમો અને યોજનાઓથી મળતા લાભથી વંચિત રહે છે.
- નિરક્ષર લોકો પરાવલંબન, લાચારી અને ક્ષોભ અનુભવે છે. નિરક્ષરતા અસમાનતા અને પરાધીનતાને ટકાવી રાખે છે.

ટૂંકમાં, આદિવાસીઓમાં વ્યાપક નિરક્ષરતાની સમસ્યા તેઓમાં સામાજિક, રાજકીય, જાગૃતિના

વિકાસમાં, આર્થિક વિકાસમાં, પરિવર્તન લાવવામાં અને સામાજિક ગતિશીલતામાં, અવરોધક બને છે તેમજ અંધશ્રદ્ધા, ગરીબી અને શોષણ જેવી સમસ્યાઓ ટકી રહે છે.

(૭) રાજકીય સમસ્યા:

નવી શાસનવ્યવસ્થાએ તેમની પરંપરાગત શાસનવ્યવસ્થા પર અસર કરી છે. તેઓમાં પ્રાચીન વંશ પરંપરાગત મુખી અને પંચાયતોની સત્તા નવા કાનૂન દ્વારા સમાપ્ત થઈ રહી છે. જંગલના અધિકારીઓ, પોલીસ કચેરી તથા અન્ય સરકારી અધિકારી આ પંચાયતોનું સ્થાન લઈ રહી છે. જેની વિઘાતક અસર થઈ છે.

(૮) ધાર્મિક સમસ્યા:

આદિવાસીઓ ઉપર હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આદિવાસીઓ પોતાના ધર્મને પોતાની અનેક સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાનો હલ કરવાના સાધન સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. નવા ધર્મ અપનાવવાથી તેઓને સમસ્યા હલ કરવાનાં સાધનો મળતાં નથી. આથી તેઓમાં અસંતોષ પેદા થયો.

(૯) આદિવાસીઓની ઘટતી જતી વસ્તીની સમસ્યા:

આદિવાસીની મુખ્ય સમસ્યા તેમની સંખ્યા દિવસે દિવસે ઘટી રહી છે. ગિલબર્ટ મરેનું માનવું છે કે, આદિવાસી જાતિઓનું નષ્ટ થવાનું કારણ મનોવિજ્ઞાનિક છે. બીજાની ઉન્નતિ જોઈ તેઓ લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત શારિરીક માનસિક રોગ ઉપરાંત તેઓનાં કેટલાંક રીત-રિવાજો પણ એવાં છે કે જે તેઓની સંખ્યા પર અસર કરે છે. તેઓ માદક દ્રવ્યના સેવન કરે છે અને તેની સ્વાસ્થ્ય પર અસર થાય છે. અને મૃત્યુ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો નવા રોગ, અપોષણ, આરોગ્યની સવલતનો અભાવ, પ્રતિકૂળ હવામાન, કેટલાક સામાજિક રિવાજ, હતાશા વગેરે તેઓના મૃત્યુનું કારણ બને છે. જે તેમના વસ્તીવિષયક પાસા પર વિપરીત અસર કરે છે.

III

આદિવાસીઓની સમસ્યા દૂર કરવાના ઉપાયો:

આદિવાસીઓની વિવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર તરફથી વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના આયોજન કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ આદિવાસીઓ પોતે, સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ મળી તેમની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા સહિયારો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ માટે વિવિધ અભિગમોનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત નીચેનાં કેટલાંક સૂચનો પણ આવશ્યક છે.

આદિવાસીઓની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે નિર્ધારિત દિશામાં સઘન પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેઓની સમસ્યા અન્ય

પછાત વર્ગો કરતા વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાવે છે. આથી આદિવાસીઓમાં શિક્ષણના પ્રમાણને વધારવા માટે વધારે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. શિક્ષણ સામાજિક ગતિશીલતાને વિકસાવે છે તથા લોકોની પોતાની સ્થિતિ સુધારવા અંગે વિચાર કરવાની ક્ષમતા વધારે છે સાથે શાહુકારના શોષણમાંથી મુક્ત કરે છે. શિક્ષણના અભાવની અસર આર્થિક માળખા પર પડે છે. તેઓ નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી સગવડ સુવિધા વધારવી જોઈએ.

- તેમના કૌશલ્ય આનુષંગિક રોજગારીની તકો ઊભી કરવી જોઈએ.
- આદિવાસી વિસ્તારોમાં શિક્ષણ માટે નજીકના અંતરમાં શાળાઓ ઊભી કરવી જોઈએ.

- શિક્ષણ માટે સેવાભાવી શિક્ષકને તેઓના વિસ્તારમાં મોકલવા જોઈએ.
- બાળકોને શાળામાં દાખલ કરવા માટે મા-બાપને પણ પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
- સરકાર દ્વારા જે સગવડો આપવામાં આવે છે જે યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે તે યોજનાનો લાભ આદિવાસી સુધી પહોંચે છે કે નહીં તે તપાસવા માટે સમિતિની રચના કરવી જોઈએ. સરકારી યોજના વિશે આદિવાસીઓને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આમ, સરકારી, બિનસરકારી પ્રયત્નો સાથે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો થકી જો આદિવાસીઓનો ઉત્કર્ષ-વિકાસ થાય તો સમાજજીવનની વિકાસયાત્રાને ગતિ મળશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

Govt. of India	-	Adivasis
Govt. of India	-	The Tribal People of India
Atal Yogesh	-	આદિવાસી ભારત (હિન્દી)
Anilkumar Singh	-	Tribal Fife in India
ICSSR	-	A survey of Research in Sociology and Social Antropology - Vol.III
એ.જી. શાહ, જે.કે. દવે	-	ભારતીય આદિવાસી સંસ્થાઓ, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
શાહ વિમલભાઈ	-	આદિવાસીના પ્રશ્નો,
ભીખાભાઈ સી. પટેલ	-	આદિવાસીઓ - એક દૃષ્ટિકોણ (સંપાદક - ચંદ્રકાન્તભાઈ ઉપાધ્યાય)

The Achievement and Greatness of Robert Frost

Pro. Ajitha R. Nair

Robert Frost is one of the greatest of American poets, one whose name is well-familiar in India because his poetry was a source of comfort and inspiration to no less a person than Jawaharlal Nehru.

"The woods are lovely,
dark and deep,

But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep"

The above lines from the poem *Stopping By Woods On a Snowy evening* by Robert Frost served as an inspiration to one of the greatest men of India, and reminded him of the service of humanity and of his people to whom he had dedicated himself.

Frost is a great lover of nature and his love, too like that of Wordsworth is local and regional. It is the region that lies to the North of Boston, which forms the background to his poetry. It is the hills and dales, rivers and forests, trees, flowers and plants, animals, birds and insects, season and seasonal changes, of this particular region, which have been described in one poem after another and his description are characterized by accuracy and minuteness. As Isidor Schneider says the descriptive power of Mr. Frost is to me the most wonderful thing in his poetry. A snowfall, a spring thaw, a bending tree, a valley mist, a brook, these are brought not to, but into, the

experience of the reader.

Frost's love of nature is more comprehensive, many sided and all inclusive than that of Wordsworth. Wordsworth loved to paint only the spring-time beauty of Nature or what Coleridge called, "Nature in the grove", but Frost has an equally keen eye for the sensuous and the beautiful in nature as well as for the harsher and the unpleasant. A *Boundless-Moment*, gives us one of those fresh glimpses of beauty which have made Frost's nature poetry so popular:-

"oh, that is the paradise- in – bloom, I said,

And truly it was fair enough for flowers."

Frost poetry is entirely free from such conventional and artificial elements. He has succeeded in capturing the simplicity and naturalness of the earliest Greek masters of his form. The greatness of Frost as a pastoral poet has been universally recognised. The bulk of his poetry deals with rural life and his pastoral poetry provides the centre, the basis from which to study even that part of his poetry which is not strictly pastoral. One has simply to glance through Frost's *Collected poems* to form an idea of the importance of rural life. Frost has succeeded in imparting universal validity and significance to pastoral art.

Frost is a great regional poet.

The region North of Boston forms the background to his poetry. Its people, its scenes and sights appear and reappear in successive poems and impart a rare continuity and unity to his works. It is this particular region that Frost has made his own. He loved it and knew it intimately. Above all Frost is the poet of rural New England. He knew every part of this limited world and he renders it in words with a brilliant. His characters are all New Englanders, and he has succeeded in capturing the very tone, diction, idiom and rhythm of Yankee speech. He writes of a particular region, but from the particular he constantly rises to the universal and the general. He writes of joys and sorrows, loves and hatreds of the simple Yankees, but he also shows that such joys and sorrows, loves and hatreds are common to all humanity. Regionalism in his hands acquires a universal appeal.

Frost pictures man as a stranger indifferent, if not actually hostile, world. Isolated and alienated people around in his books, especially in his book of people, *North of Boston*. Unsurmountable barriers separate man from nature, from God and from his fellow men, and the result is emotional loneliness and isolation, resulting in severe stress and strain, neurosis and mental agitations verging

on insanity. "Home Burial, 'The Death of the Hired man, Hill Wife' etc, are all studies in alienated and maladjusted individuals. Emotional and physical alienation is a major theme in his poetry.

Though Frost has left behind him a number of excellent philosophical and narrative poems, his genius was essentially lyrical.

Lawrence Thompson rightly points out his primary artistic achievement, which is an enviable one, in spite of short comings, rests on his blending of thought, and emotion and symbolic imagery within the confines of the lyrics have the simplicity, brevity and symbolic imagery within the confines of the lyric. His lyrics have the simplicity, brevity and intensity which characterize the lyric at its best. The lyric in "The Boys Will" are, subjective and personal and in them the young moods find a spontaneous expression.

What at his best, Frost is able to combine a serious philosophical theme

With a light hearted humorous manner, often his lyrics begin with a simple idea or situation the full implications of which are revealed as the lyric develops, often by the use of rich and varied symbols. The lyrical magic of such lyrics as, Stopping by Woods, neither out far, Nor in Deep, The Peaceful Shepherd etc, has been noted and admired by all readers of Frost.

Frost is a traditionalist and a classicist. His conservatism is seen in his suspicion of new ideas and innovations. He uses the Iambic Metre, because

most English poetry has been cast in this measure. Though, his metres the varied, they are at first glance quite orthodox. He uses the speech of New England, but not so as to jolt the reader. He is the country man, with the country man's apparent conservatism; for rural life, with its heavy seasonal rhythm of growth and decay imposes its own continuity on those who live amongst it. Frost is a classicist in his habit of understatement and self-restraint.

He says what he has to say in the fewest possible words, and the result is classic terseness and concentration. He is a classicist in the formal finish and perfection of his verse, as well as in his simplicity and austerity. He is a classicist in his reticent manner proverbial wisdom, and his habit of reflecting and moralizing.

There is no doubt that Frost takes a rather bleak and gloomy view of man's earthly existence, but he can't be condemned as a pessimist merely for this reason. In fact, he is a realist, and an ameliorist. He is realistic enough to recognize the ills to which flesh is heir to. He does not shut his eyes to the evil, sorrow and suffering which beset man's life on this earth. His approach is never cynical and nihilistic, he does never suggest that the life is not worth living or that, it would have been better not to have been born at all. He loves the world as it is, Birches expresses his attitude nicely, He would like to get away from earth a while.

But then he must return to earth, for.....earth is the right place for love.

I do not know where it is likely to go better.

His approach to life and its problem is same and healthy, his philosophy is ripe mature."

Though Frost is a great nature poet, he is still greater as a poet of man. As Untermeyer tells us, Robert Frost has written on almost every subject He has illuminated things as common as a wood pile and as uncommon as a pre-historic people, as natural as a bird singing in its sleep and as mechanistic as the revolt of a factory worker. His central subject is humanity. His poetry lives with a particular aliveness because it expresses living people. Other poets have written about people. But Frost's poems are the people; they work and walk about and converse, and tell their stories with the freedom of common speech.

People in Frost's books are all rural New Englanders. He knew them intimately and his portrayal of them is realistic and vivid. Frost's range or characters are beyond his range and he shows great artistic self restraint in staying within his range. But working within his range, he achieves great vividness, diversity and subtlety.

The first thing which strikes the eye is the extreme simplicity of his poetry. He writes of the simplest subjects, and he says what he has to say in the most lucid and simple manner. It is this simplicity of Frost which has endeared him to ordinary readers.

He makes extensive use of symbols to convey profound truths, and in this respect he is one of with such modern

poets as Eliot, Yeats Pound and Auden. As he himself tell us he is by intention a symbolist who takes his symbols from the public domain.

His complexity is seen in his habit of bringing together the opposites of life in the manner of the metaphysical poet. He is highly conscious artist who is constantly landing impulse a penetrating thinker who is afraid of being discovered in the act of thought a countryman who conceals behind his feeling for the land a sophisticated attitude towards men and their motives.

His poetry appeals to all classes of people, for one reason or the other. A skillful

combination of an outer lightness with an inner gravity is one of his major poetic achievements. Robert Frost has been called the finest American poet of the 20th century. The purest classical poet of American today, the one great American poet of our times and a New Englander in the great tradition, fit to be placed beside Emerson, Hawthorne and Thoreau.

He has been called, the voice of America and more honours have been showered upon him than any other American poet of the country. He has certainly earned a place of distinction at Home and abroad, as a major American poet.

Bibliography

- Cox Sidney, Swinger of Birches: A portrait of Robert Frost, New York University press, 1957.
- Thompson, Lawrence, Fire and Ice: The art and Thought of Robert Frost, Holt, 1942, reprinted, Russell, 1975.
- Squires, Radcliffe, Major Thmes of Robert Frost, University of Michigan Press, 1969.
- Brower, Reubon: The poetry of Robert Frost print book English, 1963. New York: Oxford University.
- The Letters of Robert Frost to Louis Untermeyer Holt, Rinehart and Winston, 1963, cape, 1964.

ਪੰਚਾਲ ਵੇਸ਼ਾਲੀ

Postmodernism and Postcolonialism in 'The Namesake'

Gohel Gargi

Published in 2003, *The Namesake* falls under the category of postmodern literature, simply due to the time period in which the novel was written. Evidently enough, postmodernism is the literary time period that follows modernism.

Both literary time periods have similar features, except that postmodernism amplifies and dramatizes the elements of modernism.

A vast spectrum of opinions and criticism about postmodernism exists, including such strong sentiments describing postmodernism as, 'a theoretical virus which paralyzes progressive thought, politics, and practice' (Cole, Hill, and Rikowski 187). While postmodernism is not a perfectly admired literary period, it is a literary period nonetheless,

The Namesake most clearly coincides with two of the characteristics of Post Modernism, while the novel either partially possesses or completely diverges from the traits of the other five qualifications. For instance, *The Namesake* possesses a mixture of the first and second points. The viewpoint of the novel does not emphasize impressionism or subjectivity, and the objective, third-person, omniscient narrative is invariably utilized. Instead of being impressionistic and subjective, classifications that depend on the author focusing on the feelings and emotions of the characters instead of

trying to interpret them, the life of Gogol is presented from a more objective standpoint. Lahiri does concentrate on many of Gogol's feelings, cataloging his experiences, but to say that she specifically emphasizes impressionism and subjectivity would be incorrect.

Her writing style exploits the beauty of observance, even using the technique of dehumanization to describe certain circumstances, such as Ashoke's train accident. On a basic level, any reader can observe after the first page that the book is written in third-person, omniscient. To further accentuate the omniscience of the narrative though, Lahiri even comments on future events, describing that, '[Gogol] will go downstairs, join the party, his family'. But for now his mother is distracted, laughing at a story a friend is telling her, unaware of her son's absence.

On the other hand, to correspond with the model of postmodernism, no specific set of 'clear-cut moral positions' exists, and the narrative point of view is not fixed. Lahiri's manifestation of moral positions is relatively amenable, though her own comments and conclusions do exist in the novel, albeit subtly. For instance, she portrays the various facets of integration into culture, declaring that neither complete absorption into a new culture nor utter adherence to traditional heritage is the best process of acculturation for every immigrant.

Sonia, Gogol's sister, completely

assimilates into American culture with ease, while Ashima's forbearance against the same culture is meticulously sustained until the end of the novel. As for the novel's narrative point of view, the speaker is Gogol Ganguli for the majority of the book, but other characters, such as Gogol's parents, Ashima and Ashoke, as well as Gogol's wife, Moushumi, are employed to afford other prospects that provokingly enrich the story. As evidenced above, Lahiri combines various aspects of postmodern narrative styles with more traditional methods. Conversely, her approach towards time in the novel is definitely traditional. The timeline of Gogol's life clearly diverges from ramatizes the elements of modernism.

Lahiri's simple, sweet, and succinct imagery is a collage of delicate adornments on every page, whether she is describing the death of Ashoke or the taste and texture of a meal Gogol enjoys with his girlfriend, Maxine.

When referring to Ashima reminiscing about the places she has resided during her lifetime, Lahiri writes: 'In her own life, Ashima has lived in only five houses: her parents' flat in Calcutta, her in-laws' house for one month, the house they rented in Cambridge...the faculty apartment on campus, and, lastly, the one they own now. One hand, five homes. A lifetime in a fist' (167). In chronicling the tragic accident that Gogol's father experiences as a young

man, Lahiri depicts the scene with emotionless clarity, emphasizing the gravity of the disaster through the lack of grievous explanation.

Ashoke was still reading at two-thirty in the morning, one of the few passengers on the train who was awake, when the locomotive engine and seven bogies derailed from the broad-gauge line. The sound was like a bomb exploding. The first four bogies capsized into a depression alongside the track. The fifth and sixth, containing the first-class and air-conditioned passengers, telescoped into each other, killing the passengers in their sleep...The accident occurred 209 kilometers from Calcutta, between the Ghatshila and Dhalbumargh stations. The train guard's portable phone would not work; it was only after the guard ran nearly five kilometers from the site of the accident, to Ghatshila, that he was able to transmit the first message for help. Over an hour passed before the rescuers arrived, bearing lanterns and shovels and axes to pry bodies from the cars'. (Lahiri 17)

The absence of embellishment in the narrative produces a tone of somber elegance, rendering the event as that much more catastrophic.

Finally, the rejection of 'high' and 'low' culture—is frequently exemplified in *The Namesake*. This omission of class distinction is ostensibly odd, considering the pervasive significance of the caste system in Indian culture. Nevertheless, Mandira Sen explains that, 'Caste, however, does not play much of a role in *The Namesake*,' because, Even though Indian culture is highly dependent on caste, Lahiri's novel does not conform to that standard,

illustrating the closest consistency to postmodern literature in respect to this obliteration of class division.

As Boston College professor of English, Min Song Hyoung candidly summarizes, 'What are we to make of a novel like *The Namesake*, which clearly combines an intense awareness of its own form [postmodernism]...with a definite ethnic marking, but does so without the experimentation—nor the angst such experimentation routinely gives expression to—that we have come to recognize as indicative of serious postwar American fiction?' In other words, Lahiri's style undeniably dwells somewhere within the spectrum of postmodern literature, but *The Namesake* does not quite qualify as an eligible candidate for this literary period's canon. For that reason, Lahiri's novel is more accurately examined through the lens of the literary theory of post-colonialism.

The Namesake is an example of post-colonial literature because Dobie further defines post-colonialism literature as 'marked by its concern for the ambiguity or loss of identity' (Dobie 187). *The Namesake*, a novel essentially fixated on the significance of a person's name, scrupulously focuses on the meaning, discovery of, and possible irretrievability of a true, unified identity. This ambiguity of selfhood stems from the confusion and inconsistency of being influenced by a dual cultural heritage. This cultural collision that is the quintessential embodiment post-colonialism, is the setting in which the conflicts of *The Namesake* transpire. The story revolves around the life of the son of an immigrant Indian family living

in the United States, and because of his dual attachment to both Indian and American cultures, he struggles with an identity crisis his entire life, particularly within the abhorrent constraints of his own name. The main theme of the novel is the search for the fulfillment of an identity in a post-colonial circumstance.

Quality of structure, earlier epitomized as being one of the faulty characteristics of *The Namesake* in complying with the postmodern literary period, is ironically one of the signature techniques for illustrating Gogol's identity crisis in the novel. Needless to say, since Lahiri presents such a definite model of expedition within her novel, she also offers a conclusion to Gogol's journey. During his life, Gogol seeks fulfillment in all the possible paradigms of determining one's identity: through heritage, culture, and relationships, both familial and romantic. As a child, he accepts the heritage of his parents and the Indian traditions that envelop his childhood. As he grows older, however, he longs for the normality of an American teenage life, shirking and dreading the ties of his parents' homeland. Both he and his sister Sonia apprehend the weeks and months the Gangulis spend in India for Ashoke's sabbatical and the customary family vacations. Gogol becomes infatuated with the customs of America: the classy dinner parties habitually populated by bottles of wine, pursuing a career in architecture (as opposed to the respectful Indian occupations of scholar, landowner, or businessman), and the migratory lifestyle of moving from one apartment to another.

All of these concepts are bizarre and foreign to his parents, but Gogol systematically submits himself to the intoxicating aberrations from his Indian heritage. In the end, he finds refuge in neither heritage, Indian nor American. He is accepted in both worlds, but 'he is never quite comfortable in his own skin'. Consequently, he turns to find refuge in relationships, Gogol's primary means of escape in the novel. His life is peppered with romantic affairs that repetitively end in failure. His succession of lovers and affairs are either unremarkable or devastatingly unsuccessful—and repeatedly Caucasian. Gogol's mother tries her best to tolerate and accept the white girlfriends he brings home, but Ashima is not satisfied until she successfully unites Gogol and Moushumi, a Bengali woman, in a traditional Indian wedding. Even after Ashima persistently nudges the couple into meeting 'as friends,' Gogol and Moushumi willingly fall in love and marry—despite the irony of resigning themselves to the stereotypes they tried to avoid their whole lives. Yet, even this relationship, seemingly so well-matched, disintegrates after only a year of matrimony. Eventually, Gogol refers back to his name to find his identity, a name he shirked since adolescence because of its hated oddity. Because of the peculiar link between his name and his father's salvation, he discovers a sense of identity in his namesake, and a connection to his father, his father's past, and indirectly, his own past, through the survival of his father. This correlation is an embodiment of Ashoke's immigration and acculturation to America, because when Gogol asks his father, "Do I remind you of that night?" Ashoke answers, "No at all... You remind me

of everything that followed" (Lahiri 124). Considering the success and prosperity that the Gangulis experience in America, in contrast to the typical immigrant experience, this link to his name is a redemptive source.

The book portrays further liberation for Gogol in the concluding chapter. After all his intense efforts to elude his despised name, including legally changing his name to Nikhil, the final scene depicts Gogol beginning to read an anthology given to him by his father. The book is a collection of the stories of Nikolai Gogol, the author after whom he was named, and the tome is the physical representation of his namesake and one of the only remaining connections he has to his deceased father. This ending suggests that Gogol has finally come to some conclusion about his identity. Perhaps the same is also true for Gogol's search for identity.

The quest for identity in an incessantly altering world is a daunting task for the immigrant. Even in literature, this constant process of change is exemplified. The assorted time periods and literary theories evince the extreme progress of human awareness, in comparing modern writing with the postmodern, and literature before colonization to the fiction of post-colonialism.

As the world's enormity diminishes, humanity perseveres in inventing original ideas and new methods of perception to adjust. Humanity's adaptive dexterity and compulsion to strive for a superior future propels society forward into the unfamiliar depths of knowledge, and will continue to do so for generations to come.

Works Cited:

Cole, Mike, Dave Hill, and

Glenn Rikowski. "Between Postmodernism and Nowhere: The Predicament of the Postmodernist ." *British Journal of Educational Studies* 45.2 (1997): 187-200. JSTOR. Web. 24 Apr 2010.

Dobie, Ann B. *Theory into Practice: an Introduction to Literary Criticism*. 1st ed. Boston, MA: Thomson Heinle, 2002. Print.

Figueira, Dorothy. "The Profits of Postcolonialism." *Comparative Literature* 52.4 (2000): 246-54. JSTOR. Web. 24 Apr 2010.

Friedman, Natalie. "From hybrids to tourists: children of immigrants in Jhumpa Lahiri's: The Namesake." *CRITIQUE: Studies in Contemporary Fiction Fall* 2008: 111-19. GALE. Web. 24 Apr 2010.

Grossman, Lev. "Life in Exile: Jhumpa Lahiri's First Novel Fulfills Her Promise." *Time* 22 Sep 2003: 76. GALE. Web. 24 Apr 2010.

Klages, Dr. Mary. "Postmodernism." *Literary Theory: a Guide for the Perplexed*. Continuum Press, University of Colorado, 21 Apr 2003. Web. 24 Apr 2010.

Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*. 2004. New York, New York, US: Houghton Mifflin Company, 2003. Print.

Sen, Mandira. "Names and Nicknames." *Women's Review of Books* 21.6 (2004): 9-10. JSTOR. Web. 24 Apr 2010.

Song, Min Hyung. "The children of 1965: allegory, postmodernism, and Jhumpa Lahiri's The Namesake." *Twentieth Century Literature Fall* 2007: 345-56. GALE.

Problems and Remedies in English Classrooms of Higher education

Dr. Rupal Patel

In language learning, as in any kind of learning, student's effort is essential. The teacher should be less useful as a brilliant performer, keeping the class enthralled with the magic of his words, than as a facilitator of learning. He is very much expected to create the conditions which make learning possible, to provide the means by which and the atmosphere in which, students can learn. As a matter of fact, one can only learn by doing something oneself. For instance, one can learn all the theory about riding a bicycle, but not in fact be able to ride one. Similarly, one may know a great deal about how language is structured, but not know how to speak it. In order to speak the language or read or write it, one has to have a considerable amount of practice in actually using it. This is not done by hearing the teacher's speech, but by speaking oneself.

At this point, it would be no exaggeration to add that in the major English classrooms of India, learning the language is an extremely boring and thoroughly painful process. Actually there is a textbook and the teacher, in his loudest voice, reads a few lines from the textbooks and explains those few lines in the children's vernacular. The children don't get a chance to listen to an acceptable variety of English, they never get a chance to speak a syllable in English

and they spend about four and a half hours every week, learning nothing of the four basic language skills. What is worse, they are often described as "backward children" by their English teachers.

YasminLukmani rightly says in her article "Developing Reading Skills"-

If one calculates the average amount of time given per student in every English class period to speak/read/write, one finds that it is minimal. At best, two to three students answer a few questions taking up about five to seven minutes of the class period. The rest of the time, the teacher holds the stage, the class. This division of time appears disproportionate and not conducive to learning (Lukmani:1988.96).

M.L. Tickoo is right in questioning in his article, "Thoughts on and around ELT Methodologies".

Why is it that even the most detailed studies of TEPL in India of the last 40 years have failed to recommend a method for use in ordinary state supported schools? There is clear awareness of the fact that tension between established practice and declared policies(Tickoo:1988,1).

However, M.L. Tickoo expresses hope when he agrees with M.S. Patel and he quotes Patel in his article that —

In the hands of a teacher appropriately trained a structural

syllabus can be an effective fool for teaching English. Implying an activity method, it demand initiative, resourcefulness and imagination on the part of the teacher. It keeps the young learner keen and active... It is indeed a delightful sight to see a class buzzing with activity like the bee-hive as it gainfully learns by doing and speaking (Tickoo: 1988,2).

Here in this small research my effort is to pin point some of the problems of the classrooms of Gujarat where the teaching of English language is either unsatisfactory or rather hopeless. No exaggeration, if it is said that the teaching of English has gone to such bottom from where it would be very difficult to uplift it. We are enlisting some of the problems, difficulties that come across in our teaching of English —

- (1) Dull, dumb, & unenthusiastic students
- (2) Escaping from the English classes
- (3) Preparing or cramming from the guides
- (4) No pre-preparation nor post-preparation
- (5) No background of English
- (6) Students' hesitation of committing mistakes
- (7) Teachers' use of translational/vernacular method
- (8) English as a compulsory subject
- (9) Neither teacher nor students

feel for any improvisations or innovations.

As a matter of fact, when the students come in the class; they sit looking quite dull, dumb and unenthusiastic. They don't respond to any questions asked by the teacher. And if the teacher forces them to speak in English, they try to speak a little and then onwards they stop attending the classes. As a result, the other students, may imitate the other students and bunk the class.

Instinctively or from the school, students learn that English is a difficult language. In schools, either the student leaves the English subject or unwillingly attends the classes. But in college, he is free to attend the class or to leave it. Moreover, the students get such a worse company in the college that they have been badly convinced that English lectures are boring, difficult, unappealing and what not. Consequently, the students try to escape from attending the classes.

Now, whether the students attend the classes or not; they are supposed to appear in the exam of English and pass it also. In that case, the students get habituated of cramming readymade answers from the guides and cheap digests available in the markets. Most of the students remain absent throughout the year, they just buy guides, cram up and mug up every answer and get through the exams.

Classroom teaching suffers a lot when there is no link to it with pre-preparation or post-preparation done by the students. Generally, the students come in the class with empty

brain and goes with the same. He does not come with any home-preparation nor he does any after-preparation after going home.

Generally, the students belong to the middle, lower, or lower-middle class. They do not come to the college with any such acquaintance of English that can be helpful to them but they come to the college with a limited knowledge of English. There are some cases who keep a good knowledge of English but there are exceptions.

In the classrooms, the main reason why the students do not reply openly is that they hesitate to speak lest any error should not be committed. They keep reserved. Some of the students want to ask something, want to get clarified their doubts and queries but they are shy, they think that if the teacher would insult them or act in an unexpected way, or they also feel ashamed of the classmates. Sometimes they respect the "teacher-dominance" education system.

Helplessly and hopelessly, the teacher not seeing any response from students' side has to switch over the vernacular language. He has to translate while teaching English lessons or language in the classrooms. If the teacher of English constantly deals only with English, it is very difficult to stimulate the students' curiosity to respond therefore for the sake of their responsive ability, the teacher resorts to translation.

It is also somewhat pathetic that English is a compulsory subject in Gujarat University, therefore the students have to opt for it. English has to be

studied compulsorily in all the semesters. Because of this the students unwillingly take the subject and remain dull and unenthusiastic throughout the college life.

The tragedy is from both the sides, neither the students want to learn properly nor the teachers are interested to take the lectures sincerely, regularly and meticulously.

REMEDIAL MEASURES

The pathetic situations of the English classrooms in the colleges of Gujarat University is that no classrooms are well-equipped, no language laboratory and no use of audio-visuals aids. Even the teacher is also losing his heart regarding the betterment of the present situation. It is the teacher who can bring about a Himalayan change, sea-change by just understanding the mentality of the students and by just putting his efforts in improvising the classroom — atmosphere, environment so as to encourage students to respond to the teacher's teaching. Enough attention should be given to — (1) the learners (2) the teacher (3) the class (4) the language.

If these four things can put together in a proper way, the environment of the class for any language can be modified, rectified and improvised. Actually, it is very important to make the classroom a special place. Creating this special environment should be a key goal for each language teacher whether he belongs to Gujarat or any state of India and the most essential aspect in achieving this environment is

involvement. A teacher should get the learners involved. Show them that we know and care what is happening to them. We should learn the background of the students - where they live, what their parents do, how they come to college. Even we can also find out how many brothers and sisters they have. It is to be remembered that, in teaching language, all doors are open, because the key to all doors is language. It is, after all, in the teacher's hands to make the language class alive. This kind of interpersonal understanding will not only encourage the students to use language but they will find it easy to learn it also.

The teacher should first try to establish a good rapport with the students so that the students should get interested in attending the classroom teaching. Conferring student's favour, the teacher should start with their names, because this gives them an identity in the teacher's eyes and they feel that the teachers take them as individuals. This also makes the classroom much more personal and exciting.

The University should manage extra classes for the weak students. In those extra classes, the learners should be informed and taught straightforwardly about the basics of English in order to refresh their knowledge of English that perhaps lies in their subconscious mind. This could be the way to remove the discrimination and partiality that generally take place among the students.

The problems we have discussed at length earlier can be solved very easily and for

that matter a teacher will have to be alert in stimulating learner's interest towards the class and towards the English language. It is only teacher who can again redirect the students towards the class. By the help of which, the teacher will see that several problems get solved from the side of students. Identifying the students by their names, establishing a close rapport with the learners, we think the students will not be any more fearful to talk to the teacher as where they are having problems in learning English. This is how the teacher can break the students' dumbness and unenthusiastic attitude towards attending classes and for English subject. The moment the teacher makes the English classes interesting, the students will speak other to join it and those students who were keeping away from the class will start attending it.

We would not try to lengthen the topic by just discussing the solutions of the student's problems. If a teacher takes the turn according to the time, we don't think there would be anymore problems — it is as if killing many birds with one stone,; removing several problems with the help of just a wise decision. If the students are regular, the teacher would be able to teach English thoroughly along with the text book and syllabus. The students will get their doubts clarified and then they will be no more dependent on the guides.

In the extra classes of English the teacher should recount some interesting stories in English in a very lucid and simple style just to keep up their interests in the class. Certainly, the students

will respond, they will also start thinking about something and perhaps this "something" is very important. To instill and implant some thoughts in the students is a success of a teacher. Then there would be no need to ask the students for any pre-preparation. The student will gradually take interest in English language and English classrooms.

Since, the question of background of English is concerned, very few families are there in Gujarat who have English as their first language. Teacher can enhance or build that background, he can bring some pictures, photographs of English alphabets, numbers, and the photographs of animals, birds, reptiles etc. For keeping up their interest the teacher can ask them to play games — like spelling games or word games. This is how the students' familiarity with the English background can be initiated. And to our mind, this proximity between the teacher and the students would be fruitful for they will unhesitatingly ask any question related to English language that puzzles them.

Gradually, step-by-step when the teacher sees that the students are capable enough to pick the English words, spellings, phrases easily, then he should leave taking help of vernacular; he should shun to translation method. He should adopt such techniques of teaching that this teaching should be appealing not only for the students of English but also for the students of other subjects. The teacher, for example, can take use of audio-visual aids to teach English, he can arrange English quiz in the college, he can take

the students to nearby library where he can guide them as to how they can use the library and English-books.

We are sure about the over-all improvisations. Only students, (learners) and teachers can bring about the change in the class, some of the above-mentioned tips could prove very useful in English classrooms of the colleges.

Having made the classroom teaching interesting or having solved the primary problems of the students, the teacher can go a little deeper in the teaching of English language. The students who have fundamental and minor problems from escaping the English classes, they should not be burdened by the different so-called methods. The teacher should 'go deeper' in teaching — 'going deeper' means the teacher should minutely and closely observe and study the tender and delicate brains of the students. The teacher should understand in which activity the students take part, in which activity they are more interested, the teacher should activate those programmes where he finds himself appealing to the students and he should also examine those methods where the students become responsive. The teacher should not solely depend on the so-called methods laid down or propounded by the language teachers. After using the techniques of describing pictures, posters, word games, spelling games, explaining alphabets, numbers, the teacher can save little time for teaching the lessons of the prescribed next and syllabus, he can then take help of the following steps:-

- Introducing the dictionary
- Introducing reading skills
- Rearranging short sentences
- Writing shortest stories
- Inspiring them for general conversation
- Listening and watching the Audio-visual aids.

Generally, it is seen that the students of any state, not only of Gujarat, they have the habit of not referring to the dictionaries. The teacher should explain the way it should be referred. For the students' sake, the teacher can make them buy a good desk-dictionary, and can ask them to bring in the class. The teacher thus, can inspire the students to cultivate the habits of consulting dictionaries. This habit of the students can make the work of a teacher easy.

There are few benefits that can come out of the dictionary activity. In the course of teaching a prose or a poem, the teacher can list out a few words on the blackboard. The teacher can ask the students for looking up the meaning of the words into the dictionary. Where there are multiple meanings for a given word, help them choose the right one that would fit the context. The advantages of this procedure are: -

- The students will look upon the dictionary as the ultimate source from where they can get their meanings.
- They should also know that even the teacher is dependent on dictionaries.
- They learn to distinguish between meanings.
- It is great way for vocabulary expansion. The teacher can also teach some of the phonetic symbols to the students. And

he can occasionally draw their attention towards the pronunciation of the words.

So, this is one of the ways to make classroom activity less teachers-centered and more learner-centered.

In order to introduce reading skill in the classrooms, the teacher can take help of the lesson from the textbook. So that the students will be familiar with their prescribed syllabus. In teaching reading, therefore, it is necessary that the teacher does not do all the work by, for instance, reading aloud or that one or two of the brighter students do not monopolize all the time given to the students by being made to read instead. All the students should be involved in a struggle with the text. This can only be done by making the entire class read the text silently, so that each one is required to make the efforts. After having read, the students can get their doubts clarified related to the difficult words, pronunciation problem, grammatical problem, any incomprehensible etc.

The students must be forced to grapple with the text and to apply their minds in deciphering meaning. It isn't necessary to give them the meaning of every difficult word on the blackboard. We also come across many new words in our own reading and do not always make a beeline for the dictionary. We understand, in the context, what the word means.

For another activity, the teacher can give a group of five sentences but not familiar story or events so that the students do not get confused. And it should be a group of only five

sentences, less time-consuming; the students should get enough time for its comprehension. The teacher can check their attempts in isolation. And any student goes wrong, he can ask him to revise the sentences once again, and try to make it logical. That is how the teacher can stimulate their curiosity and can make them self-reliant gradually.

Under the sub-topic “writing the shortest stories” — the teacher can bring some pictures or posters and can ask the students to write a story consisting ten or twelve sentences. For writing skill (WS), M.P. Bhaskaran rightly says in his essay, “Composition: from controlled to free”-

In addition to methodologies of ELT history, the WS is itself the most difficult of the language skills to acquire. The communication is at a distance; paralinguistic features do not operate; there is intense mental activity; the need for organisation and clarity is paramount. In addition, the written form of the language, while using the same code as the spoken form, is markedly different from the latter, and has to be separately acquired. (Bhaskaran: 1988, 151).

Enhancing and developing this writing skill among the students is necessary as well as useful because as Bhaskaran says that the students get ‘exactness’ after writing even a single paragraph. And this exactness does not come just by spoken skill of a language. So, for that matter writing skill has to be taught. Now, once they write down a short composition or a story, the students can be asked to exchange their stories mutually and can see how other students

write. They can compose and try to write as good as possible.

The teacher can now rightly divert the students towards communicative and conversational use of language. The teacher can ask them to talk on any point, any object, any topic they like with each other. The teacher can form a group of two students and then he can supervise accordingly. Sometimes, he can also ask the students to come on the stage for a short self-introduction. For that teacher can supply some of the sentences beforehand viz.

- (1) My name is
- (2) I am a student.
- (3) I study in ----- College.
- (4) I am a student of -----.
- (5) I come to college by bus.

For the sake of group discussion, the teacher can supply some readymade questions and answers, which can help them in their conversation.

At this juncture, Adrain Palmer is worth to be quoted, -

Language learning calls for communication practices rather than pattern practice. In communication practice drills the learner enjoys responses that are linguistically acceptable and also conveys information relevant to himself and other people. For communication the meaning of a sentence is more important than its form. Sentences illustrating a new pattern should be practiced with special attention to meaning. Whereas in pattern practice the meaning of the sentences are not necessarily related to each other or to the students situation, in communication practice the learner pictures himself in a certain situation and passes judgment on the social

acceptability of his utterance. Communication drills require flexible and human responses. (Palmer : 1970, 55).

Now in taking help of the audio-visual aids, the teacher can manage to bring V.C.R./V.C.D., a television and a radio with which, the teacher can show some small dialogues, small conversation, communication, small speeches etc. Visual aids are better experiments where students get engaged themselves in listening and watching. The teacher can also ask them to watch English news on T.V. — B.B.C. and on other channels. He can also ask them to buy some cassettes based on small English dialogues, which are available in the market for their home practice.

The teaching of English is not something that ‘you do the tough and master the easy’ but the teacher, particularly, the teachers of Gujarat is supposed to start with the easy tasks, he should start his teaching from the beginning, from the basics and gradually he can venture towards the exhaustive details or methodology of English language teaching. That’s what we have discussed in the first chapter, the minor and the most fundamental difficulties faced by the students. As a teacher we should break that long-back tradition of one-way teaching, we should also include actively the students in learning process. We, as teachers, should keep away from making the class — ‘teacher-dominated’

We will conclude with the words of S. Vedayudhan who says in his essay ‘Study skills in the classroom’ —

Some of us, (we, the teachers) do carry loads of learned lumber in our heads and we expect our students to get it from us, like retailers collecting their daily wares from wholesalers. Worth remembering that in a commercial sense wholesalers have a vested interest in not letting the retailers going to the sources. (Vedayudhan : 1988, 159).

So long as the teaching of language is based on prescribed reader/ texts teacher-dominance in the pursuit of knowledge is bound to continue. The thing is — can't we suppress our urge to supply every bit of information?

Shouldn't we invite the students to go, search and find out things for themselves?

On the whole, it is time that we take a second look at the educational process. Blaming the system and waiting for drastic changes and improvement of our resources is no solution. Change should begin with every individual teacher.

Romeo exclaimed:

'O! She does teach the torches to burn bright.'

When would we think of our students as torches whom we could help burn bright.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

Nagraj, Geetha: English Language Teaching, Orient Longman, (1996).

Lee, W.R. (Editor): E.L.T. Selection/2, Oxford University Press, London (1967).

Vedayudhan, S: Ed. "Study skills in the classroom". Teaching

English: Classroom issues: Macmillan India Limited (1988)

Nanda, Kamala: Developing English Comprehension, Sterling Publishers Pvt. Ltd. (1989).

Palmer, Adrain, Teaching Communication. Language Learning (Michingan), 20, 1 (1970) 55-68.

Tickoo, M.L. " Thoughts on and around ELT Methodologies". Ed. S. Velayudhan. Teaching English: Classroom Issues.OUP, New Delhi : 1988.

Lulunani, Yasmin: "Developing Reading Skills" . Ed. S. Velayudhan. Teaching English : Classroom Issues: OUP, New Delhi : 1988.

Bhaskaran, M.P. "Composition: from controlled to Free". Ed. S. Velayudhan. Teaching English : Classroom Issues: OUP, New Delhi : 1988.

વિજેશ બ્રહ્મભટ્ટ

LEADERSHIP LESSONS FROM BHAGAVAD GITA

Dr. Sagar S. Vyas

Bhagvad Gita is a part of the Mahabharata which contains seven hundred verses. Bhagvad Gita is a sermon delivered by Lord Krishna to Arjuna at the battlefield of Kurukshetra. The Gita is not only a holy book of Hindu but is nectar of life. It shows the path of life.

Gandhiji confesses in his autobiography; The Experiment of Truth whenever he is put in difficulty he reads the Geeta to overcome from the difficulty. It also teaches the lessons of life management and quality of leader.

Leadership is a powerful enabler that can influence an organization to great heights, fame and a credible position among the stakeholders. On the other hand, if the quality of leadership is bad, the same organization will move to a downward.

Therefore, one of the major issues of great interest as well as concern in Business Organizations, Government and the Society is the issue of leadership. There is continuous interest in organizations to understand how great leaders are identified, created and nurtured. Modern research has focused on this issue and several theories have been proposed.

Leadership Lessons from the Gita

One of the issues that Lord Krishna emphasizes to Arjuna at the battlefield of Kurukshetra is the issue of leadership. In several chapters in the Gita there are interesting references to the quality of leadership. If we carefully analyze them three interesting ideas emerge. These include:

- Strong need to lead by example
- Importance of developing a high degree of equanimity
- Understanding the principle of mutual dependence

Leading by Example

Leaders derive their credibility, respect and power from their unwavering commitment to walking the talk. This is because, if the leaders say something and do something else, the followers will not take the leader very seriously. Rather, they will do a similar thing as their leader and nothing else.

यथदाचरति श्रेष्ठः तत्देवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
3.21

Therefore Krishna advises Arjuna that he needs to lead by example. Viewed from the perspective, leaders hands are tied, they lose the degrees of freedom and the whole world will keenly watch the leaders' action and

blindly follow the leaders (मम वृत्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वज्ञ 3.23.). One of the biggest problems today is that leaders do not practice this value. They think they are above board and in several cases this ideas stretches to such a level that they being to think that they are "above law".

Developing a Sense of Equanimity

One of the biggest problems that leaders face is their inability to take bad outcomes as it unfolds at times. When everything goes well the leadership is fine. However the moment some unexpected things happen they just lose their mental balance. This is a problem that requires solution of managing the world "within" the leader and not the "world outside". Modern leadership theories have not even recognized this issue.

Without a sense of equanimity it is next to impossible the great leadership. The same sermon is delivered by Lord Krishna. He drives this point in Gita in several places. The first instruction that Arjuna receives from Krishna is on this issue, thereby signaling the importance of this aspect. According to Lord Krishna, the world is full of dualities, it will blow hot and cold and we will experience joy and happiness as well as

some unpleasant moments (मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।) These are the realities of life and they will come and go. If we do not learn to endure them and go through this life as a roller coaster ride, we will never be able to exhibit leadership traits.

The issue of developing equanimity is very critical to be a great leader. This is simply because great things are not achieved through excitement. Developing a sense of equanimity enables an individual to master the art of handling the world around us by managing the world within very well. In a way through this Lord Krishna teaches us how we need to handle ourselves while engaging in the thick of activities.

Principle of Mutual Dependence

Today's era is characterized by dominance of individuality as a value of life. Joint families have given way for nuclear families. Children are constantly taught the virtue of one's own hard work leading to excellence in their studies and other pursuits in life. People with originality (often taken as a good measure for their individuality) are looked at with awe and inspiration.

The society also views individual rights as an important element of growth and progress. Asserting individuals right and space in all matters of civil society seems to be the way forward to make a great country. The spirit of questioning

everything and seeking one's own understanding of the issue is another aspect promoted today. In all these matters the common thread is to promote individuality either directly or indirectly. The idea that begins as individuality will soon transform into selfishness as people become very sensitive to their possessions, wants and needs and begin to demand or bargain for these things in life. This will take away the culture of sharing as give and take is simply not easier to practice.

Moreover, the way we approach life will be dominated by "what is in it for me?" If we observe nature carefully we will understand one aspect very clearly.

The whole universe is inter-connected. The physical systems such a mountains, rivers, glaciers in the polar regions and mountains have profound effect on us. The plant kingdom and the animal kingdom too exert a considerable influence on us. Lord Krishna brings this aspect by advising Arjuna that in order to achieve ultimate prosperity and success in whatever we do we need to honour the principle of mutual dependence.

The spirit of sharing and unconditional giving (the virtue of Yajna) is the basis on which everything in the world sustains.

The Gods bless the living beings with this virtue and in turn the living begins give back to the Gods using this

principle. Paraspara Bhava, Lord Krishna says, is the one that guarantee us ultimate prosperity (Param Shreyas).

However, the first lesson a leader in an organization need to learn to be successful is the value of mutual dependence. People working with the leader are as important as the leader. A happy and successful married life revolves around the husband and the wife understanding the value of mutual dependence. Government and society have to honour the principle of mutual dependence. If the elected representatives of the government and the parliament do not honour this principle, some forces will act and remind them of the need for this. We recently witnessed this in the case of Lokapal bill related movement by Anna Hazare.

In order to achieve such a level of leadership, a strong current of spirituality must run in an individual. Spirituality will broaden the vision of an individual, melt their heart, embolden them to take great steps without fear of failures and significantly increase their leadership competence. People endowed with modern education, scientific knowledge and wherewithal to perform need to imbibe spirituality to make a winning combination of an inspirational leader. This seems to the underlying message in Gita on matters pertaining to leadership.

Stephen Hawking's Disability

Nakul Solanki

Stephen Hawking

Hawking was born on 8th January 1942 in Oxford, England, to Frank (1905-1986) and Isobel Hawking (née Walker, 1915-2013). His mother was Scottish. Despite their families' financial constraints, both parents attended the University of Oxford, where Frank studied medicine and Isobel, philosophy, politics and economics. They lived in Highgate, but as London was being bombed in those years, Isobel went to Oxford to give birth in greater safety. Hawking has two younger sisters, Philippa and Mary, and an adopted brother, Edward.

Disability

Hawking suffers from a rare, early-onset, slow-progressing form of amyotrophic lateral sclerosis (ALS), also known as motor neurone disease or Lou Gehrig's disease, that has gradually paralysed him over the decades.

Hawking had experienced increasing clumsiness during his final year at Oxford, including a fall on some stairs and difficulties when rowing. The problems worsened and his speech became slightly slurred. His family noticed the changes when he returned home for Christmas and medical investigations were begun. The diagnosis of motor neurone disease came when Hawking was 21 in 1963. At the time, doctors gave him a life expectancy of two years.

In the late 1960s, Hawking's physical abilities declined. He

began to use crutches and ceased lecturing regularly. As he slowly lost the ability to write, he developed compensatory visual methods, including seeing equations in terms of geometry. Hawking was, however, fiercely independent and unwilling to accept help or make concessions for his disabilities.

Hawking's speech deteriorated, and by the late 1970s he could only be understood by his family and closest friends to communicate with others. Someone who knew him well would translate his speech into intelligible speech. Spurred by a dispute with the university over who would pay for the ramp needed for him to enter his workplace, Hawking and his wife campaigned for improved access and support for those with disabilities in Cambridge, including adapted student housing at the university. His lack of engagement led to some criticism.

During a visit to the European Organization for Nuclear Research on the border of France and Switzerland in mid-1985, Hawking contracted pneumonia, which in his condition was threatening. He was so ill that Jane was asked if life support should be terminated. She refused, but the consequence was a tracheotomy, which would require round-the-clock nursing care and remove what remained of his speech. The National Health Service would pay for a nursing home, but in June it was determined that he would live at home. The cost of care was funded by an American foundation.

For his communication, Hawking initially raised his eyebrows to choose letters on a spelling grid. But in 1986 he received a computer program called the Equalizer from Walter Wolosz, CEO of Words Plus, who has developed an earlier version of the software to help his mother-in-law, who was also suffering from ALS and lost her ability to speak and write. In a method he uses to this day, Hawking could now simply press a switch to select phrases, words or letters from a bank of about 2500-3000 that are scanned. The program was originally run on a desktop computer. However, Elaine Manson's husband, David, a computer engineer, adopted a small computer and attached it to his wheelchair. Released from the need to use somebody to interpret his speech, Hawking commented that he can communicate better now than before he lost his voice. The voice he uses has an American accent and is no longer produced.

Hawking gradually lost the use of his hand, and in 2005 he began to control his communication device with movements of his cheek muscles, with a rate of about one word per minute. With this decline, there is a risk of him developing locked-in syndrome. So, Hawking is collaborating with researchers on systems that would translate his brain patterns or facial expressions into switch activations. By 2009, he could no longer drive his wheelchair independently. He has increased breathing difficulties, requiring a ventilator at times and has been hospitalized several times.

The Plastic Problem

Dr. Shilpaben J. Patel

It is a serious and big issue whether plastic can be recycled or not. Plastic is a big menance to India. The initialives are required for this. The government should start appointing people to collect plastic waste from villages and cities. Cottage level entrepreneurs should turn waste into nuggets or plastics can be sent to the nearest plants where nuggeting is done. These nuggests can be sen to the hotels, hospitals and process industries. This is the way to turn the menance into an opportunity.

'Good News India' introduced the work of James W. Garthe a U.S.A. engineer at the Pennsylvania University. The discussion about the demerits of plastic goes on and on. Movements go on but tonnes of plastic is used on earth everyday. The damage done

by plastic is unlimited. James Garthe's work was ends the debate. There has been a debate whether plastic can be recycled or not. James Garthe's gives the few solutions like:

(1) Specially trained people are needed for recycling or down – cycling.

(2) Cleaning, shredding, drying are required.

(3) Economical way of transport should be found.

(4) Down cycling plants should be set up near the place where waste is generated.

(5) Plastic waste management should be friendly and economical.

Garthe gives saluting in the form of Garthe process machine. This machine shreds cleans the waste slices and makes sausages from the plastic waste,

lumps are made which can be transported easily. The nuggets (lumps) can be used in boilers along with coal generate heat for green house of the farmer. Thus it can be used as a fuel and burnt coal with coal. It is environmental protective and goes not harm the environments US (EPA) tested it and accepted the standards.

For India this formula is more suitable. These nuggets can be transported to hospital, hotels and process industries to fulfil their heat requirements.

Thus, the machine made by James Garthe can help India to make her plastics environmentally manageable.

References :

James W. Garthe,
Smita Kothari
P. Parmeswara Rao
U. N. Gupta

દુઃખી થવાના દશ રસ્તા

1. તમારી જ વાત કર્યા કરો.
2. તમારો જ વિચાર કર્યા કરો.
3. કદર કદર ઝંખ્યા કરો.
4. કોઈ તમારી ઉપેક્ષા કરે તો બળ્યા કરો.
5. કોઈનોયે વિશ્વાસ ન કરો.
6. તમારી ફરજમાંથી શક્ય ત્યાં સુધી છટકી જાવ.
7. બને તેટલી વાર હું શબ્દનો ઉપયોગ કરો.
8. બીજા માટે બને તેટલું ઓછું કરો.
9. તમારી મહેરબાની બદલ લોકો આભાર ન માને તો સમસ્યા કરો.
10. દરેક બાબતમાં તમારો જ કક્કો ઘૂંટ્યા કરો.

-

(ચંદ્રકાંત કાજી, સૌજન્ય - અરધી સદીની વાંચનયાત્રા)

Mobile Commerce

(M-commerce)

Dr. Manish M. Chudasama

Mobilecommerce(M-commerce) is the buying and selling of goods and services through wireless handheld devices such as cellular telephone and personal digital assistants (PDAs). Mobile phones are relatively cheap; they fit in to shirt pockets; and they have a touch and go feel which PCs lack. All these have opened up a huge potential customer base. Among the initial applications for M-commerce are mobile banking, ticketing and simple and low cost electronic purchases such as of pizzas, movies tickets etc. Mobility means freedom. Freedom creates choice and as a result, value. Offering much more than just convenience, wireless technology can revolutionise the way companies work but, sell and collaborate.

The early launch and the success of NTT Docomo's i-mode data phone service in Japan in February 1999 is being touted as an indicator of what people in the rest of Asia also want. I-mode enables users to access the internet reserve airline tickets and trade stocks with a handset.

The emerging technology behind M-commerce which is based on the wireless application protocol (WAP) has made for greater strides in Europe, where mobile devices equipped with web ready micro browsers are much more common than in the United States. Using Bluetooth technology smart phones offer fax, e-mail and phone capabilities

all in-one, paying the way for M-commerce to be accepted by an increasingly mobile workforce. As content delivery over wireless devices becomes faster, more secure and scalable, there is wide speculation that M-commerce will surpass wireline e-commerce as the method of choice for digital commerce transactions.

There are a number of initiatives have been announced to encourage the use of mobile technology in financial services and to drive the adoption of open standards in this field. There is the Mobey Forum (Mo.-Bay), Radicchio, SIM Application Toolkit (SAT) Forum, Mobile Electronic Transaction (Me T), e sign, Fundamo and so on. The Mobey Forum brings together the substantial expertise of the World's leading online financial institutions and the leading companies in mobile internet technologies such as wireless Application protocol (WAP). The leading mobile phone manufacturers, Ericsson, Motorola and Nokia, acknowledge that the Mobey Forum will play a valuable part in the development of online wireless financial services.

Mobile Electronic Transactions initiative (Me T) between the leading phone manufacturers will support development in this crucial area of M-commerce.

Fundamo, an initiative backed by Sanlam, has developed the capability to deliver a working mobile payment solution to cellular networks Using existing phase

2+ compliant technology. This means the Fundamo solution can be Used on both WAP handsets as well as phase 2+ compliant handsets.

Radicchio is a new global initiative to define a standard security platform for mobile e-commerce using wireless public key Infrastructure (PKI). Mobile commerce on WAP – phones is likely to be secured by Java and wireless identity Modules (WIMs) using PKI. The wireless Internet Gateway (WIG) gives WAP and SIM Application Toolkit (SAT) terminals access to WML – based applications. It brings WAP to legacy terminals via SMS and supports end to end security, push and location – based Services.

E sign is an initiative between leading companies in the mobile marketplace to make mobile digital signatures. The consortium aims to develop a Uniform application interface as the de facto standard for the integration of the mobile phone in to the internet world and to use the mobile phone for implementing mobile digital signatures. Its objective is to develop a secure and Universal application infrastructure capable of employing mobile digital signatures.

We can expect services to extend the reach of roaming devices to fetch and manage a whole galaxy of information beyond today's personalised e – mailbox, finance, stock quotes and weather and sports information.

Recent Trend in foreign direct investment in india

Dr. Sangeeta Ghate

Introduction

Foreign investment plays a substantial part in the growth of any economy as like India. Many rural areas offer many incentives for attracting the foreign direct investment (FDI). Need of FDI depends on saving and investment rate in whatever nation. Foreign Direct investment act as a bridge to fill the gap between investment and delivery. In the process of economic development, foreign capital helps to extend the domestic saving constraint and provide access to the superior technology that promote efficiency and productivity of the existing production capability and generate new production opportunity.

Aside from being a vital driver of economic growth, foreign direct investment (FDI) is a major root of non-debt financial resource for the economic growth of India. Foreign companies invest in India to get advantage of relatively lower wages, special investment privileges such as tax exemptions, etc. In a rural area where foreign investments are being formed, it also stands for achieving technical know-how and generating employment.

The Indian government's favorable policy regime and robust business environment have ensured that foreign capital keeps flowing into the state. The regime has adopted many initiatives in recent years such as relaxing FDI norms

across sectors such as defense, PSU oil refineries, telecom, power exchanges, and stock exchanges, among others.

Recent trend in FDI

According to Department of Industrial Policy and Promotion (DIPP), the total FDI investments India received in April-December period of 2015 was US\$ 40.82 billion, indicating that government's effort to improve the comfort of managing business and relaxation in FDI norms is yielding results.

Data for April-December 2015 indicates computer hardware and software segment attracted the highest FDI equity inflow of US\$ 5.31 billion, followed by services sector – US\$ 4.26 and trading business – US\$ 2.72 billion. Established on the testimonials of the Foreign Investment Promotion Board (FIPB) in its 231st meeting held on January 22, 2016, the Government has approved ten FDI proposals involving FDI of Rs 607 crore (US\$ 89.06 million), and recommended one proposal for approval of the Cabinet Committee on Economic Affairs (CCEA) involving FDI of Rs 5,856.51 crore (US\$ 859 million).

Most recently, the total FDI equity inflows for the month of December 2015 touched US\$ 4.64 billion as compared to US\$ 2.16 billion in the like period last year.

During FY2015, India had the maximum FDI equity inflows from Singapore at US\$ 10.99

billion, followed by Mauritius (US\$ 6.12 billion), USA (US\$ 3.51 billion), Netherlands (US\$ 2.15 billion) and Japan (US\$ 1.08 billion). Healthy inflow of foreign investments into the country helped India's balance of payments (BoP) situation and stabilized the value of rupee.

FDI in India witnessed an addition of 40 per cent and reached US\$ 29.44 billion during April-December, 2015 as compared to US\$ 21.04 billion in the same period previous year.

Some of the recent significant FDI announcements are as follows

- Global beverage company Pepsi plans to invest Rs 500 crore (US\$ 72.84 million) to mark up another unit in Maharashtra to make mango, pomegranate and orange-based citrus juices, while biotechnology giant Monsanto plans to mark up a source plant in Buldhana district of Maharashtra.
- Indian Railways have issued a Letter of Award (LoA) to US-based General Electric (GE) for a Rs 14,656 crore (US\$ 2.15 billion) diesel locomotive factory project at Marhowra, and two French transport major Alstom for Rs 20,000 crore (US\$ 2.93 billion) electric locomotive project in Madhepura, Bihar.
- Kellogg Co, world's largest cereal maker, is taking in great investments in manufacturing and plans to

- set up its first Research and Development (R&D) facility in India at Taloja, near Mumbai.
- The Government of Karnataka has signed an understanding with the Taiwan Electrical and Electronic Manufacturers Association for the use of creating a Taiwanese electronic manufacturing cluster near the Bengaluru airport, with an investment expectation of Rs 3,200 crore (US\$ 469.5 million).
 - Apple will establish its first engineering development center outside the US in Hyderabad with an investment of \$25 million, likely employing about 4,500 people, as per a senior Telangana state government official.
 - Japan has acquired the right to build India's first bullet train, while extending a loan of US\$ 8.11 billion to India for the same.
 - Posco Korea, the multinational Korean steel company, has contracted an agreement with Shree Uttam Steel and Power (part of Uttam Galva Group) to set up a steel plant at Satarda in Maharashtra.
 - Foxconn has signed a Memorandum of Understanding (MoU) with Maharashtra state government to invest US\$ 5 billion over the following three years for planting up a manufacturing unit between Mumbai and Pune.
 - Chinese mobile handset maker, Coolpad Group Limited, has committed US\$ 300 million for fixing up a research and development (R&D) center and its own assembly line in India by 2017.
 - E-commerce giant Amazon plans to mark up its second largest global delivery center outside the United States, in Hyderabad, which will be 2.9 million square feet in size and employ 13,500 people, compared to 1,000 Amazon employees across different offices currently.
 - Amazon India expanded its logistics footprint three times to more than 2,100 metropolises and towns in 2015, as Amazon.com has invested more than US\$ 700 million in its India operations since July 2014.
 - Google programs to invest Rs 1,500 crore (US\$ 220 million) for a new campus in Hyderabad which will be concentrated along three central areas — Google Education, Google Fiber broadband services and Street view.
 - Warburg Pincus, a US based Private Equity (PE) firm, has planned to invest Rs 850 crore (US\$ 124 million) in Ecom Express – an India based logistics solutions provider.
 - Global giants such as Bombardier, Hyundai-ROTEM, TALGO and CAF have queued up to manufacture semi high-speed train sets in India, which will be employed for faster intercity travel.
 - Swedish home furnishing brand Ikea has got a long-term plan of opening 25 stores in India by creating an investment worth Rs 12,500 crore (US\$ 1.83 billion).
 - Germany-based ThyssenKrupp group is proposing to double its revenue from India to US\$ 1 billion in next three-four years while the group's elevator unit, ThyssenKrupp Elevator, plans to invest EUR 44 million (US\$ 50.5 million) to set up a fabrication plant in Chakan, Pune.

Crucial role of government

In lodge to make India a more attractive foreign investment destination, the Ministry of Finance is planning to introduce the residency permit policy, which will allow key executives of foreign companies making investments worth US\$ 2 billion or more in India, to avail various facilities such as a extra package on upscale housing, residency permits allowing long stay in the rural area, and cheap rates for utilities. Budget 2016-17 has proposed several reforms in Foreign Direct Investment (FDI) Policy in the areas of insurance and pensions, asset reconstruction companies and stock exchanges, such as easier governing and fund raising norms, clarification of tax related things and higher FDI limits. The Government of India has recently relaxed foreign direct investment (FDI) policy in 15 sectors, such as upgrading the foreign investment limit for some sectors, easing the conditions for others and putting money on the automatic route for approval. The sectors that gained from the relaxation include defense, real land, private banking, defense, civil aviation, single brand retail and news broadcasting. The new regulations provide for easier exit from an investment in the construction sector while the foreign investment limit in defense and airlines was allowed up to 49 per cent through the automatic route. Banks were allowed fungible

FDI investment up to 74 per cent, which means that FII investment in individual banks can come up to this boundary.

The Government of India has amended the FDI policy regarding Construction Development Sector. The amended policy includes easing of area restriction norms, reduction of minimum capitalization and easy exit from the task. Farther, in parliamentary procedure to offer a boost to low cost affordable housing, it has indicated that conditions of area restriction and minimum capitalization will not apply to cases committing 30 per cent of the project cost towards affordable housing.

The Cabinet Committee on Economic Affairs (CCEA) has put up the threshold for foreign direct investment requiring its approval to Rs 3,000 crore (US\$ 440.15 million) from the present Rs 1,200 crore (US\$ 176.06 million). This determination is expected to hasten the approval procedure and result in increased foreign investment inflow.

The regime has likewise set up the FDI cap in insurance from 26 per cent to 49 per cent through a notice published by the DIPP. The limit is composite in nature as it lets in foreign investment in the shape of foreign portfolio investment, foreign institutional investment, qualified foreign investment, foreign venture capital investment, and non-resident investment.

The Government of India recently relaxed the FDI policy norms for Non-Resident Indians (NRIs). Below this, the non-repatriable investments made by the Persons of Indian Origin (PIOs), Overseas Citizens of India (OCI) and NRIs will be

handled as domestic investments and will not be open to FDI caps.

India's cabinet cleared a proposal which leaves 100 per cent FDI in railway infrastructure, excluding operations. Though the first step does not allow foreign firms to run trains, it permits them to invest in areas such as creating the network and supplying trains for bullet trains and so on.

India is likely to grant most favored nation (MFN) treatment to 15 countries that are in talks regarding an agreement with the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), which would result in significant easing of investment rules for these countries.

The Government of India plans to further simplify rules for Foreign Direct Investment (FDI) such as increasing FDI investment limits in sectors and include more sectors in the automatic approval route, to attract more investments in the state.

Future perspective

According to United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) World Investment Report 2015, India acquired ninth slot in the top 10 countries attracting the highest FDI in 2014 as compared to 15th place. The story also noted that the FDI inflows to India are likely to demonstrate an upward movement on account of economic recuperation.

India also jumped 16 notches to 55 among 140 countries in the World Economic Forum's Global Competitiveness Index that ranks states on the base of parameters such as institutions, macroeconomic environment, training, market size and infrastructure among others.

References

- Agarwal J, Khan MA (2011) Impact of FDI on GDP: A comparative study of China and India, *Int. J. Business Management* 6(10):71-79.
- Annual Survey of Industries, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India, various issues.
- Devajit Mahanta, (2012) Impact of foreign direct investments on indian economy, *Research J. Management Sciences*, 1(2):29-31.
- Kumar Gajendran Lenin, Karthika S (2010) Sectorial performance through inflows of foreign direct investment (FDI).
- Ministry of Finance, Department of Economic Affairs, Government of India.
- Reserve Bank of India (RBI), Handbook of Statistics on Indian Economy, RBI, Mumbai.
- Reserve Bank of India (RBI), Monthly Bulletin, various issues.
- Secretariat for Industrial Assistance (SIA), Department of Industrial Policy and Promotion, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, various issues.
- Singh, S (2009) Foreign direct investment (FDI) and growth of states of India. *VISION 2020 -Managerial Strategies and Challenge*, Wisdom Publications, Delhi.
- www.imf.org
- www.rbi.org
- www.dipp.org
- www.fdi.gov.in
- www.ibef.org

E-Commerce in India

Parashar J. Dave

1. Introduction:

Electronic commerce is presently an indispensable ingredient of India's trade facilitation policy. Since 1991, after economic reforms explicitly took place in India as a result of opening of the economy with a view to integrate itself with the global economy, the need to facilitate international trade both through policy and procedure reforms has become the foundation stone of India's trade and fiscal policies. Resultantly, last few years have witnessed a technological revolution accompanied by the wide spread use of the Internet, web technologies and their applications. Electronic commerce (e-commerce) as part of the information technology revolution became widely used in the world trade in general and Indian economy in particular.

E-commerce provides multiple benefits to the consumers in form of availability of goods at lower cost, wider choice and saves time. People can buy goods with a click of mouse button without moving out of their house or office. Similarly online services such as banking, ticketing (including airlines, bus, railways), bill payments, hotel booking etc. have been of tremendous benefit for the customers. Online businesses like financial services, travel, entertainment, and groceries are all likely to grow. E-commerce evolved in various

means of relationship within the business processes. It can be in the form of electronic advertising, electronic payment system, electronic marketing, electronic customer support service and electronic order and delivery.

Distinct categories of e-commerce:

E-commerce, which primarily refers to buying, selling, marketing and servicing of products or services over internet is classified into B2B (Business to Business), B2C (Business to Consumer) and C2C (Consumer to Consumer) and C2B (Consumer to Business). Four distinct

• Business-to-business (B2B):

B2B transactions are largely between industrial manufacturers, partners, and retailers or between companies. Business-to-Business refers to the full spectrum of e-commerce that can occur between two organizations. Among other activities, B2B e-commerce includes purchasing and procurement, supplier management, inventory management, channel management, sales activities, payment management, and service and support.

• Business-to-Consumer (B2C):

B2C transactions take place directly between business establishments and consumers.

Although business-to-business transactions play an important part in e-commerce market, a share of e-commerce revenues in developing countries like India

is generated from business to consumer transactions.

• Consumer-to-Consumer (C2C):

C2C sites don't form a very high portion of web-based commerce. Most visible examples are the auction sites. Basically, if some one has something to sell, then he gets it listed at an auction sites and others can bid for it. Consumer-to-Consumer exchanges involve transactions between and among consumers. These exchanges may or may not include third-party involvement as in the case of the auction-exchange eBay.

Advantages of E-Commerce to Businesses in India:

Ease of Internet access and navigation are the critical factors that will result in rapid adoption of Net commerce. Safe and secure payment modes are crucial also along with the need to invent and popularize innovations such as Mobile Commerce. India Reports provides accurate and easy to understand India specific reports that capture trends, map business landscapes and custom-made reports for specific needs. The other reports available on India Reports are on retail, outsourcing, tourism, food and other emerging sectors in India. E-commerce provides a new venue for connecting with consumers and conducting transactions. Virtual stores operate 24 hours a day, 7 days a week. Many virtual retailers represent

a single company while others, such as Top Online Shopping (toponlineshopping.com), represent a consortium of companies.

Facilitators of e-commerce in India:

A. Information directories:

The products and services are listed with appropriate sub-headings to make it easy for a serious information-seeker to find what he wants. Allied services provided by them: Message boards, chat rooms, forums, etc.

B. Banks:

1) Net banking/phone banking: This is an online banking facility available for savings account holders as well as current account holders. Some of the special Net banking services are: Demat accounts for sale/purchase of stocks and shares, Foreign Exchange services, Direct/Instant payment of bills on the account-holder's behalf, Financial Planning & advice, Electronic Funds Transfer, Loans to account-holders.

2) Credit/Debit Cards- Banks facilitate E-commerce by providing

the most vital trade instrument, namely the Credit or Debit Card, without which E-commerce would be impossible.

Barriers to e-commerce in India:

Some of the infrastructural barriers responsible for slow growth of eCommerce in India are as follows.

Some of these even present new business opportunities.

- i). Payment Collection
- ii). Logistics
- iii). Vendor Management
- iv). Taxation
- v). Excessive pricing in e-commerce markets
- vii) Cyber crime in E-Commerce

The following are some pathways to enhance "Online Customers" in India:

- Goods should have value for the customer along with quality.
- Security is promised.
- Selling Brand articles.
- Establishing trust and winning confidence.
- Providing easy guidance.
- Clear information regarding delivery time.
- Articles ordered and the article

- delivered should not vary.
- Giving discount offer and other gift items.
- Limited personal information.
- Providing value added service at lower prices.
- Full information regarding the product is simple words.
- Innovative products.
- Social shopping phenomenon.
- Providing price comparison.
- Transparent information regarding the product.
- Indian customers want to buy things that do not cost them much.

Undoubtedly, the power of the Internet to reach any part of the world holds terrific potential for enhancing international trade and boosting global economy. However, just as every coin has a flip side; it has been observed that doing business on the Internet also has risks and legal issues associated with it. The rapid pace of e-commerce development has generally left the legal system struggling to keep up and gasping for breath. India is one of the few countries across the globe that has enacted an e-commerce legislation.

ધીરજ માણસની માનસિક સ્વસ્થતાની સંજ્ઞા છે, એની પરિપક્વતાની નિશાની છે. ધીરજમાં સહિષ્ણુતા, સ્વસ્થતા અને માનસિક સ્થિરતા છે. એ ઉપરાંત અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા પણ છે.

- (બહાદુરશાહ પંડિત, કુમાર માસિક, 1977)

મુખ પર સ્મિત ધારણ કરેલું ન હોય,
ત્યાં સુધી તમારો પહેરવેશ સંપૂર્ણ ન ગણાય.

- (દિલ્હીના એક દેવળમાં મૂકેલી પંક્તિઓ)

Bitcoin: An Economic perspective

Dr. Hetal Pandya

INTRODUCTION

With the change in the current scenario, it is seen that the customer has become more demanding and the level of expectation has also increased many fold, which further has led to the introduction of latest technology as a routine in the market. There was a time when internet and online banking brought revolution in the economy which gave a chance to the customer to use banking functions with just a click of mouse sitting anywhere. Then came the visa, debit and the

credit card which further enhanced the level of banking sector so forth. And now to improve more and to remove the discrepancies and the left out demand by all these technologies, a new concept is there to bring a change in everyone's life, known as BITCOIN. It is though a new concept in India but it is frequently being used in the European and some American countries for the past few months.

Talking about Bitcoin, it is a peer-to-peer payment system and digital currency which was introduced as open source software in 2009. Bitcoin refers to the combination of technology with the network whereas lowercase "bitcoin" refers to the currency itself. Basically, Bitcoins are created when computer network participants or the users who provide their computing power, verify and record payments into a public ledger in exchange for transaction fees, this process is known as "Mining". Users send and receive Bitcoins using wallet software on a personal computer, mobile device, or a web application.

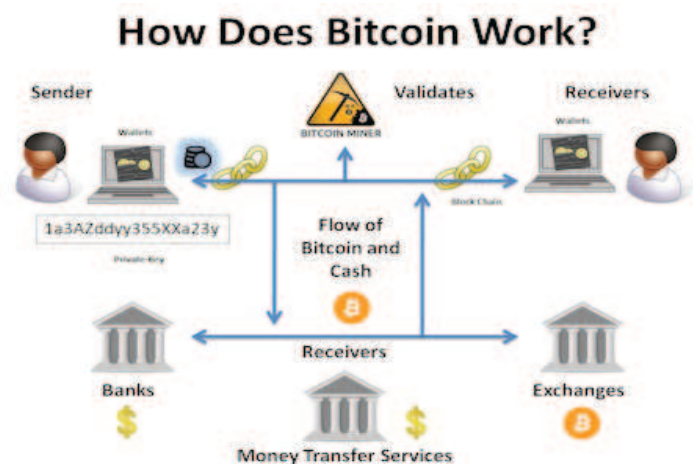
WHAT IS BITCOIN?

Bitcoin is an electronic peer-to-peer (i.e. with no third party being involved) payment network and a digital currency. It started in 2009. Its main feature is decentralisation – not being backed by or tied to any government or central bank. Bitcoins can be used to buy and sell items and services. They can also be exchanged for fiat money. The price of Bitcoins is set purely by market demand and supply.

HISTORY OF BITCOIN:

Attempts to create a virtual currency have been linked to the creation of online communities. The Internet appears to have many advantages for the creation of a new means of payment specific to it, and aimed at making transactions easier, safer and cheaper than traditional money. The double-spending problem (spending the same money twice) prevented earlier attempts from being successful. A way of overcoming double-spending problem was first mentioned in the 2008 paper by Satoshi Nakamoto who published it on 31st October, 2008 in a research paper called "Bitcoin: A peer to peer Electronic Cash System". It was implemented as an Open source and released on 3rd January, 2009.

The Bitcoin system relies on complicated mathematical-based cryptography (encoding) to secure its data and money creation, and prevent communication among members from

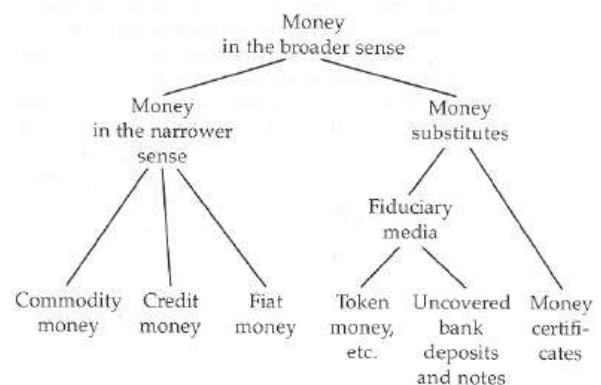
being accessible to third parties. All Bitcoins and users have their own unique identity and each transaction is recorded in a public ledger (which acts as a digital financial record book with a record of all Bitcoin transactions in chronological order). This ledger, called the “block chain”. In Bitcoin terminology, is visible to all computers on the network, but does not disclose personal information about the parties involved in transactions. The public nature of the ledger helps to prevent double-spending of the same Bitcoins, and also eliminates the need for a third party to verify transactions between buyers and sellers.

The working of Bitcoin is similar to the email working. Once Bitcoin wallet is installed on computer or mobile phone, first Bitcoin address is generated to the user and thus you can create more addresses when you need one. The address can be disclosed to your partner to whom you want to pay or vice-versa.

ECONOMICS OF BITCOIN:

Historically, money has been defined through its functionality, the three main functions being Krugman(1984): “Money, the classical economists argued, serves three functions: it is a medium of exchange, a unit of account and a store of value”.

The Austrain School however uses more precise definition: Money is the most universal medium of exchange, the most liquid good. According to Austrain School Bitcoin is not universally accepted medium of exchange but it is a secondary medium of exchange.

The factors influencing the choice of Medium of Exchange are summarized in following Table:

- Liquidity (network effect, double coincidence of wants)
- Store of value
 - demand-related (price volatility, trust, acceptance)
 - physical integrity
 - changes in the money supply
- Transaction costs in the narrower sense
 - Technological aspects (logistics)
 - * storage
 - * transport
 - * manipulation
 - * authentication
 - * transaction fees
- Transaction costs of property rights
 - * Resistance to expropriation
 - * Counterparty risk
- Regulatory transaction costs
 - * Barriers to entry
 - * Price fixing
 - * Capital controls

ENVIRONMENTAL COSTS OF RUNNING THE BITCOIN NETWORK:

Due to the fast moving and perfectly competitive nature of the Bitcoin network, it is assumed that the hash rate and energy usage performance displayed by these units will soon saturate the mining market, and most likely be exceeded to a significant extent every 6 to 12 months.

It should also be noted that it is in the interest of miners to locate their operations where electricity is cheapest and the cheapest energy in the world, Hydro-electric, is also the cleanest. It can be concluded that being sustainable confers a competitive advantage to Bitcoin mining operations.

Comparison of Environmental Costs

ECONOMIC COSTS OF RUNNING THE BITCOIN NETWORK:

The mining cycle is difficult to interpret since it depends on the market price of Bitcoin. Similar to large gold miners, when market price of the underlying asset drops, miners tend to hold their assets to restrict supply, causing an eventual increase in price. Miners who can't afford to do this typically shut off their equipment, and exit the mining game.

When market price increases, this draws more miners into the game, increasing network hashrate and

difficulty, which requires further capital expenditure from incumbent miners, which also leads to higher operating costs. So long as market price exceeds mining cost, miners will enter the market, and so long as mining costs exceed the market price, miners will either leave the game, or withhold supply – just as physical commodity miners do.

Comparison of Economic Costs

	Energy Used (GJ)	Tonnes CO ₂ Produced	Emission Trend
Gold Mining	475 million	54 million	Increasing
Gold Recycling	25 million	4 million	Decreasing
Paper Currency & Minting	39.6 million	6.7 million	Increasing
Banking System	2340 million	390 million	Increasing
Bitcoin Mining	3.6 million	0.6 million	Decreasing

SOCIAL COSTS OF BITCOIN:

Transactional Fraud

Because Bitcoin is resistant to transactional fraud and can be traced through its public ledger, there are no adverse social externalities or costs arising directly or indirectly from Bitcoin mining. Even though Bitcoin addresses are pseudonymous, a good team of detectives will be able to catch a criminal who has not been professionally meticulous in concealing their steps, which is very difficult to do on a public ledger.

Institutional Fraud / Theft

As is the case with any business or industry where money is involved, especially unregulated industries, there is a large scope for scam institutions and fraudsters. There is also potential for institutional incompetence which makes the job of thieves much easier.

It should be noted that the only thing involved in Bitcoin mining is electricity use, and as the world moves towards clean and renewable energy, Bitcoin will have even less of an impact on the environment.

Comparison of Socioeconomic Costs

	Gold	Fiat Currency	Bitcoin
Worker Deaths	Over 50,000 historically recorded & Over 100 per year	0	0
Corruption	USD\$600m	USD\$1.60 trillion	Negligible
Money Laundering		USD\$2.65 trillion	
Black Markets		USD\$1.80 trillion	
Institutional Fraud / Theft	USD\$21 billion across two single events & several billion historically recorded	USD\$3800 billion/year & several trillion historically recorded	< USD\$0.5 billion ever recorded
Transactional Fraud	N/A	\$190 billion	\$0
Inflation	Deflationary (Long-term)	3.9% per year (<i>time to loss of 50% loss of value: 17.5 years</i>)	Deflationary (Long-term)

GOLD vs. BITCOIN:

Bitcoin's superiority over gold lies in its protocol. Bitcoin mining reaps more than just the creation of Bitcoins. Mining for gold just adds more gold to the market. The concept of gold's intrinsic value is ultimately misplaced, as gold's value lies not in the material itself but instead in

its potential utility. In contrast, Bitcoin's intrinsic value lies in its ability to provide secure, reliable transactions of arbitrary value within an ecosystem that self-strengthens through mining.

In comparing the varied "protocols" inherent to gold and Bitcoin, the key differences are:

- Gold as an ecosystem has two parts that rely on each other's output. Gold markets serve as a means for consumers to trade gold, and gold mines serve as a place to find gold and transfer newly-acquired gold to these markets.
- In comparison, Bitcoin is an ecosystem that also has two parts; but unlike gold, these two parts are symbiotically integrated as an undeniable and fundamental function of the protocol which underlies Bitcoin.
- Unlike gold, Bitcoin has embedded transaction security and reliability in its protocol. Bitcoin's security gets more robust as more individuals participate in both the market and the mine.
- Bitcoin facilitates frequent, secured, and valued transactions of varied amounts between varied individuals, all without person-to-person trust, in a manner that is both globally visible and publicly auditable.

ADVANTAGES OF BITCOIN:

- Transparent: All information about Bitcoin money supply itself is available on the block chain for anybody to verify and use. Bitcoin is to be trusted as it is completely transparent and predictable.
- Secure: Bitcoin payment Bitcoin users are in full control of their transaction is made without personal information tied to the transaction. Bitcoin users can also protect their money with encryption and by keeping copy or backup.
- Risks are few for users: Bitcoins results lower fees, larger market and fewer administrative costs.
- Payment at any time: It is possible with Bitcoin to send and receive any amount of money instantly anywhere in the world at any time.
- Low fees: Bitcoin payments are currently processed with either small fees or no fees. As the services can be offered for much lower fees than with PayPal or credit card networks.

DISADVANTAGES OF BITCOIN:

- Acceptance level: Many people are unaware of Bitcoin acceptance is small and need to grow in order to gain benefit from network effects.
- Under development: Bitcoin software has incomplete features. Most Bitcoin businesses are new and offer no insurance. In general, Bitcoins is in under the process of maturing.
- Risk involved: Bitcoin has volatility mainly due to the fact that the demand for Bitcoin is increasing by each passing day and there is limited amount of coins.

SECURITY MEASURES:

Bitcoins have become targets for hackers as they are able to be traded for hard currency. With traditional currency, if your currency disappears in your account, the bank has to answer for that and reimburse you. Unlike with traditional currency, if your Bitcoins disappear, there will be no one to reimburse you. Attacks on Bitcoins have been on an increase as they have proved to be very attractive due to their non-traceability and anonymity.

The following security measures were proposed in an article published online in the Forbes magazine:

- Evaluate the type of wallet you want to use. Wallets can be operated either on a computer, mobile device or offline. Maintaining your account offline is the most preferred and only go online when you need to transact.
- Use file and folder encryption to protect your wallet. The Bitcoin wallet can be encrypted to provide an extra layer of protection.
- Update your Bitcoin wallet software just like any other software. wallet and get the latest bug fixes and security updates
- Use a secure password, or two factor authentications. Use a long password which is not easy to guess. A combination of letters and numbers is encouraged.
- Keep your Bitcoins backed up off system.

BITCOIN AND RESERVE BANK OF INDIA (RBI):

RBI has not legalized Bitcoins and declared them unauthorized currency as of now. RBI is examining the risk associated with the usage holding and trading of this currency under the extant legal & regulatory framework of India. In January, 2014 a man named Venugopal Badaravada made a representation to RBI urging them to clarify their policy regarding Bitcoins.

CONCLUSION

The Bitcoin is the first known successful implementation of a concept known as cryptocurrency but it is still in immature state and the developers are continuously putting their efforts to reduce the vulnerability of the Bitcoin. The main threats for Bitcoin are its vulnerability in the mining process and transactions and lack of security during the storage of the coins on the online pools. The recent research efforts are going on to reduce the threats that come forward during the mining process.

References:

- Nishith Desai Associates (2015), "Bitcoins – A Global Perspective, Indian Legal & Tax Considerations".
- Ron Glantz & Johnny Dilley (2014), "Bitcoin vs. Gold" PANTERA.
- Peter Surda: "Economics of Bitcoin: Is Bitcoin an alternative to Fiat currencies and Gold?" Diploma Thesis.
- Hass McCook (2014), "An Order-of-Magnitude Estimate of the Relative Sustainability of the Bit coin Network".
- Vasudha Kapil (Sept-2014), "Bitcoin: A New Paradigm in E – Commerce", International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering (IJARCCE), Vol. 3, Issue 9, September 2014.
- Thabiso Peter Mpofo, Budwell Masaiti & Macdonald Mukosera (June 2014), "Digital Currency: The Emergence of Bit coins", International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 3 Issue 6.
- S. Nakamoto (2008), "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System," [Online].

Taxation System in India

Milin Danak

India has a well-developed tax structure with clearly demarcated authority between Central and State Governments and local bodies. Central Government levies taxes on income (except tax on agricultural income, which the State Governments can levy), customs duties, central excise and service tax.

Value Added Tax (VAT), stamp duty, state excise, land revenue and profession tax are levied by the State Governments.

The tax rates have been rationalized and tax laws have been simplified resulting in better compliance, ease of tax payment and better enforcement. The process of rationalization of tax administration is ongoing in India.

(A) Direct Taxes

In case of direct taxes (income tax, wealth tax, etc.), the burden directly falls on the taxpayer.

Income tax

According to Income Tax Act 1961, every person, who is an assessee and whose total income exceeds the maximum exemption limit, shall be chargeable to the income tax at the rate or rates prescribed in the Finance Act. Such income tax shall be paid on the total income of the previous year in the relevant assessment year.

Where a person includes:

- Individual
- Hindu Undivided Family (HUF)

- Association of persons (AOP)
- Body of individuals (BOI)
- Company
- Firm
- A local authority and,
- Every artificial judicial person not falling within any of the preceding categories.

Income tax is an annual tax imposed separately for each assessment year (also called the tax year). Assessment year commences from 1st April and ends on the next 31st March.

The total income of an individual is determined on the basis of his residential status in India. For tax purposes, an individual may be resident, nonresident or not ordinarily resident.

Corporate sector tax

The taxability of a company's income depends on its domicile. Indian companies are taxable in India on their worldwide income. Foreign companies are taxable on income that arises out of their Indian operations, or, in certain cases, income that is deemed to arise in India. Royalty, interest, gains from sale of capital assets located in India (including gains from sale of shares in an Indian company), dividends from Indian companies and fees for technical services are all treated as income arising in India. Current rates of corporate tax.

Different kinds of taxes relating to a company

Minimum Alternative Tax (MAT)

Normally, a company is liable to pay tax on the income computed in accordance with the provisions of the income tax Act, but the profit and loss account of the company is prepared as per provisions of the Companies Act. There were large number of companies who had book profits as per their profit and loss account but were not paying any tax because income computed as per provisions of the income tax act was either nil or negative or insignificant. In order to bring such companies under the income tax act net, section 115JA was introduced w.e.f assessment year 1997-98.

A new tax credit scheme is introduced by which MAT paid can be carried forward for set-off against regular tax payable during the subsequent five year period subject to certain conditions, as under:-

Fringe Benefit Tax (FBT)

The Finance Act, 2005 introduced a new levy, namely Fringe Benefit Tax (FBT) contained in Chapter XIIH (Sections 115W to 115WL) of the Income Tax Act, 1961.

Fringe Benefit Tax (FBT) is an additional income tax payable by the employers on value of fringe benefits provided or deemed to have been provided to the employees. The FBT is payable by an employer who is a company; a firm; an association of persons excluding trusts/a body

of individuals; a local authority; a sole trader, or an artificial juridical person. This tax is payable even where employer does not otherwise have taxable income.

Every company shall file return of fringe benefits to the Assessing Officer in the prescribed form by 31st October of the assessment year as per provisions of Section 115WD. If the employer fails to file return within specified time limit specified under the said section, he will have to bear penalty as per Section 271FB.

The scope of Fringe Benefit Tax is being widened by including the employees stock option as fringe benefit liable for tax. The fair market value of the share on the date of the vesting of the option by the employee as reduced by the amount actually paid by him or recovered from him shall be considered to be the fringe benefit. The fair market value shall be determined in accordance with the method to be prescribed by the CBDT.

Dividend Distribution Tax (DDT)

Under Section 115-O of the Income Tax Act, any amount declared, distributed or paid by a domestic company by way of dividend shall be chargeable to dividend tax. Only a domestic company (not a foreign company) is liable for the tax. Tax on distributed profit is in addition to income tax chargeable in respect of total income. It is applicable whether the dividend is interim or otherwise. Also, it is applicable whether such dividend is paid out of current profits or accumulated profits.

The tax shall be deposited within 14 days from the date of declaration, distribution or payment of dividend, whichever is

earliest. Failing to this deposition will require payment of stipulated interest for every month of delay under Section 115-P of the Act.

Rate of dividend distribution tax to be raised from 12.5 per cent to 15 per cent on dividends distributed by companies; and to 25 per cent on dividends paid by money market mutual funds and liquid mutual funds to all investors.

Banking Cash Transaction Tax (BCTT)

The Finance Act 2005 introduced the Banking Cash Transaction Tax (BCTT) w.e.f. June 1, 2005 and applies to the whole of India except in the state of Jammu and Kashmir. BCTT continues to be an extremely useful tool to track unaccounted monies and trace their source and destination. It has led the Income Tax Department to many money laundering and hawala transactions.

BCTT is levied at the rate of 0.1 per cent of the value of following "taxable banking transactions" entered with any scheduled bank on any single day:

- *Withdrawal of cash from any bank account other than a saving bank account; and*
 - *Receipt of cash on encashment of term deposit(s).*
- However, Banking Cash Transaction Tax (BCTT) has been withdrawn with effect from April 1, 2009.

Securities Transaction Tax (STT)

Securities Transaction Tax or turnover tax, as is generally known, is a tax that is leviable on taxable securities transaction. STT is leviable on the taxable securities transactions with effect

from 1st October, 2004 as per the notification issued by the Central Government. The surcharge is not leviable on the STT.

Capital Gains Tax

A capital gain is income derived from the sale of an investment. A capital investment can be a home, a farm, a ranch, a family business, work of art etc.

Capital gain also includes gain that arises on "transfer" (includes sale, exchange) of a capital asset and is categorized into short-term gains and long-term gains.

(B) Indirect Taxation:

Sales tax:

Central Sales Tax (CST)

Central Sales tax is generally payable on the sale of all goods by a dealer in the course of inter-state trade or commerce or, outside a state or, in the course of import into or, export from India.

The ceiling rate on central sales tax (CST), a tax on inter-state sale of goods, has been reduced from 4 per cent to 3 per cent in the current year.

Value Added Tax (VAT)

VAT is a multi-stage tax on goods that is levied across various stages of production and supply with credit given for tax paid at each stage of Value addition. Introduction of state level VAT is the most significant tax reform measure at state level. The state level VAT has replaced the existing State Sales Tax. The decision to implement State level VAT was taken in the meeting of the Empowered Committee (EC) of State Finance Ministers held on June 18, 2004, where a broad consensus was arrived at to introduce VAT from April 1,

2005. Accordingly, all states/UTs have implemented VAT.

Excise Duty

Central Excise duty is an indirect tax levied on goods manufactured in India. Excisable goods have been defined as those, which have been specified in the Central Excise Tariff Act as being subjected to the duty of excise.

There are three types of Central Excise duties collected in India namely Basic Excise Duty, Additional Duty of Excise, Special Excise Duty.

Customs Duty

Custom or import duties are levied

by the Central Government of India on the goods imported into India. The rate at which customs duty is leviable on the goods depends on the classification of the goods determined under the Customs Tariff. The Customs Tariff is generally aligned with the Harmonised System of Nomenclature (HSL).

In line with aligning the customs duty and bringing it at par with the ASEAN level, government has reduced the peak customs duty from 12.5 per cent to 10 per cent for all goods other than agriculture products. Service Tax

Service tax was introduced

in India way back in 1994 and started with mere 3 basic services viz. general insurance, stock broking and telephone. Today the counter services subject to tax have reached over 100.

There has been a steady increase in the rate of service tax. From a mere 5 per cent, service tax is now levied on specified taxable services at the rate of 12 per cent of the gross value of taxable services. However, on account of the imposition of education cess of 3 per cent, the effective rate of service tax is at 12.36 per cent.

God loves man's lamp-lights
better than his own great stars.

ઈશ્વરને પોતાના મોટા મોટા તારાઓના કરતાં માનવીએ પેટાવેલાં કોડિયાં વધુ વહાલાં છે.

- (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

Not hammer-strokes, but
dance of the water sings
the pebbles into perfection.

ઘણના ઘા નહીં, પણ નાચતા-કૂદતા જળનું સંગીત કાંકરાને સુંવાળા બનાવે છે.

- (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

A Study of Forensic Accounting

a useful tool to combat Fraud

Prof. Niraj B. Patel

Greed and arrogance - the main roots of Fraud, are human nature. If we look through the financial transaction fabric, it transpires that, over the years, Fraud or deception has become an industry, not just for the group of fraudsters - academics study it, investigators investigate it, lawyers litigate on it and conference-goers debate it. In business, we must recognize fraud as a permanent risk which we must take action to prevent and manage.

Fraud is theft which hits an enterprise in the pocket having direct impact on the bottom line and in turn the economy. The extent of fraud and white-collar crime resulted in the formation of various specialized units in law-enforcement agencies and also in a major demand for accountants in the fields of forensic accounting.

More appropriately, crimes can only be proved with forensic reports and testimony by expert investigators. Experience shows that instead of preventing the fraud, industry is built on managing the consequences of fraud. Though, in practice, professional investigators offer services to detect the cause and creators of the crime, in recent past, endeavors towards preventing fraudulent practices are growing globally by creating a culture and environment and developing structured syllabus and training towards this direction. According to a report released by Nedcor on

South Africa in 1994/1995, a large part of the amount of fraud could be attributed to white-collar crime.

What is Forensic Accounting

The word forensic is derived from the Latin word forensic, meaning thereby belonging to the forum, which was the site for public debate in ancient Rome. Forensic relates to the use of science or technology in the investigation and establishment of facts or evidence on legal platform. Hence, forensic testimony or forensic medicine is used to help the legal system in resolution of disputes or issues, including assistance at a trial. The integration of auditing with accounting and investigative skills brings the specialty known as forensic accounting. Forensic Accounting believes in analysis of evidences. This branch of study and operation with specialty practice area of accounting describes engagements of professional investigating agencies which result from real or anticipated litigation arising from financial or accounting crime or fraud. The word forensic accounting can be split into two parts, viz., (a) Forensic—which means relating to, or normally used in courts of law or public debate or some sort of argument and (b) Accounting—the language that provides information about the financial position of an entity.

With the growth over time, the business world has become

more complex. Need for Financial reporting have emerged as a top priority and interest in determining true financial status has become even more paramount. The 1970s witnessed massive problems of corporate financial disclosure like in companies—Lockheed and Perm Central, created a furor that blamed financial accounting irregularities on cozy relationships between corporate top management and the independent auditors.

The decade of 1980 showed us problems of high magnitude in the corporate world mainly in the US covering savings and loan industry, E.F. Hutton, and Drexel Burnham Lambert, Inc. Content and timing of the financial reporting disclosure requirement in 1990s put enormous pressure on the companies. Besides, the spread and growth of internet based media function, board room discussion has come to the viewing public but it is well accepted that the gangsters are not just afraid of the awareness of the general public and corporate leaders about their strategic movements in the recent times and they are improving their techniques of fraud at a much higher pace.

Financial Auditing, Fraud Auditing and Forensic Accounting

The term Forensic Accounting is commonly coined with the use of accounting principles and

investigating techniques to ferret out fraud and theft. This subject often testifies in legal parlance and functions as a useful instrument in building legal cases. Forensic Accounting also encompasses providing services in major legal areas namely, damages, antitrust, accounting, valuation, general consulting and analysis.

Financial Auditing: The auditor's role is to opine on the fairness and compliance with the requirement of Accounting principles, standards, legal and other relevant angles and the action is based on historical data. The financial auditors are responsible to the clients and users of financial statements issued.

Fraud Auditing: In regulatory environment, Fraud auditing aims at assessing the likelihood of prevention and detection of fraud. It is desirable that they make recommendations to implement procedures to detect or prevent fraud. Fraud audits are mostly proactive in nature and not to be confused with fraud investigations conducted generally by Forensic Accountants who are responsible to its employer or client.

Forensic Accounting : Forensic Accountants' objective is related to the specific issues defined by the client engaging them, such as calculate the loss, calculate the royalty, calculate the value of the pension plan, etc. by examining a trail of paperwork to substantiate the calculations needed to meet the specific goals of the engagement. The forensic accountant is not performing the attest function like the financial

auditor. Basically the objective for hiring the forensic accountant is to use the accountant's views and findings to facilitate a settlement, claim, or jury award by reducing the financial component as an area of continuing debate. (Source: Information obtained from 'A Guide to Forensic Accounting' by Jill A. Blumenfeld, Reprinted with permission, Faulkner & Gray 1992).

Development of Forensic Accounting

Phase 1 - the Evolution in the early age & appearance in 19th century

Forensic Accounting dates back to the ancient Egyptian scribes who accounted for all of the Pharaoh's assets. They were well known as the "eyes and ears of the Pharaoh, the king". However, in 1817, Forensic Accounting had its first appearance on a day in court when an accountant was required to testify at a hearing of bankruptcy. It got larger appearance only in 1824, when a Scottish accountant advertised his expertise in legal accounting, but the term Forensic Accounting was yet to be coined and popularized.

Phase 2 - Forensic Accounting & its role in catching gangsters - a saga of early 20th century

Development and first popularity of the subject, Forensic Accounting is mainly in Western part of the globe though, by the passage of time, it is getting more and more importance in fraud prevention and investigative actions in the modern corporate sky.

• **Forensic Accounting and the Al Capone Case in Us**
Conviction of the then mobster Al

Capone in 1931 was successful only due to IRS and FBI used accounting for this purpose. The legal system could not arrest him until tax evasion case could be established by law enforcement by using accounting expertise. The agent Frank J. Wilson played a great role by establishing charges with finding proof of tax evasion against Al Capone, the mobster. Wilson could prove it with the evidence for a conviction by sifting through millions of financial documents!! As a result of the grand success in the case, the IRS produced an ad campaign - "Only an Accountant Could Catch Al Capone."

• Forensic Accounting and Lindbergh Kidnapping

The same Frank J. Wilson continued to influence the society with his forensic accounting work on the case of Kidnapping of Lindbergh baby in 1932. He used the technique of tracking the serial number of the gold certificates used to disburse towards the kidnapper's ransom and was able to trace and identify the perpetrators in the case. The methodology he used in this case made him popular and Forensic Accounting function got widespread practice in tracking and prosecuting financial crime. Thereafter Wilson joined the Secret Service and created a laudable work by formulating educational program to fight counterfeit currency.

Phase 3 - Forensic Accounting - the present scenario - the O. J. Simpson trial

The credit of developing the term Forensic Account goes to Maurice E. Peloubet when, in 1946, he

used this in his essay “Forensic Accounting: Its Place In Today’s Economy”. Though this term had proven its worth during the World War II, it got structured procedures during the 1980s. It was due to the major academic works published during this period. Forensic Accountants evaluated the value of assets of O.J. Simpson during the trial having the impact of the damages awarded in the civil suit. A pivotal role was played even after that by the Forensic Accounting in the corporate scandals of companies such as Enron, Tyco and Worldcom.

Establishment of Academic and Profession bodies

• The Western panorama

The American College of Forensic Examiners was formed in 1992 while the American Board of Forensic Accounts started in 1997. Publication of the Journal of Forensic Accounting, Auditing, Fraud and Taxation began in 2000. The famous Sarbanes-Oxley Act was established in 2002 with the Public Companies Accounting Oversight Board (PCAOB) with the responsibility of conducting investigations, developing auditing standards, and ensuring implementari of corporate compliance. It is because of the establishment of the Sarbanes-Oxley Act that continuing emphasis on forensic accounting was possible.

• The initiatives in Asian context

In recent past, global initiatives are growing to teach the technique of combating fraud by conducting various workshops and courses. One such initiative is undertaken by Asian School of Cyber Laws—it is one such initiative

that teaches people about the frauds related to cyber world. Indian chapter of ACFE offers the course to cover the white-collared crimes. In India, India Forensic, an organization yet to be affiliated to any of the Universities, provides formal education about Forensic Accounting. Some of the initiatives in this direction are - Certified Forensic Accounting Program - CFAP, Certified Bank Forensic Accounting - CBF, Certified Anti-Money Laundering Expert - CAME.

The Indian Scene

Though, in 1946s, Maurice Peloubet coined the term Forensic Accounting, worldwide we recognize the great Sherlock Holmes to be the first Forensic Accountant. However no one can ignore the considerable contribution made by some historic characters in India in this arena. During the ancient Mauryan Times, Kautilya was the first person to describe the famous forty ways of embezzlement in his famous book, Kautilya’s Arthashastra. In a remarkable exercise carried out at the “Indiaforensic”, Kautilya is brought back into the 21st century and have started the series of virtual conversations between him and the computer. Through the dialogue, it is revealed that almost all the major failures in USA Incorporates were the extended versions of what Kautilya said few thousand years before. Even there is hardly any change in their number. This virtual conversation between Kautilya and the computer of the present age is available in the Indian Forensic Accounting Manual. Birbal was another stalwart and great scholar in the time of King Akbar who used

various tricks for investigating various types of crime. These work as the Litmus test to the Fraud examiners even of recent times. Birbal’s stories are mostly applied by the Gem of Indian Fraud Examiners, Chetan Dalal, to the investigation of the frauds. Another one, the third scholar in the above field, is Tenaliram who emphasized on the techniques of investigations to detect the root of fraud and the perpetrators. Leaders like KPMG, E&Y have already taken commendable steps by organizing training and also have praiseworthy research work in this field.

Forensic Accountant-Prerequisites

The subject being still young and high tech involved in the present age when Cyber crimes are taking the lead in field of fraud, the Forensic accountant needs to be, firstly, a professionally qualified accountant like CA, CPA etc and then he must get trained in the techniques of forensic accounting under some recognized association to get acquainted and skilled in this specific arena. There are some existing organizations and besides them, leaders like KPMG, E&Y, PwC contributes substantially towards advancement of this branch of study. With qualifications, like auditors, a forensic accountant needs the intuitive skill also to get success in this highly skill driven profession. The goal is to have the best possible quality in the Forensic Accountant to combat the horror in the present days of terror fill world.

How Forensic Accountants work—the Fraud Triangle

The Forensic Accountants mainly rely on the Fraud Triangle consisting of three core concepts leading towards happening of fraud, namely, Incentive, Opportunity and Rationalization. Recent study suggests a fourth concept to convert the triangle to a diamond by adding: Capability. That means, in absence of any one of these four concepts, fraud generally cannot take place.

Forensic accountants in today's complex commercial world are being deployed to not only play the investigative role once the fraud appears but also act as the preventers of financial mischief by ongoing process of utilizing their skill and techniques in the operational level of the enterprise. This helps to nip the problem in the bud rather than spending time after the unwanted situation crops up (Source : Introduction to Forensic Accounting, by Robert K. Minniti, CPA, CFE, Cr.FA, CFF, MBA).

B. Flight of Forensic accounting with some major development of relevant laws in the world, particularly in the Western countries who are pioneers in the relevant fields

10,000 years ago -temple priests took inventory of village livestock
3,000 B.C—scribes recorded

ruler's wealth

1200's Florentine merchants use double entry bookkeeping

1494 - Luca Paacioli publishes first book describing double entry accounting methodology

1772 - Josiah Wedgwood, Charles Darwin's grandfather, develops cost accounting

1856—In England, the audit of corporations became required

1887—American Association of Public Accountants (later becoming the AICPA) was formed

1902—American Congress calls for audit reports for large corporations

1913-Federal Reserve Board created 1913—Federal income tax law was passed 1914—Federal Trade Commission created

By 1921 -All states had passed laws requiring exam for CPA certificate

1931 - Al Capone was indicted for income tax evasion—the first documented use of forensic accounting

1946—Maurice E. Peloubet coined the phrase "Forensic Accounting"

1982—The first forensic accounting book was written 2002—Sarbanes Oxley Act

2003—The AICPA's Litigation and Dispute

Resolution Services Subcommittee issued a

report of its Fraud Task Force entitled "Incorporating Forensic Procedures in an Audit Environment."

(Source: Introduction to Forensic Accounting, by Robert K. Minniti, CPA, CFE, Cr.FA, CFF, MBA)

Conclusion

In the present day, corporate management is to ensure sustainable development through operation of a good corporate citizen and it is also required to act proactively in the area of efforts towards eradicating the Fraud nuisance too. Forensic accounting function has a great role to play in this regard as truly investigative minded professionals. Hence it is demanded to put experts like Forensic Accountants to assist the entities to combat fraudulent practices proactively, besides their investigative, function on historical crimes.

Besides, proper data storage and document control system backed by appropriate IT Support for need based trailing of chain of transaction to be ensured to support forensic accounting and forensic audit function to meet the challenges Of the present corporate world to convert the dream of Fraud-free corporate world into reality.

જિંદગીમાં બે કુશળતા આવે છે:

એક તો, પોતે જે ઝંખતા હોઈએ તે ન જડે એ,
અને બીજી, એ સાંપડી જાય તે.

- (જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો, સૌજન્ય - અરધી સદીની વાંચનયાત્રા)

A PROFITABILITY ANALYSIS OF BANKS IN INDIA

Vaidehi Rasesh Shukla

ABSTRACT

Economic growth depends on the mobilization of resources, men and material and their utilization in a planned manner. Financial institutions provide maximum financial convenience to the public. Financial institutions promote overall saving of the economy by deepening and widening the financial structure. They also distribute the available savings in a more efficient manner. They also create credit and deposit money, production and distribution in furtherance of the economy. Banks are essential instruments of accelerated growth in a developing economy. In fact banks are nerve centers of the economy. The primary task of banking institutions is to mobilize the diffused and thinly scattered savings of a poor and populous community and to direct them into productive investment. The existing saving potential of under developed nations has to be transformed into saving that can be accessible and beneficial to the community. New saving habits have to be developed, from economic point of view the major task of banks and other financial institutions is to act, as intermediaries channeling savings to investments and consumption and through them the investment requirements of savers are reconciled with the credit needs of investors by banks.

INTRODUCTION

Indian banking is the lifeline of the nation and its people. Banking has helped in developing the vital sectors of the economy and usher in a new dawn of progress on the Indian horizon. The sector has translated the hopes and aspirations of millions of people into reality. But to do so, it has had to control miles and miles of difficult terrain, suffer the indignities of foreign rule and the pangs of partition. Today, Indian banks can confidently compete with modern banks of the world.

The banking sector is one of the most important financial institutes in economy. It is said to be the main factor responsible for success or failure of the economy. Bank is also one of the oldest financial institutes in the economy. They play an important role in mobilization of deposits and disbursement of credit to various sector of the economy. The banking system is the fuel injection system which stimulates economic efficiency by mobilizing savings and allocating them to high return investment. The country with Modern commercial banking, in its present form, is of recent origin. Though bank is considered to be an ancient institution just like money; its evolution can be traced in the functions of money lender, the goldsmiths and the merchants. In other words, A bank has been often described as an institution engaged in accepting of deposits and granting loans. It can also be described as an institution which borrows idle resources, makes funds available to. It does not refer only to a place of tending and depositing money, but looks after the financial problems of its consumers.

This era is the age of specialization with the changing situation in the world economy, banking functions have broadened. Financial institutions which are shaped by the general economic structures of the country concerned vary from one country to another. Hence, a rigid classification of banks is bound to be unrealistic

REVIEW OF LITERATURE

L.G. Kulkarni in his paper compared developmental responsibility and profitability of banks. He reviewed that one of the important reason for the decline in profitability of banks in the developmental responsibility undertaken by them. He suggested that carrying of developmental business could be possible as well as profitable only by reducing costs, improving systems and improving productivity.

S.G. SHAH in his paper analyzed weakness of the banks and pointed out the specific areas where action could be taken to improve profitability. He revealed that rising expense and overheads increase in wasteful work practices, declines in productivity were major weakness. He suggested these following

areas for improving profitability of bank to evolve measures that could widen the spread between the cost of funds, services, and administration and the return on them. (ii) To developed supplementary sources of income. (iii) To find profit centers and cost centers in the bank (iv) To assess the extent to which these elements of the structure could be influence by policy and planning or by changing the nature of operations. (V) To recognize the element that controls or settles the income and cost structure at each such centre and for the bank as a whole.

K Ganesh in his paper studied the effectiveness of monitoring system profit centers, standards for comparison and management information system. The study suggested that the working fund as the base for the purpose of comparing profitability at the branch level is inadequate and he related it to the total business.

TITLE OF THE STUDY

This topic has been selected after considering the availability of time, information existing literature, tools and techniques and other related sources. The title of the study for this research has been selected as under: "A PROFITABILITY ANALYSIS OF BANKS IN INDIA"

SAMPLE OF THE STUDY

For the present study researcher has selected Indian public sector banks and private sector bank

Public Sector Banks: State Bank of India, Central Bank of India, Bank of India, Indian Bank, IDBI Bank, Dena Bank, Bank of Baroda, Corporation Bank, Allahabad Bank, Punjab National Bank

Private Sector Banks: ICICI Bank, HDFC Bank , Axis Bank, Kotak Mahindra Bank , IndusInd Bank, Yes Bank, Jammu and Kashmir Bank, South Indian Bank, DCB Bank, ING Vysya Bank

DATA COLLECTION

The data collection is very important task for the researcher for the research study. The study is mainly based on secondary data obtained from the annual report of various banks. The secondary data shall be collected from the records, documents, related subject matter and related websites. Besides, the researcher shall collect and analyze published data as per the requirement.

As such the universe of this research study is restricted with the reference to selected banks, which are providing services in India. So, researcher has selected 10 public sector banks and 10 private sector banks. The data regarding selected banks have been obtained and collected from the annual report of the banks and related websites.

SCOPE OF THE STUDY

The scope of this research study is as under.

Functional Scope:

Functional scope of this study is to analyze profitability of Indian banking industry.

Geographical Scope:

In this study researcher selected 20 banks, which are providing services in India. So, whole India is geographical criteria for this research study.

PERIOD OF THE STUDY

This research study covered the data of last five years of the functioning of the selected banks. A longer period could have been still better but due to time and resource constraints, the last five years not very short period has been taken for analyzing the data of research program. The study period is 5 years, starting from year 2009-10 to 2013-14.

OBJECTIVES OF THE STUDY

Objective is a base for any work. The objectives determine the future and outcome of the research. No one work is started without any objectives. The present research work has also some objectives.

1. To examine the overall profitability of public sector banks and private sector banks under study.

2. To evaluate the efficiency of public sector banks and private sector banks under study.
3. To determine average compound growth of various performance indicators of public sector banks and private sector banks under study.
4. To evaluate the best bank regarding profitability of public sector banks and private sector banks under study.
5. To suggest an appropriate strategy of public sector banks and private sector banks under study.

TOOL OF ANALYSIS

F-test OR ANOVA (Analysis of Variances)

F-test is also known as ANOVA, means analysis of variances. Where the sample is subdivided amongst more than two groups at that time ANOVA used.

$F = MSB/MSW$

MSB = Mean Square between Groups

MSW = Mean Square within Groups

The concept of profitability and research into its measurement is well advanced within finance and management fields. Recently a well-judged technique named ANOVA Test is widely used for evaluating performance of financial institutions, especially to banks. Profitability of the banking sector under ANOVA Test involves analysis and evaluation of various dimensions of banking operations. Thus ANOVA consists of a set of performance measures that give a comprehensive view of the banks.

HYPOTHESIS TESTING AND RESULTS:

1. Net Profit Margin:

Table No. 1
Net Profit Margin (%)

Name of Bank	2010	2011	2012	2013	2014	Average
State Bank of India	10.54	7.58	9.68	10.39	7.03	9.04
Central Bank of India	7.70	7.66	2.61	4.31	-4.79	3.50
Bank of India	8.59	10.25	8.53	7.70	6.46	8.31
Indian Bank	17.03	16.35	13.14	10.41	6.97	12.78
IDBI Bank	5.95	8.12	7.99	6.65	3.79	6.50
Dena Bank	11.17	11.07	11.04	8.48	5.06	9.36
Bank of Baroda	15.37	17.17	15.12	11.54	10.46	13.93
Corporation Bank	14.05	13.89	10.43	8.46	2.86	9.94
Allahabad Bank	12.07	11.61	11.24	6.26	5.60	9.36
Punjab National Bank	15.64	14.48	12.02	10.29	6.99	11.88
ICICI Bank	12.17	15.79	15.75	17.19	17.96	15.77
HDFC Bank	14.76	16.18	15.88	16.04	17.28	16.03
Axis Bank	16.10	17.12	15.47	15.35	16.34	16.08
Kotak Mahindra Bank	15.23	16.46	15.15	14.78	14.77	15.28
IndusInd Bank	10.63	13.43	12.59	12.71	13.88	12.65
Yes Bank	16.30	15.56	13.66	13.61	13.82	14.59
Jammu and Kashmir Bank	14.58	15.23	15.57	15.93	16.52	15.57
South Indian Bank	10.69	11.10	10.52	10.53	9.42	10.45
DCB Bank	-13.88	3.31	6.70	9.87	11.94	3.59
ING Vysya Bank	8.48	9.56	10.08	10.96	10.83	9.98

Source: Annual Reports of Selected Banks and moneycontrol.com

Table No. 1 (A)
Analysis of 'F' Test in Selected Banks under the Study
Net Profit Margin Ratio

Source of Variation	SS	df	MS	Fc	Ft	Result
Between Groups	1452.32	19	76.43788	6.72145	1.718026	H ₀
Within Groups	909.7784	80	11.37223			Rejected
Total	2362.098	99				

Hypothesis:

H₀= There is no significant difference between Net Profit Margin Ratio in selected banks under the study

H₁= There is significant difference between Net Profit Margin Ratio in selected banks under the study

5 % level of significance table value is 1.7180

The calculated value of 'F' is 6.7215 and table value is 1.7180. Hence,

$$F_c > F_t$$

The calculated value of 'F' is greater than the table value. The Null Hypothesis is rejected and Alternative Hypothesis is accepted.

2. Return on Long Term Fund

Table No. 2
Return on Long Term Fund Ratio in Selected Banks

Name of Bank	2010	2011	2012	2013	2014	Average
State Bank of India	95.02	98.20	97.36	96.35	87.28	94.84
Central Bank of India	188.21	166.98	138.59	113.91	107.28	142.99
Bank of India	114.17	109.17	120.36	108.25	102.34	110.86
Indian Bank	97.98	95.57	104.69	93.50	89.13	96.17
IDBI Bank	174.83	131.48	124.19	105.07	94.40	125.99
Dena Bank	150.33	120.51	130.47	130.96	108.24	128.10
Bank of Baroda	99.27	89.02	92.37	89.81	90.23	92.14
Corporation Bank	115.17	110.99	142.31	142.11	142.94	130.70
Allahabad Bank	127.11	116.06	130.00	121.78	127.71	124.53
Punjab National Bank	116.11	101.08	108.02	97.26	88.50	102.19
ICICI Bank	44.72	43.05	52.33	56.37	56.48	50.59
HDFC Bank	56.08	59.91	75.20	80.09	81.47	70.55
Axis Bank	66.34	72.25	88.84	75.72	73.36	75.30
Kotak Mahindra Bank	48.71	48.25	66.29	72.07	59.62	58.99
IndusInd Bank	110.36	81.10	107.43	83.03	82.94	92.97
Yes Bank	74.73	102.46	131.35	137.76	134.67	116.19
Jammu and Kashmir Bank	90.69	89.52	102.62	109.92	101.93	98.94
South Indian Bank	118.87	123.92	155.98	126.82	129.01	130.92
DCB Bank	45.32	66.72	68.09	73.37	79.32	66.56
ING Vysya Bank	79.93	85.63	85.21	91.32	62.00	80.82

Source: Annual Reports of Selected Banks and moneycontrol.com

Table No. 2 (A)
Analysis of 'F' Test in Selected Banks under the Study
Return on Long Term Fund Ratio

Source of Variation	SS	df	MS	Fc	Ft	Result
Between Groups	67174.51	19	3535.5	14.73318	1.718026	H ₀
Within Groups	19197.49	80	239.9686			Rejected
Total	86371.99	99				

Hypothesis:

H₀= There is no significant difference between Return on Long Term Fund Ratio in selected banks under the study

H₁= There is significant difference between Return on Long Term Fund Ratio in selected banks under the study

5 % level of significance table value is 1.7180

The calculated value of 'F' is 14.7332 and table value is 1.7180. Hence,

$$F_c > F_t$$

The calculated value of 'F' is greater than the table value. The Null Hypothesis is rejected and Alternative Hypothesis is accepted.

3. Return on Assets Ratio

Table No. 3
Return on Assets Ratio in Selected Banks

Name of Bank	2010	2011	2012	2013	2014	Average
State Bank of India	1038.76	1023.40	1251.05	1445.6	1584.34	1268.63
Central Bank of India	156.51	178.92	147.19	131.11	104.94	143.73
Bank of India	270.96	316.40	365.33	401.38	465.37	363.89
Indian Bank	183.17	212.23	242.02	269.27	298.40	241.02
IDBI Bank	140.23	147.95	151.97	159.33	147.38	149.37
Dena Bank	90.71	109.66	127.9	164.66	132.81	125.15
Bank of Baroda	414.71	537.45	668.34	758.91	838.02	643.49
Corporation Bank	402.6	481.85	558.7	625.56	601.95	534.13
Allahabad Bank	151.17	178.65	210.12	227.04	216.68	196.73
Punjab National Bank	562.09	678.91	820.13	924.45	991.39	795.39
ICICI Bank	463.01	478.31	524.01	578.21	634.60	535.63
HDFC Bank	470.19	545.46	127.52	152.20	181.23	295.32
Axis Bank	395.99	462.77	551.99	707.50	813.47	586.34
Kotak Mahindra Bank	130.40	92.23	107.28	126.53	159.35	123.16
IndusInd Bank	58.35	86.79	101.19	145.78	171.89	112.80
Yes Bank	90.96	109.29	132.49	161.94	197.48	138.43
Jammu and Kashmir Bank	621.00	717.58	844.34	1003.49	1180.67	873.42
South Indian Bank	131.43	16.35	19.14	22.44	25.06	42.88
DCB Bank	29.95	30.91	35.67	39.98	45.98	36.50
ING Vysya Bank	194.05	216.75	265.00	298.73	374.84	269.87

Source: Annual Reports of Selected Banks and moneycontrol.com

Table No. 3 (A)
Analysis of 'F' Test in Selected Banks under the Study
Return on Assets Ratio

Source of Variation	SS	df	MS	Fc	Ft	Result
Between Groups	10193326	19	536490.9	38.98848	1.718026	H0
Within Groups	1100819	80	13760.24			Rejected
Total	11294146	99				

Hypothesis:

H_0 = There is no significant difference between Return on Assets Ratio in selected banks under the study

H_1 = There is significant difference between Return on Assets Ratio in selected banks under the study

5 % level of significance table value is 1.718

The calculated value of 'F' is 38.9885 and table value is 1.718. Hence,

$$F_c > F_t$$

The calculated value of 'F' is greater than the table value. The Null Hypothesis is rejected and Alternative Hypothesis is accepted.

CONCLUSION

The banking sector's overall profitability as measured by the net profit margin, return on long term fund and return on assets has been improved. An analysis of the public sector banks and private sector banks shows that the reduction in operating expenses was only experienced by the public sector banks. But since public sector banks, a reduction in their core operating expenses contributes significantly in improving the profitability of the entire Indian banking sector. Since this reduction in operating expenses seems sustainable, it promises a brighter future for the banking sector. Private bank in India has a got a great response in terms of service and quality banking. Globalization has encouraged multinationals and foreign banks to set up their business unit in a developing country like India the private banking is all about delivering sophisticated service to customers. Profitability of private sector banks in India plays major role in banking sector without profit the investors cannot run the business. For private sector banks, the profitability improvement was mainly because of the increase in treasury income and not due to any material reduction in operating expenses. Profitability measure a company's ability to generate earnings related to sales, assets and equity. These ratios assess the ability of a company to generate earnings, profits and cash flows relative to relative to some metric, often the amount of money investment. Profitability ratios provide a definitive evaluation of the overall effectiveness of management based on the returns generated on sales and investment. Profitability is the primary motivating force for any economic activity. Business enterprise is essentially being an economic organization; it has to maximize the welfare or the investment of its stakeholders. To this end, the business undertaking has to earn profit from operations. Profitability act as a yardstick to measure the effectiveness and efficiency of business effort for the growth and success of any business entities

REFERENCES

1. Suplipta Ghosh, 2006. NPA Management in District Central Co- Operative Study of MCCBL and TGCCBL. The management Accountant, 31(2) February, 54-58.
2. Kajal Chaudhary and Monika Sharma, "Performance of Indian Public Sector Banks and private Sector Banks: A Comparative Study in International Journal of Innovation Management and Technology. Vol.2 No.3 June 2011.
3. Dr. Vibha Jain: "Non- Performing Assets in Commercial Banks: Regal publication, New Delhi, 1st Edition 2007 P.78-79.
4. Vasant Desai, "Banks and institutional Management, Re- Oriented Second Edition 2010, Himalaya Publishing House.
5. K.H.Vora (2007) "Management of Non-Performing Assets and Asset Reconstruction Company"

Artificial intelligence

Mona Patel

Artificial intelligence, or AI, is the field that studies the synthesis and analysis of computational agents that act intelligently. Let us examine each part of this definition.

An agent is something that acts in an environment - it does something. Agents include worms, dogs, thermostats, airplanes, robots, humans, companies, and countries.

We are interested in what an agent does; that is, how it acts. We judge an agent by its actions.

An agent acts intelligently when

- what it does is appropriate for its circumstances and its goals,
 - it is flexible to changing environments and changing goals,
 - it learns from experience, and
 - it makes appropriate choices given its perceptual and computational limitations.
- An agent typically cannot observe the state of the world directly; it has only a finite memory and it does not have unlimited time to act.

A computational agent is an agent whose decisions about its actions can be explained in terms of computation. That is, the decision can be broken down into primitive operation that can be implemented in a physical device. This computation can take many forms. In humans

this computation is carried out in “wetware”; in computers it is carried out in “hardware.” Although there are some agents that are arguably not computational, such as the wind and rain eroding a landscape, it is an open question whether all intelligent agents are computational.

The central scientific goal of AI is to understand the principles that make intelligent behavior possible in natural or artificial systems. This is done by

- the analysis of natural and artificial agents;
- formulating and testing hypotheses about what it takes to construct intelligent agents; and
- designing, building, and experimenting with computational systems that perform tasks commonly viewed as requiring intelligence.

As part of science, researchers build empirical systems to test hypotheses or to explore the space of possibilities. These are quite distinct from applications that are built to be useful for an application domain.

Note that the definition is not for intelligent thought. We are only interested in thinking intelligently insofar as it leads to better performance. The role of thought is to affect action.

The central engineering goal of AI is the design and synthesis of useful, intelligent artifacts.

We actually want to build agents that act intelligently. Such agents are useful in many applications.

Artificial and Natural Intelligence

Artificial intelligence (AI) is the established name for the field, but the term “artificial intelligence” is a source of much confusion because artificial intelligence may be interpreted as the opposite of real intelligence.

For any phenomenon, you can distinguish real versus fake, where the fake is non-real. You can also distinguish natural versus artificial. Natural means occurring in nature and artificial means made by people.

This idea of intelligence being defined by external behavior was the motivation for a test for intelligence designed by Turing (1950), which has become known as the Turing test. The Turing test consists of an imitation game where an interrogator can ask a witness, via a text interface, any question. If the interrogator cannot distinguish the witness from a human, the witness must be intelligent. Figure 1.1 shows a possible dialog that Turing suggested. An agent that is not really intelligent could not fake intelligence for arbitrary topics.

Interrogator:

In the first line of your sonnet which reads “Shall I

compare thee to a summer's day," would not "a spring day" do as well or better?

Witness:

It wouldn't scan.

Interrogator:

How about "a winter's day," That would scan all right.

Witness:

Yes, but nobody wants to be compared to a winter's day.

Interrogator:

Would you say Mr. Pickwick reminded you of Christmas?

Witness:

In a way.

Interrogator:

Yet Christmas is a winter's day, and I do not think Mr. Pickwick would mind the comparison.

Witness:

I don't think you're serious. By a winter's day one means a typical winter's day, rather than a special one like Christmas.

There has been much debate about the Turing test. Unfortunately, although it may provide a test for how to recognize intelligence, it does not provide a way to get there; trying each year to fake it does not seem like a useful avenue of research.

The obvious naturally intelligent agent is the human being. Some people might say that worms, insects, or bacteria are intelligent, but more people would say that dogs, whales, or monkeys are intelligent. One class of intelligent agents that may be more intelligent than humans is the class of organizations. Ant colonies are a prototypical example of organizations. Each individual ant may not be very intelligent, but an ant colony can act more intelligently than

any individual ant. The colony can discover food and exploit it very effectively as well as adapt to changing circumstances. Similarly, companies can develop, manufacture, and distribute products where the sum of the skills required is much more than any individual could master. Modern computers, from low-level hardware to high-level software, are more complicated than any human can understand, yet they are manufactured daily by organizations of humans. Human society viewed as an agent is arguably the most intelligent agent known.

It is instructive to consider where human intelligence comes from. There are three main sources:

biology:

Humans have evolved into adaptable animals that can survive in various habitats.

culture:

Culture provides not only language, but also useful tools, useful concepts, and the wisdom that is passed from parents and teachers to children.

life-long learning:

Humans learn throughout their life and accumulate knowledge and skills.

These sources interact in complex ways. Biological evolution has provided stages of growth that allow for different learning at different stages of life. We humans and our culture have evolved together so that humans are helpless at birth, presumably because of our culture of looking after infants. Culture interacts strongly with learning. A major part of lifelong learning is what people are taught by parents and teachers.

Language, which is part of culture, provides distinctions in the world that should be noticed for learning.

A Brief History of AI

Throughout human history, people have used technology to model themselves. There is evidence of this from ancient China, Egypt, and Greece that bears witness to the universality of this activity. Each new technology has, in its turn, been exploited to build intelligent agents or models of mind. Clockwork, hydraulics, telephone switching systems, holograms, analog computers, and digital computers have all been proposed both as technological metaphors for intelligence and as mechanisms for modeling mind.

About 400 years ago people started to write about the nature of thought and reason. Hobbes (1588-1679), who has been described by Haugeland (1985), p. 85 as the "Grandfather of AI," espoused the position that thinking was symbolic reasoning like talking out loud or working out an answer with pen and paper. The idea of symbolic reasoning was further developed by Descartes (1596-1650), Pascal (1623-1662), Spinoza (1632-1677), Leibniz (1646-1716), and others who were pioneers in the philosophy of mind.

The idea of symbolic operations became more concrete with the development of computers. The first general-purpose computer designed (but not built until 1991, at the Science Museum of London) was the Analytical Engine by Babbage (1792-

1871). In the early part of the 20th century, there was much work done on understanding computation. Several models of computation were proposed, including the Turing machine by Alan Turing (1912-1954), a theoretical machine that writes symbols on an infinitely long tape, and the lambda calculus of Church (1903-1995), which is a mathematical formalism for rewriting formulas. It can be shown that these very different formalisms are equivalent in that any function computable by one is computable by the others. This leads to the **Church-Turing thesis:**

Relationship to Other Disciplines

AI is a very young discipline. Other disciplines as diverse as philosophy, neurobiology, evolutionary biology, psychology, economics, political science, sociology, anthropology, control engineering, and many more have been studying intelligence much longer.

The science of AI could be described as “synthetic psychology,” “experimental philosophy,” or “computational epistemology”- epistemology is the study of knowledge. AI can be seen as a way to study the old problem of the nature of knowledge and intelligence, but with a more powerful experimental tool than was previously available. Instead of being able to observe only the external behavior of intelligent systems, as philosophy, psychology, economics, and sociology have traditionally been able to do, AI researchers experiment with executable models of intelligent behavior.

Most important, such models are open to inspection, redesign, and experiment in a complete and rigorous way. Modern computers provide a way to construct the models about which philosophers have only been able to theorize. AI researchers can experiment with these models as opposed to just discussing their abstract properties. AI theories can be empirically grounded in implementation. Moreover, we are often surprised when simple agents exhibit complex behavior. We would not have known this without implementing the agents.

It is instructive to consider an analogy between the development of flying machines over the past few centuries and the development of thinking machines over the past few decades. There are several ways to understand flying. One is to dissect known flying animals and hypothesize their common structural features as necessary fundamental characteristics of any flying agent. With this method, an examination of birds, bats, and insects would suggest that flying involves the flapping of wings made of some structure covered with feathers or a membrane. Furthermore, the hypothesis could be tested by strapping feathers to one's arms, flapping, and jumping into the air, as Icarus did. An alternate methodology is to try to understand the principles of flying without restricting oneself to the natural occurrences of flying. This typically involves the construction of artifacts that embody the hypothesized

principles, even if they do not behave like flying animals in any way except flying. This second method has provided both useful tools - airplanes - and a better understanding of the principles underlying flying, namely aerodynamics.

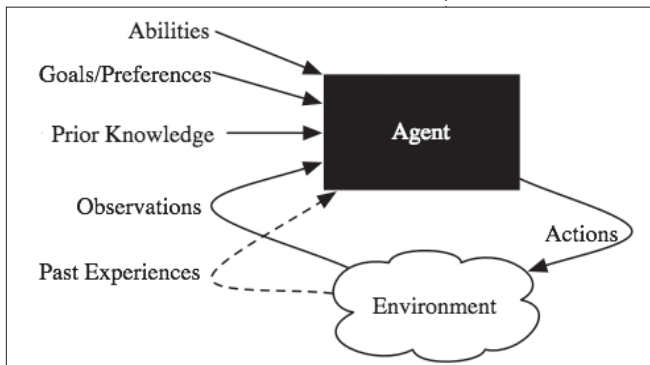
AI takes an approach analogous to that of aerodynamics. AI researchers are interested in testing general hypotheses about the nature of intelligence by building machines that are intelligent and that do not necessarily mimic humans or organizations. This also offers an approach to the question, “Can computers really think?” by considering the analogous question, “Can airplanes really fly?”

Agents Situated in Environments

AI is about practical reasoning: reasoning in order to do something. A coupling of perception, reasoning, and acting comprises an agent. An agent acts in an environment. An agent's environment may well include other agents. An agent together with its environment is called a world.

An agent could be, for example, a coupling of a computational engine with physical sensors and actuators, called a robot, where the environment is a physical setting. It could be the coupling of an advice-giving computer--an expert system--with a human who provides perceptual information and carries out the task. An agent could be a program that acts in a purely

computational environment-
-a **software agent**.

An agent interacting with an environment

shows the inputs and outputs of an agent. At any time, what an agent does depends on its

- prior knowledge about the agent and the environment;
- history of interaction with the environment, which is composed of

- observations of the current environment and
- past experiences of previous actions and observations, or other data, from which it can learn;

which are the primitive actions it is capable of carrying out.

- g o a l s that it must try to achieve or preferences over states of the world; and
- abilities,

Two deterministic agents with the same prior knowledge, history, abilities, and goals should do the same thing. Changing any one of these can result in different actions.

Each agent has some internal state that can encode

beliefs about its environment and itself. It may have goals to achieve, ways to act in the environment to achieve those goals, and various means to modify its beliefs by reasoning, perception, and learning. This is an all-encompassing view of intelligent agents varying in complexity from a simple thermostat, to a team of mobile robots, to a diagnostic advising system whose perceptions and actions are mediated by human beings, to society itself.

Interaction of the Dimensions

summarizes the dimensions of complexity. Unfortunately, we cannot study these dimensions independently because they interact in complex ways. Here we give some examples of the interactions.

Dimensions of complexity	
Dimension	Values
Modularity	flat, modular, hierarchical
Representation scheme	states, features, relations
Planning horizon	non-planning, finite stage,
Sensing uncertainty	fully observable, partially observable
Effect uncertainty	deterministic, stochastic
Preference	goals, complex preferences
Learning	knowledge is given, knowledge is learned
Number of agents	single agent, multiple agents
Computational limits	perfect rationality, bounded rationality

New Higher Education Policy in Present Scenario

Trupti R. Thakore

Abstract

**The govt. of India is
formulating New Education
Policy – 2015**

This policy to meet the changing dynamics of population requirement with regard to quality education, innovation and research, aiming to make India a knowledge super power by equipping its students with the necessary skills and knowledge and to eliminate shortage of manpower by equipping science, technology, academics and industry. When the environment is dynamic the requirements of the outcomes of training institution are also changing. In practice, institutions will have to learn how to best serve the student community. For this, not only role of economy, globalization, technology and governments will make the situation even more vibrant. With this backdrop, an effort has been made to highlight the scenario of higher education in India with regards to the nuances of quality teaching. So according to me, it requires lot of modifications from primary to higher education, like Teacher Education, Capacity Building of Teacher, Governance Reforms of Quality etc.

Introduction

A system of Higher Education in India has travelled a long journey. Today, we have more than 100 Universities of different types and numbers of colleges. Higher education, now, has reached to all nooks and concerns of this country and it has percolated to lowest rung of the society. Today

one can find progress of Technical higher education also and fruits of its development are also enjoyed by women too. We had ancient Universities like Takshshila, Nalanda & Vallabhi and now every state has University – some of them are controlled by central government and some are controlled by various state governments. We have private Universities also who depend on students fees. Some institutes of higher learning are also given status of “Universities Deemed to be”.

Significance of Higher Education in India

When one looks at an importance of Higher Education, one would note that the system of Higher Education enjoys importance at micro and macro level. It prepares individuals with knowledge and skills which are needed for development of all sectors of economy. Thus, it supplies skilled and trained Human power which is demanded by various sectors of national economy. Therefore, matter of quality is a great concern for all of us as effectiveness and efficiency of the system will depend on quality of the system. If a system of Higher Education is having a good quality, nation as a whole would be benefited because purposes of different sectors will be served satisfactorily if it receives good quality of human power. One must remember that human resources are of great importance as quality of output will depend on quality of inputs. On the other hand absence of highly trained and skilled human

power will lead to wastage of all resources.

Reasons for low quality of Higher Education :

Irrelevant out dated curriculum syllabus

Lack of good quality training of human resources

Lack of sufficient allocation of money to higher education system

Large scale unemployment

Lack of due interest of private initiatives

Lack of adequate infrastructure facilities in institutions of higher learning

Lack of suitable mechanism for improvement of quality of higher education

Therefore, due measures need to be taken to overcome these causes which are responsible for low quality of a system of higher education.

Policy of Government :

The government of India has given much importance to higher education during 11th plan by allocating about nine fold increase in its budget to the sum of Rs.44,469 crores and against Rs.3,900 crores for 10th plan. The major concerns of Indian higher education especially during 11th plan are equity inclusion, quality excellence, relevant education and quality research. But in the present highly competitive scenario, quality has become the key word in higher education.

Quality Teaching in higher education the institution need to ensure that the education they offer meets the expectations of students and the requirements of employers, both today and

for the future. There is a need to assist higher education institutions, university leaders and practitioners in fostering quality teaching. Quality teaching is the use of pedagogical technique to produce learning outcomes for students. It involves several dimensions, including the effective design of curriculum and course content a variety of learning contexts and using feedback and effective assessment of learning outcomes.

Themes of Higher Education :

1. To bring about governance reforms for quality
2. To rank of institutions and accreditations
3. To improve the quality of regulations
4. To accelerate the pace setting roles of central institutions.
5. To improve state public universities.
6. To integrate skill development in higher education.
7. To promote open and distance learning and online courses.
8. To create opportunities for technology enabled learning.
9. To address regional disparities.
10. To bridge gender and social gaps.
11. To link higher education to society.
12. To develop the best teachers.
13. To sustain student support systems.
14. To promote cultural support systems.
15. To enhance meaningful partnership with the private sector.
16. To finance higher education.
17. To internationalize higher education.
18. To engage with industry to link education to employability.
19. To promote research and innovation.
20. To inculcate new knowledge.

Suggestions for quality Teaching

- Set quality teaching as a strategic objective for the institution to signal the institution's commitment to fostering continuous improvement in teaching.
- Develop an institution-wide framework for teaching and learning that defines the objectives of teaching and the expected learning outcomes.
- Ensure that all specific teaching and learning frameworks are consistent with the institution-wide framework.
- Engage the whole community, and include students viewpoints in the development of these framework, to ensure a broadly shared understanding of quality.
- Align the teaching and learning process to the teaching and learning framework.
- Promote quality teaching within and outside the institution.
- Advocate quality teaching nationally or regionally, and invite decision-makers to place support for teaching and learning high on their political agenda.
- Engage in national, regional and international networks to share best practices in quality teaching and hold national or regional events (conferences) giving exposure to institutional achievements on quality teaching.
- Strengthen links between teaching and research.
- Provide support for faculty involved in fostering quality teaching so that engagement does not undermine their careers as researchers.
- Build research capacity through the promotion of research-teaching linkages.

Challenges for capacity building and development of Teacher

The expansion of higher

education, increased emphasis on students learning outcomes and the advent of new pedagogical approaches; and new pedagogical opportunities afforded by technology, all point to the need for a new profile for teachers in higher education that includes pedagogical competencies. Teachers are also more often expected to be engaged and proficient in curriculum design, project based-learning, new forms of peer and group assessments, fund raising and regional networking, as well as more conventional class teaching. Multidisciplinary collaborations, international programmes and the integration of new technologies all and further complexity of the teaching task. Some institutions have tried to address these needs by recruiting experienced practitioners working in the corporate world or public services. But while these individuals are experts in their field, familiar with the technology needs of their profession and often bring managerial skills, their careers in academic may be as limited, or even more so, than faculty with extensive their careers in academic may be as limited, or even more so, than faculty with extensive their careers in academic or have extensive experience as practitioners, the key challenge for quality teaching is to develop subject-specific experts into excellent teachers. There is evidence that participation and engagement in professional development activities are related to the quality of student learning.

Many institutions are keen to provide professional development to faculty. But the reality is that professional development for teachers is

often disconnected from the educational objectives of the programmes – even though the support provided may be in response to specific requests needs to be an outcome of a collaborative reflection on the quality of teaching and learning that is aligned with university values, identity and faculty expectations. This reflection requires time, conviction, motivation and poenness. It assumes that not only the individual teachers are concerned but also heads of programmes and other team leaders who are drivers of change. This collaborative process not only provides a firm foundation for determining the pedagogical competencies that teachers need to develop and the support they will require but also helps to build provided will also make it easier to establish what instruments and support measures teachers actually need to produce real improvements in teaching quality.

Suggestions for capacity Building Development to Teachers

- Promote the internal quality culture through active dissemination and make sure teachers know the teaching and learning framework they operate within and why (institution/programme/student-teacher interaction).
- Anchor teaching in the quality culture of the institution.
- Support the scholarship of teaching and learning as evidence of institutional commitment and contribution to the quality of teaching and learning.
- Ensure that all initiatives to foster quality teaching involve teachers from the outset as well as deans, heads of programmes and other team

leaders who are drivers of change.

- Allow adequate time, human resources, funding and facilities to ensure that quality improvement initiatives meet the needs of teacher and foster the sense of ownership amongst the community.
- Develop appropriate tools to monitor teaching quality (e.g. through surveys) and ensure that these are well-designed to provide useful, constructive and timely feedback to teachers.
- Encourage teachers to link innovations in their teaching practice to the institutional teaching and learning goals. (e.g. submissions for pedagogical innovations must demonstrate alignment with the institutional educational model). Identify and articulate pedagogical competencies required for quality teaching.
- Engage in a collaborative process to identify and articulate the pedagogical competencies that teachers need to deliver quality teaching and learning that reflects the institution's mission and core values. – Ensure that individual teachers, along with deans, heads of programmes and other team leaders who are drivers of change are involved in defining these pedagogical competencies and any associated quality benchmarks or performance standards.
- Ensure that all teachers are aware of these pedagogical competencies and use them as an anchor for professional development and as a basis for assessing improvement in their teaching practice.
- Define a set of indicators of excellence in teaching (as well as in other areas) that the institution may use to encourage improvement

evaluate performance, and take into account in decisions concerning tenure and promotion. Upgrade pedagogical skills through professional development.

- Provide professional development that responds to the educational goals of the institution and fits in with its core values, reflects the pedagogical competencies required for quality teaching, and engages teachers.
- Assign explicit and more specific objectives to professional development (e.g. embedding learning outcomes in assessment methods rather than improve teaching).
- Provide resources and ensure that appropriate experts are available to support the professional development of faculty.
- Include professional development for academic leaders to strengthen their contribution to quality teaching as well as the development of the institution.
- Provide an effective venue for discussions and experience sharing on teaching and learning practices that is visible and valued by the academic community. Either at institution, department or programme level.
- Encourage peer-evaluation, constructive feedback and coaching as ongoing practices to foster a learning community approach to quality teaching.
- Monitor the effectiveness of professional development through its impact on teaching quality.
- Adapt professional development to different places and paces according to the mission of the institution, its programme specialities and niches.

- Tailor professional development within the institution-wide teaching and learning framework, to meet the needs of specific groups, for instance;
- Adjunct-faculty, as occasional teachers, may need to further assimilate the broader educational goals of the institution.
- Newly-refruited faculty might need to receive initial training, either before commencing teaching or during the first year. They could also benefit from being assigner a teaching mentor.
- Full-time faculty might need support to manage changing workloads and student mix. Support inspired teaching.
- Identify champions of teaching excellence, examine what makes their teaching excellent, publicise their accomplishments and use them as role models for other. Broaden the scope of teaching excellence to include heads of department, programme leaders and team leaders, who are able to inspire and motivate their peers to improve their teaching.
- Promote the scholarship of pedagogy in higher education and encourage its development as an academic discipline.
- Promote the diffusion of excellent practices via a wide range of tools (discussions, tutorials, toolkits).

Governance Reforms for quality :

Quality assurance in Higher education today in the top priority of the policy Agenda. Post Secondary Education needs to prepare Graduates with new skills, a broad knowledge base and wide range of competencies to enter a more complex and inter dependant world. Quality is a multi dimensional concept and several measures for quality

assurance and quality is a multi dimensional concept and several measures for quality assurance and management at the individual and institutional level are needed. System of accountability and accreditation with robust regulatory mechanism are essential to the process of sustaining and improving quality. Coordination and determination of standards in Institutions for higher Education and research and scientific and technical institutions is a constitutional obligation of the central Govt. It is necessary to involve all stake holders to institutionalize Internal process in favour of quality as an Eye land of excellence cannot serve the massive requirement of higher education. Quality has to be the concern of all institutions and excellence will flow from good quality has to be the concern of all institutions and excellence will flow from good quality institutions and appropriate governance structures. The unplanned expansion of the sector causes challenges for enhancing and maintaining quality creating independent quality assurance frame works to address the quality deficit in the Higher Education Institutions. Setting up an Internal Quality Assurance Cell (IQAC) is one such mechanism to ensure the quality within the Institutions frame works and linking it with the standards set by the quality assurance agencies. Choiced Based Credit Systems shall be adopted by all Institutions and infirmity in terms of syllabi and curricula will be ensured. Foreign education providers will be permitted to operate / These things appear to be part of New Education Policy and they are not subjected to debate.

Free enhancement,

punishment to the teachers who do not teach, hike in the probation period of teachers, change in the existing University Act will largely follow UGC mode act, appointment of Vice-Chancellor beyond search and selection committee, which follows UGC guide lines, third presents in faculty selection is objectionable as UGC sends one of its official Observer. Chancellor also send his nominee. Prevention and prohibition of unfair practices so as to ensure that only merit plays a role in admission. Now question arises what is to be made out of it. It also comes to our mind that is meant by quality ? How it can be measured.

Conclusion :

A study conducted by Amrik Singh 1988 on New Education Policy published in EPW Vol-23, No-45/47 Special No. (Nov.1988) discovers the fact that educational planning in India has been characterized by the gap between the theory and practice while this is generally of 1986 New education policy it must be conceded that there have been serious efforts at implementing some of its recommendations. However the mode and pace of implementation are patently inadequate given the size and complexity of the problems in the field.

If this is a fact in case of earlier education policies let us wait and see what will happen to the letter and spirit of new education policy 2015. As it appears it may not bring good whether for teachers and for students and privatization may not bring good atmosphere to the students as well as but ultimate outcome of new education policy 2015 will come to lime light after a few years.

જીવનોપયોગી મુવાક્યો

સંપા. શિલ્પાબહેન મિસ્ત્રી

શરીરને પોષક આહારની જરૂર છે તેમ મનના ખોરાકરૂપી સદ્વાચનથી દૃઢ મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે. બાહ્ય બનાવો બળભંગાટ સર્જી શકતા નથી, વિધાયક વલણ વિકસે છે. યાદ રાખો કે તમે માત્ર માહિતી મેળવવા માટે વાંચતા નથી, જીવનને નવા ઉન્નત રસ્તે લઈ જવા માટે કોશિશ કરી રહ્યા છો.

- પ્રવીણચન્દ્ર ઠક્કર

વાચન વિનાની વ્યક્તિ તો તેલ વિનાના દિવા જેવી છે.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પહેલું તપ (13 વર્ષ) શિક્ષણનું, બીજું સ્વાધ્યાયનું અને પછી જ રજૂઆત. કોઈ પણ કલા અને વિદ્યા માટે આ ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિનું આદર્શ રૂપ છે.

- હસુ યાજ્ઞિક

જેમનું જીવન કુરસદવાળું મનાય છે, જે ઘણું વાંચે છે, તેમની સાથે વાત કરવાથી ખબર પડે છે કે નિષ્ક્રિય જીવનની સાથે જે વાચન થાય છે તેમાં તો વિચારોનો ગૂંચવાડો જ વધે છે, વિચાર ઊકલતા નથી. એટલે કાર્યકર્તા કામ કરે છે તેનાથી એમને નિશ્ચિત દિશા અને કાર્યક્રમ મળે છે. તેમાંથી તેનો સમય બચાવી જે અધ્યયન કરે તેનાથી એના વિચાર ઊકલે છે, ને વિચારથી કાર્યમાં ઘણી પ્રેરણા મળે છે.

- વિનોબા

મારા મતે પ્રકાશન વિનાનું લખાણ એ પોતાના જ રૂમના અરીસા સામે ઊભા રહેવા જેવું ભ્રામક છે. પોતાની આસપાસથી દૂર જઈ જ્યારે શ્રોતાગણ સામે અભિવ્યક્ત થઈ શકીએ ત્યારે જ ખરું ચિત્ર મળે.

- શશિ દેશપાંડે

પ્રતિભા-વિકાસનો સૌથી મોટો શત્રુ છે પ્રાચીનતામાં પૂર્ણતાનાં દર્શન કરવાનો અભિગમ. કોઈ વ્યક્તિ, વ્યક્તિઓનો સમૂહ કે ગ્રંથવિશેષને વિશ્વનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન માટે પૂર્ણ માનવો એથી વધારે જ્ઞાન-વિકાસનો બીજો કોઈ શત્રુ ન હોઈ શકે.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સાહિત્યકારે થર્મોમીટર થવાનું છે. થર્મોમીટર બધાંનો તાવ માપે છે. જો થર્મોમીટરને તાવ આવતો હોત, તો તે બીજાનો તાવ યથાર્થ રીતે માપી ન શકત. તેને પોતાને તાવ નથી આવતો એટલે જ તો તે બીજા બધાનો તાવ માપી શકે છે. સાહિત્યકારનુંય તેવું જ.

- વિનોબા

પુસ્તક ક્યારેય પણ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મરી નહીં શકે. લખાયેલો શબ્દ જ્યારે છપાયેલો શબ્દ બને છે ત્યારે એ અ-ક્ષર બને છે અને એ છપાયેલાં પાનાં ગ્રંથસ્થ થાય છે ત્યારે વિચારને સાચવવાનું એ એક માધ્યમ વાહન બને છે. પુસ્તકનો સૌથી મોટો ગુણ એ છે કે એ એક મનુષ્યનો બીજા સાથેનો શાંત સંવાદ છે.

- ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

દુનિયા સાહિત્યકારનો આદર કરે છે, પણ એમના પર પ્રેમ કરતી નથી. આદર બુદ્ધિથી થાય છે - ત્યારે પ્રેમ દિલથી. પ્રેમની ભાષા દલીલ અને વ્યાકરણનાં બંધનોથી મુક્ત હોવાને કારણે એ દિલ ઉપર સીધી અસર કરે છે.

- મહાવીર ત્યાગી

ખરો પારસમણિ તો આપણા અંતરમાં રહેલો છે. આપણી પોતાની અંદર જ એવી કોઈક વસ્તુ રહેલી છે કે જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ, તો આપણી જિંદગી બદલાઈ જાય, આપણે પોતે જેવા હોઈએ તે મટી જઈને જુદા જ બની જઈએ. માણસમાંથી જાણે દેવ બની જવાય.

- (અંબાલાલ પુરાણી, સૌજન્ય - અરધી સદીની વાંચનયાત્રા)